

Role of a translator- as a touchstone

Shinde Smita Rambhau

Assistant Professor,
Department of English,
G.M.D. Arts, B.W. Com. and Sci. College,
Sinnar .Tal-Sinnar, Dist- Nashik

Translation is an activity to produce the equivalent meaning of a text from source language to target language. We come across the world literature only through translation. We know the distinguished writers of the world and their works only because it has been translated into English and into the other languages of the world. If Tagore's *Gitanjali* had not been translated into English, the Nobel Prize would have become a dream for Indian literature. In the 21st century, translation studies are a well established field in any literature. Literature in all languages enriches itself by borrowing and translating works of art from other languages. Translation provides the content of the Source Language text to the readers of the Target Language. Translation aspires to put before English readers in India and abroad a representative collection of the creative talent of various authors. It makes a substantial contribution to the particular literature at the world literature level. At the same time, it also tries to bridge the gap between the two different nations, cultures whose languages are different.

Translation aspires to put before English readers in India and abroad a representative collection of the creative talent of various authors. Yet, the process of translation of a literary text is Hercules task. It needs lot of efforts, hard work, concentration and good understanding of the source language text. To translate a work of art, a translator needs complete understanding of it with all the implied meanings, symbols and images. Translation must give the idea of original. It should be read like translation as well as original work. It should reflect the style of the author of the original text and the translator. It should read as a contemporary of the original and the translator. It may add or omit from original and may never add or omit. It means that there is complexity in the process of translation. So the role of a translator is very crucial. The present paper tends to clarify the role of a translator.

In ancient Rome, Philo Judaeus and St. Augustine considered the translation of Bible as inspiration of God. Both of them argued that only the pious clergymen were qualified for the job.

They compared the translators as dictating tools and there was nothing creative at all in it. In his *On Dialectic Translation*, Yan Cong listed eight conditions of translation, half of which were about morality and another half was about educational requirement. It was not possible for the people in Yan's time to possess all those qualities as they were monolingual. In the medieval period, the Bible was prohibited from being translated into vernacular languages. But the attempt of the church authorities finally failed. Even in China, during the period of 1965-71, not a single translation of foreign literature was published and in the remaining five years only 34 translations got printed. But some people secretly translated Western literature, and their translation came soon after the end of the Cultural Revolution. It shows that from the ancient time there is an urge for translation in the every corner of the world. With the development of language the theories and the methods of translation change. From the beginning of the 20th century the theories and methods of translation emphasise on the readership and the setting as well as also naturalness, ease of an understanding and use of appropriateness. Translators are now used to transmit knowledge and to create understanding between groups, nations and cultures.

In contemporary era, the basic purpose of a translation and translator is to maintain, depict the original text in target languages. The translators aim at reproduction and do not create a new text that has no precursor. Translation is a replacement of one piece of language material by another. It is founded on an independent creation of all the artistic means. A translator is supposed to be creative but there are some of the limitations of socio-cultural aspects and language for him. He can enlarge his native works of art by creating new expressions or by incorporating foreign expressions into the native background. Translator has to keep in mind that the translation has to be as exact reproduction of the original as possible but above all it should be a valuable literary piece of work.

Most of the time translator tries to be identical with that of the author of the source language text. But it depends on the piece of work which he translates. His translation may require explanation in larger sense than mere reproduction. The translator has to apply the two norms, given by Lefevere, the norm of reproduction and the norm of art. The norm of reproduction expects that the translation should be authentic and appropriate; it should be identical with the views of the author of the source language text. The product of translating is

directly shaped by the translator's comprehension of the source texts. Competence of the translator is crucial for the accuracy of translation. Norms of art expects that the translation should have aesthetic quality. Though there norms are of great value and ideas, they are not to be understood as hard and fast rules by the translators. Translation is a socio-cultural activity. Most of the time, translators have to move beyond the norms and think about the conventional values which can be right or wrong, adequate or inadequate. The translator has to specify what is prescribed and forbidden as well as what is tolerated and permitted in a certain conditions. Sometimes norms may restrain innovations, so they must be challenged and changed by translator, according to the needs. Thus the failure to adhere to norms does not always mean anything negative on the part of the translator. On the other hand, it may be source of cultural activity because when the previous norms are broken, it is possible for new ones to become dominant, and for cultural to develop.

Translation is governed by norms, but as a creative activity, it also requires the maximum use of the translator's agency. It is manifested not only in the competence of the translators but also in the selection of the source texts, the cultural inspiration of translation, the adoption of strategies and the manipulation. Translators may manipulate the source texts in service of power. They are manipulated by the patronage so that the target readers and society are manipulated. But "...translation involves trust. The audience, which does not know the original, trusts that the translation is a fair representation of it..." (Lefevere1990:15). Trust from readers brings some power to translators and so the translator should keep in mind that he has to be loyal and reliable.

Manipulation in translation is subversive as it offers a cover for translator to go against the dominant constraints of his/her time. Translator can make use of the authority of the author. It gives two advantages to the translator. S/he relies on the authority of the author when s/he is not well known and he can express his/her own opinion with the discourse of the author. In most of the cases, the translator takes no responsibility for his/her own statements. Thus translation conveniently constitutes a way of the author in the text. If some norms are prescribed for translation, translators can follow it and their creativity can be controlled in a proper way.

A translator has to be social as well as individual. It means he is constrained by socio-cultural norms of his time as well as he has to follow his own inclinations. On the one hand, the translator is bound to universal constraints; on the other hand, she/he has to exert his agency as

an individual. As Hermans put it “...decisions of translation are neither fully predetermined nor totally idiosyncratic... ” (Hermans 1996:74). Over emphasis on social constraints and ignoring the translator’s agency will result in the fall of the translator’s status and responsibility as well as the quality of translations.

Translators are required to imitate the authors in such a way that translation should be smooth in vocabulary, correct in construction, clear in meaning, elegant in style. It should not appear to be translation at all, yet transmit the message of the original. However, translators are expected to be absolutely sensible and invisible. He can be a touchstone like a Midas who can enrich the text in his way. Thus, a translator could be the source of inspiration for the upcoming generations.

References

- Hermans, Theo (1985) **The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation**. London and Sydney: Croom Helm Ltd.
- Hermans, Theo (1999a) *Translation and Normativity*. In Schaffner, Christina (ed.) **Translation and Norms**. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Hermans, Theo (1999b) **Translation in Systems** Manchester, UK: St Jerome Publishing.
- Lefevere, Andre (1990) *Translation: Its Genealogy in the West* in Susan Bassnett and Andre Lefevere (eds.) **Translation, History and Culture**. London and New York: Pinter.
- Lefevere, Andre (1992) **Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame**. London and New York: Routledge.
- Toury, Gideon (1995) **Descriptive Translation Studies and Beyond**. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Issues in Literary Translation: A Case Study

Ankita Deshpande

Dept. of English,
HPT Arts & RYK Science College,
Nasik, MS (India)

Email ID: ankitadeshpande93@gmail.com

To use the same words is not a sufficient guarantee of understanding; one must use the same words for the same genus of inward experience; ultimately one must have one's experiences in common. - Friedrich Nietzsche

Translation study in English has devoted much time to the problem of finding a term to describe translation itself. Translation, as perceived is the traditional sense, is an act of finding equivalence for the expressions in one language in the other language. Moreover it was understood as the activity of substitution of codes of the source language (SL) with codes of the target language (TL). The technical aspect of translation was more emphasised. In reality no translation can be limited to the mere technical process. It is almost impossible to find the identical expression for the purpose of substitution in any two languages. This is no possibility even at the linguistic level. Hence the attempt to translate anything literally is bound to be a failure. The issue of linguistic equivalence therefore is predominant in any translation activity. This problem is doubled in case of literary translation as the literature is the best use of language that is embedded with emotions and creativity. The metaphoric or symbolic use of language makes the task of translating it even more complex. In addition the cultural context/s of a literary piece poses some unsolvable situations while rendering these pieces in the TL. Theories of translation have not been able to provide any common framework for literary translation. It can be said therefore that if translation is a challenge then literary translation is a herculean task. In the absence of any fixed formulas, literary translation evolves with the every attempt. In the present paper, a piece from German novella, '*Die blauen und die grauen Tage*' (The blue and the grey days), by Monika Feth is translated into English. The paper also tries to highlight the difficulties a translator would face while translating literary texts from German to English, or vice versa.

The word translation is derived from the Latin *translatio* (which itself comes from *trans-* and *fero*, the supine form of which is *latum*, together meaning "to carry across" or "to bring across"). In any case, it is an indisputable argument that the activity of translation is a world more than just changing the words from one language to another. Some scholars, such as Theodore Savory, define translation as an 'art'; others, such as Eric Jacobsen, define it as a 'craft'; whilst others, perhaps more sensibly, borrow from the Germans and describe it as a 'science'. Horst Frenz even goes so far as to opt for 'art' but with qualifications, claiming that 'translation is neither a creative art nor an imitative art, but stands somewhere between the two.' 'Craft' would imply a slightly lower status than 'art' and carry with it suggestions of amateurishness, while 'science' could hint at a mechanistic approach and detract from the notion that translation is a creative process.

What is generally understood as translation involves the rendering of a Source Language (SL) text into the Target Language (TL) so as to ensure that

- The surface meaning of the two will be approximately similar and
- The structures of the SL will be preserved as closely as possible but not so closely that the TL structures will be seriously distorted.

Ideally, translation is supposed to provide perfect equivalence/parallelism in the two or more languages involved in the process, in terms of both linguistic (problems with the grammar in the two languages) and cultural connotations. In this regard Roman Jakobson delineates three types of translation. 1) *Intralingual* translation or rewording (an interpretation of verbal signs by means of other signs in the same language). 2) *Interlingual* translation or translation proper (an interpretation of verbal signs by means of some other language). 3) *Intersemiotic* translation or transmutation (an interpretation of verbal signs by means of signs of nonverbal sign systems).

It is a relation, which the translator in his attempt to interpret the source language (SL) message, should establish between the meaning of the SL text and the extra-linguistic factors which condition it, i.e., the author's thought and concept of life. It is a relation between the translator and the text to be translated. Finally, it is a result of an approximate correspondence between the stylistic effect of the original text and that of the target language (IL) version. Salman Rushdie puts the viability of translation as, "It is normally supposed that

something always gets lost in translation; I cling, obstinately, to the notion that something can also be gained.”

Translation is a kind of cross-linguistic, cross-cultural and cross-social communication. It works to eliminate borders and bring various nationalities, cultures, religions closer to such an extent, that the world is now one big global village. How then, without translation, were we to benefit ourselves from the likes of Kalidas, Bhasa, Sophocles, Homer, or even Leo Tolstoy, Dostoyevsky, Karl Marx?

The utility of literary translation is immense though there are several problems involved in it. As the primary function of translation is communication, establishing equivalence of the original text in the target language becomes important. Without equivalence of certain degree or certain aspects, the translated text cannot be viewed as a translation of the original text. As the Russian-American linguist Roman Jakobson points out, no full equivalence can be attained through translation, although translated messages from one language to another may serve as adequate interpretations of code units, since each unit contains within itself a set of non-transferable associations and connotations. Besides, the variations in the syntax and semantics between the Source Language and the Target Language may also act as barriers to the establishment of equivalence. Thus, the hurdles to translation occur mainly at two levels- the linguistic level and the cultural level.

Surprisingly enough, given their common (or hierarchically related) origins, German and English are not easily inter-translatable. As said earlier, translation is not verbal equivalence; the transmission and reflection of the culture described or referred to in the source language should be seen to the maximum extent possible in the target language as well. Only then can the translation be called an equivalent of the original work. The example of this could be the dictionary translation of the German word '*Lebensmittel*' to English is 'foods' or 'grocery'. The German word is actually a compound formed using two words having different meanings; '*Leben*' meaning life, and '*Mittel*' meaning devices or tools. Thus, *Lebensmittel* include all those things/items that one requires to stay alive, i.e. the devices/tools used for living. No single English word is enough to convey to the non-German reader the quintessence of *Lebensmittel*. In such cases, the translator can either use the original word in the source language and provide a footnote to the reader, or explain the word using example, with reference to context.

The famous German perfectionism is reflected in their language in more than one ways. One example is the existence and usage of two separate verbs for the English ‘to allow (someone)’ and ‘to be allowed (by someone)’. The German equivalent for ‘to allow’ is ‘*erlauben*’, whereas for ‘to be allowed’ it is ‘*dürfen*’.

E.g. 1) SL: *Man darf nicht in öffentlichen Plätzen rauchen.*

TL: One is not allowed to smoke in public places.

2) SL: *Wir können alle Studenten erlauben, die sich für den Kurs interessieren.*

TL: All students who are interested in taking up the course should be allowed to enroll.

The issue of exact equivalence persists in case of homonymic words. One such example is that of the English word ‘gift’. Ludicrously, the same composition ‘gift’ in German is understood to be a substance causing illness or death to living organisms. It is interesting to note that the German word for dowry is ‘*mitgift*’, *mit* meaning with and *gift*, of course, meaning poison. Another example of homonymy in German and English is the English word ‘mist’ which translates to ‘dung’ or ‘manure’ in German. Such words, if not correctly interpreted by the translator, can completely change the essence of the translated text.

After discussing the theoretical impetus, below is an extract from a German novella titled ‘*Die blauen und die grauen Tage*’, authored by Monika Feth. The text typed in italics is the original German text which is followed by the English translation, rendered by the author herself. The translation is divided in small section in order to analyse problems that occur at micro level.

Evi ist glücklich: Ihre geliebte Oma zieht ins Haus der Familie ein. Vera, Evis ältere Schwester, ist weniger begeistert. Aber Evi und die berufstätigen Eltern genießen die Ordnung und die Gemütlichkeit, die mit Frau Richter ins Haus eingezogen sind.

Doch dann ist Oma plötzlich weg. Evi findet sie nach langem Suchen und bringt sie nach Hause...

Evi is very happy: Her beloved granny is going to move in with the family. Vera, Evi’s elder sister, is not so excited at the prospect of having their grandmother live with them. However, both Evi and her working parents are looking forward to the discipline and friendliness that they know is going to arrive along with Mrs Richter.

Suddenly, granny has disappeared. Evi, after a lot of hunting, finds her and brings her back to the house...

[...] „Wo bist du gewesen, Mutter?“, fragte der Vater schliesslich vorsichtig.

„Wo ich...“ Omas Gesicht war plötzlich ganz leer. „Ich erinnere mich nicht. Ich...“ Ihre Hand tastete nach Evis Hand. „Evi, wo bin ich gewesen?“

Der heisse Kakao hatte Evi aufgewärmt, wie die Mutter es versprochen hatte. Doch jetzt wurde ihr wieder kalt.

[...] “Where have you been mother?“, asked Evi’s father, looking concerned.

“Where have I...?” Granny began, her face devoid of all emotion. “I don’t remember. I...”

She grasped at Evi’s hand, now looking scared. “Evi, where have I been?”

Evi had just begun to feel warm and cosy because of the hot cocoa her mother had made for them all. Now, however, she began to feel cold all over again.

„In der Bahnhofshalle“, sagte sie und hoerte ihre Worte wie die einer anderen.

„In der Bahnhofshalle,“ wiederholte Oma und sah den Vater unsicher an. „Ist etwas falsch daran? Durfte ich nicht dort sein?“

Der Vater schüttelte den Kopf. „Es ist nur... Wir haben es nicht gewusst. Wir haben uns Sorgen um dich gemacht.“

„Ich hab’s auch nicht gewusst“, sagte Oma. [...]

“In the waiting room at the railway station”, Evi spoke up, and heard her own words as though they belonged to a stranger.

“At the railway station, yes”, granny echoed Evi’s words and looked uncertainly at her son.

“Is there something wrong in that? Am I not allowed to be there?”

Evi’s Father shook his head. “It is just that... we did not know where you were. We were worried.”

“I didn’t know where I was either”, said granny. [...]

„In der Bahnhofshalle?“, fragte Vera. „Was wolltest du denn da?“ Sie zog das da vorwurfsvoll in die Länge.

Oma hob die Schultern. „Ich fürchte, ich hab’s vergessen.“ Sie liess die Schultern wieder sinken und seufzte. „Weisst du, ich vergesse viel neuerdings. Früher, da hab ich an alles gedacht. Ich wusste, wo die wichtigen Papiere aufbewahrt wurden, wann die Rechnungen zu bezahlen waren

und wie oft Opa seine Medizin nehmen musste. Ich hab nichts vergessen. Frag deinen Vater.“ Sie lächelte dem Vater zu. „Nicht wahr, Berti? Sogar an deine Schulsachen hab ich gedacht.“

“At the railway station?” asked Vera accusingly, looking incredulous. “Why did you go there?”

Granny shook her head, as if trying to clear it. “I’m afraid I have forgotten.” She bowed her head, dejected, and sighed. “You know, I forget things quite frequently these days. I wasn’t so forgetful before. I knew where all the important documents were kept, when the bills were to be paid and how often your grandfather had to take his medicines. I never forgot anything. Ask your father “. She called out to Vera and Evi’s father. “Isn’t that so, Berti? I even kept a tab on your schoolwork“.

Oma hatte den Vater lange nicht mehr so genannt. Der Name machte ihn wieder zu dem Jungen, der er einmal gewesen war. Es gab nur wenige Fotos an dieser Zeit. Auf diesen Fotos sah der Vater Vera sehr ähnlich, doch er hatte Evis Haar.

„Du bist älter geworden,“ sagte der Vater. „Da darf man schon mal das eine oder andere vergessen.“

Granny had not used the name ‘Berti’ in a long time. It reminded father of the days when he was a young boy. He had a very few photos of his childhood and youth. Vera and her father looked remarkably similar in those, though his hair resembled Evi’s.

“You’ve become old,” said father. “It is natural for one to forget something or the other in this age”.

The above attempt in literary translation is enough to show the complex issues involved in it. Some of the obvious and pertinent issues are presented as follows.

- Grammatical problems

The primary problem that one faces when translating this kind of a narrative is that of **the variations in tenses**. The use of past perfect and present perfect tense in both German and French, as opposed to the simple past in English is a striking feature of both the European languages. Here, some similarities are seen with British English; Britishers, unlike their American counterparts, prefer to use the perfect tenses when talking about an action that happened in the recent/far past. However, this is a characteristic of the spoken variety of the two

languages. For narration purposes, the imperfect tense is used extensively in many languages, German being one of them. The imperfect tense is a combination of the past tense and the imperfective aspect (reference to a continuing or repeated event or state). It is therefore similar to English continuous tense, or the ‘used to’ form. The imperfect tense is used only in the written form of the language; newspapers, magazines, novels, drama and poetry. To cite an example from the above translation – “....*fragte der Vater*” is translated as “....asked the father”. The imperfect tense of the verb ‘*fragen*’ is converted into the simple past tense of the verb ‘to ask’ in the English translation. Also, the absence of continuous tense in German might obligate the translator to interpret and change the tenses of certain words as and when required. For e.g., „*Ihre geliebte Oma zieht ins Haus der Familie ein*“. Though the German verb ,*ein’zogen*’ is conjugated in the present tense, the sentence is actually indicating an action that is going to take place in the near future. Hence, it is translated as ‘Her beloved granny *is going to* move in with the family.

- Syntactical problems

The next important difference in the two languages is in **the structure of the sentences**.

The SVDA rule: One of the many peculiarities of the German language is its stringency when it comes to following the rules of sentence structure. All sentences in German follow the subject-verb-dative-accusative order, ‘verb’ being the conjugated form of the main/helping verb. The infinitive forms generally go to the end of the sentence.

Example - *Ich habe ihm einen Brief gegeben.*

In English, this directly translates to – ‘I have to him a letter given’, which does not make sense, even though each and every word by its own has got a definite meaning. Re-arrangement of words is an important activity involved in translation, which proves that translation requires a lot more than just a rich vocabulary of the source and the target languages. German language pundits are painstakingly particular about the verb positions in a sentence. The conjugated verb is placed in the second position in declarative sentences, in the first position in interrogatives and imperatives, in the last position in subordinate clauses (*Nebensatz*), and so on.

E.g. from the above extract-

Da darf man schon mal das eine oder andere vergessen.

Here, the conjugated verb 'darf' (infinitive - *durfen*) is placed in the second position, whereas the second verb is placed at the end of the sentence in its infinitive form (*vergessen*).

The sentence, when translated to English, is "It is natural for one to forget something or the other in this age". One can observe that the order of the words in English is very different than that of German.

- Ambiguity and Absence of equivalent words:-

The above extract contains the German word 'Bahnhofshalle', which has no single English equivalent. 'Bahnhof' means a railway station, and 'halle' translates to 'hall', in this context, the waiting room at the train station. Thus, 'Bahnhofshalle' has to be replaced by 'the waiting room at the railway station', due to the absence of an English equivalent.

Example of a literal translation by the Bing online translator:-

SL: Heute ist Skipause. Es schneit ohne Unterlaß.

So ein Relaxtag ist sehr entspannend. Ein bißchen lesen, schlummern uns dann gehts in die finnische Sauna.

TL: Today's ski break. It's snowing without ceasing.

Such a relaxation day is very relaxing. A little read, snooze us then you go in the sauna.

The literal translation as done by Bing does not make much sense. It is, in this case, enough to tell the reader of the TL that the speaker/writer has taken a break from skiing for the day, owing to the continuous snowfall, and that the person is happy at the prospect of a day's rest. Though the sentence is syntactically correct, the use of 'relaxation day' and 'relaxing' in the same sentence is absurd. In the last sentence, communication takes place between the users of the SL and the TL, in spite of the sentence being grammatically incorrect.

- Cultural hurdles to translation:-

Translation is not a literal, but a highly literary activity. Literature is that one form of art through which the maximum amount of cultural and ideological transmission takes place, from one community to the other. However, the absence words having cultural equivalence in both the source and the target languages may pose as a hurdle to this

process of transmission. In such cases, the translator either uses the words in the original language as they are, and provides a footnote to elaborate the terms, or tries to explain the words having cultural references as best as she can with the vocabulary available in the target language. There is an impending danger of the beauty of the text getting lost in both these actions, important though it might be for establishing equivalence between the original and the translated text.

Evident cultural differences between India and Germany are bound to be a problem for translators attempting to overset a text from German to English for the Indian reader. For e.g., in Germany it is perfectly common for the organiser of a party or ceremony to ask his/her friends to bring eatables, drinks, etc. over and contribute to the organisation of the occasion. An Indian reader reading about such a practice may find it weird, even outrageous.

One example of an absence of a word having no cultural equivalence in English is the '*Stammtisch*'. A *Stammtisch* is an informal group meeting held on a regular basis, kind of like an informal round table meet. *Stammtisch*, since the olden days, has been a regular practice in the evenings in villages and cities alike, where like-minded people of the same age group meet in a café or at *Beergartens* (another German speciality), and hold discussions on topics ranging from politics, sports, art, economics, to tourism and movies. Earlier, the *Stammtisch* used to be participated in only by the local dignitaries such as the mayor, the doctor, the pharmacist, teachers, etc. Today, however, it is a much more flexible ritual, where people having common interests meet and talk over a cup of coffee. The *Stammtisch*-concept was a peculiarity of the German Republic only; hence there exists no English equivalent to it.

The concept of '*Altersheim*' is another such example for which the English translation 'Old age home' proves inadequate. An *Altersheim* is an old age home, only without the taboo that accompanies a home for the aged. The elderly in Germany sometimes decide to live together in groups, to facilitate exchange of thought among individuals of the same age and for want of companionship. An example of this kind of an arrangement is seen in Monika Feth's '*Die blaue und die graune Tage*', the novella from which the above extract is taken. It is a challenge for the translator to render this concept into the

target language keeping in mind the cultural background of the reader. For instance, an Indian reader of the translated text in English might not be able to appreciate the importance of grandparents coming home, or to look at old age homes in a positive light, given the inhibitions with regard to old people living in homes for the elderly. An extensive explanation of such foreign concepts is an inevitable part of the activity of translation.

In the end it can be claimed that literary translation is thus a complete new flavour of the act of translation. It involves many activities like comprehension, interpretation, conversion, transference, transportation, elaboration, transcreation and creative writing. In no way literary translation can be called as unidimensional process. Moreover it is never final and fixed. Any text can be rendered with new or updated translation as it can be reinterpreted in new ways. Literary translation, owing to its special status can therefore be referred not as static but as dynamic, having the fresh aura and unending possibilities for creative interpretations. It is not statutory to mundane destinations of conformity but 'a true journey forever'.

References:

Bassnett, Susan. *Translation Studies*. 3 Ed. New York : Taylor & Francis, 2005.

Boushaba, Safia. *An Analytical Study of Some Problems of Literary Translation: A Study of Two Arabic Translations of K. Gibran's 'The Prophet'*. The University of Salford, 1988.

Jakobson, Roman, "On Linguistic aspects of translation." *On Translation*. Ed. Reuben A. Brower. Cambridge: Harvard University Press, 1959.

Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands: Essays and Criticism (1981-1991)*. London: Granta Books, 1992.

Internet sources:

<http://en.wikipedia.org/wiki/Stammtisch>

<http://translationpost.com/>

http://www.jostrans.org/issue08/art_kastberg.pdf

Cultural Transportation in Literary Translation

Prof. Anand Jagannath Sanap

Asst. Professor, Dept. of English

K.V.N. Naik S.P.S' Arts and

Commerce College,

Dindori, Dist. Nashik

Mob.-9326027911

Email: - sanapaj4u@gmail.com

Abstract

Literary translation is a carrier of cultural content from one culture to another. It helps to bridge gap between two cultures. A good translator makes the readers of the target language to accept the new content without making them feel it alien to them. There is always a multifold cultural interaction in literary translation. These multilevel interactions produce 'hybrid' texts. This proposes to study the types of interactions and intercultural activities which form the process of literary translation.

Translation is the communication of the meaning of a source-language text by means of an equivalent target-language text. Sanskrit term for translation is 'chhaya', which means image or reflection, which suggests similarity. The word translation derives from the Latin word 'translatio', which means 'to carry across' or 'to bring across'. Greek word for translation is 'metaphrasis' meaning 'a speaking across'. Corresponding English word to 'metaphrasis' is 'metaphrase' meaning a 'literal' or 'word-for-word' translation. Metaphrase is impossible due to the multiplicity of meanings attached to words in a language. At initial stage, considers both the SL and TL but it is difficult to translate a text literally.

The ancient Greek distinction between 'metaphrase' and 'paraphrase' was discussed further by John Dryden. He describes translation as the judicious blending of 'metaphrase' and 'paraphrase'. This blending is done by a translator by selecting in the TL 'counterparts' for the expression used in the SL.

Literary translation is a mode of communication. It is not only a replication of a message from source language (SL) into a target language (TL). It is a creative and interpretative process by which a writer's vision is communicated from one speech community to another.

Cultural aspect of Translation

The concept of culture is fundamental to any approach to translation. If translation is defined as source text induced text production, translation into a foreign language will always be an instance of intercultural communication.

Bearing in mind that culture plays the undeniable role in the process of translation, theorists propose new definitions of this term, revising the previous opinions. The most appropriate and relevant to the cultural approach to translation seems to be the definition worked out by Olgierd Wojtasiewicz, a Polish linguist and the author of the first Polish monograph concerned with the theory of translation. According to Wojtasiewicz, ‘the mechanism of translating a text *a* formulated in the language *A* into the language *B* means formulating the text *b* in the language *B* so that the reader would have the same or similar associations as the reader of the text *a*’ (Wojtasiewicz, 1992:26).

Hence, the translator will have to bridge the gap, small or large, between two cultures. Culture is to be understood not only in the narrower sense of man’s advanced intellectual development as reflected in the arts, but also in the broader anthropological sense of all socially conditioned aspects of human life, as a totality of knowledge, proficiency and perception. Culture has thus to do with common factual knowledge, usually including political institutions, education, history and current affairs as well as religion and customs.

Since translation is recognised as an act of culture-specific communication, a translator is the ‘first reader’ of the other culture as is shown in the foreign language text and he is expected to present the other in a primary process. It should be also mentioned that for the translator learning to translate means ‘learning to read’, i.e. to produce meanings which are acceptable for the cultural community the reader belongs to (cf. Wolf, 1997:128). Each translated text for a target public that has no access to the original, is the source for a different and new way of reading. All this implies a major responsibility for the translator. The main problem for the translator is how to comply with cultural issues, i.e. to decide which issues take priority: the cultural aspects of the source language community, the cultural aspects of the target language community, or perhaps a combination of the two, a compromise between two or more cultures? The choice of cultural strategy may result in source-culture bound translation (the translation

stays within the source language culture – so called foreignisation), target-culture bound translation (the translation stays within the target language culture – so called domestication) or in a 'hybrid', where the translation is a product of a compromise between two or more cultures.

The concept of a hybrid text as a feature of contemporary intercultural communication that could contribute to translation studies has been described by Christina Schäffner and Beverly Adab in their article *Translation as intercultural communication – Contact as conflict* (1997). The authors presented four independent opinions of the following panellists: Anna Trosborg, Sonja Tirkkonen-Condit, Candace Séguinot and Ieva Zauberga, who participated in a discussion on some selected questions connected with the problem of hybrid texts.

A hybrid text has been provisionally defined as follows:

'A hybrid text is a text that results from a translation process. It shows features that somehow seem 'out of place'/'strange'/'unusual' for the receiving culture, i.e. the target culture. These features, however, are not the result of a lack of translational competence or examples of 'translationese', but they are evidence of conscious and deliberate decisions by the translator. Although the text is not yet fully established in the target culture (because it does not conform to established norms and conventions), a hybrid text is accepted in its target culture because it fulfils its intended purpose in the communicative situation (at least for a certain time)' (1997:325).

Even though the concept of hybrid texts applies mainly to political texts or legal documents, some of its aspects refer also to the majority of literary texts which come to existence as a compromise between various cultures and 'are arrived at as an outcome of negotiations between different languages and cultures and may involve features which are contradictory to target language and target culture norms' (330). As an example it would be worth considering one of Nabokov's techniques of translation.

Concept of foreignisation and domestication of text:

'Translation is often regarded with suspicion because it inevitably domesticates foreign texts, inscribing them with linguistic and cultural values that are intelligible to specific domestic constituencies. This process of inscription operates at every stage in the production, circulation, and reception of the translation. It is initiated by the very choice of a foreign text to translate,

always an exclusion of other foreign texts and literatures, which answers to particular domestic interests. It continues most forcefully in the development of a translation strategy that rewrites the foreign text in domestic dialects and discourses, always a choice of certain domestic values to the exclusion of others. And it is further complicated by the diverse forms in which the translation is published, reviewed, read, and taught, producing cultural and political effects that vary with different institutional contexts and social positions' (Venuti, 1998:67).

Linguistic and Cultural Relativity

According to Ward Goodenough culture may be viewed as 'socially acquired knowledge'. Language is related to both (i) the shared cultural knowledge and (ii) the shared non-cultural knowledge in terms of thought processes and thought content.

As for the relation between language and culture, most of language is contained within culture; so it would not be far from truth to say, "that a society's language is an aspect of its culture..... The relation of language to culture is that of part to whole." To the extent there are aspects of language which are not learnt from other people, language is not wholly contained within culture.

Many translation problems are related to the differences between languages and to those between cultures. To what extent do languages and cultures differ from one another? Are they cut, in some sense, to the same mould, reflecting a common underlying humanity, or do they differ arbitrarily and unrestrictedly from one another, reflecting different people living in different intellectual and physical worlds? These problems bring us to the consideration of the question of relativity, which is of extreme significance in any discussion of "the limits of translatability."

One aspect of relativity is very easy to demonstrate since we can point to items in some languages which certainly express meaning not expressed in others. This can be seen in the difficulties of translating between languages that are associated with different cultures, and consequently have different names for different customs, objects, and institutions and so on. When a need arises to express a concept for which there is no readymade form in the language, either of the two things can be done: (i) The language can be so changed as to introduce a new

form, e.g. the direct loans 'स्टेशन' and 'हॉटेल' to carry desired meaning. (ii) The existing resources of the language can be so used as to unpack the meaning to be expressed, e.g. the translation loans (calques), such as 'विद्यापीठ' in Marathi for 'a university'. The possibility of unpacking meaning shows that the components of meaning are shared by the language systems concerned.

Languages differ only in the way in which semantic components combine and not in their actual components. The meaning of a word in a language may be defined in terms of semantic components which are common to all humans. A semantic component can be universal because it is a part of the normal human cognitive make-up, e.g. colours, shapes, verticality, horizontality, height, depth, length, breadth etc. Nevertheless, there are differences in the semantic components involved in even highly structured and universal areas such as kinship and colour terminology – that is, perhaps, why Geoffrey Leech calls them 'weak universals'. So also there are differences in the ways in which the components combine in word meaning. There are differences in what are called basic concepts which vary from one community to another, e.g. 'winter' in England has unpleasant connotation but is generally pleasant in India, and in contrast with this is the concept of 'summer' which has pleasant connotation in England but unpleasant in most part of India.

A good of culture is transmitted verbally and hence literary translations are expected to play a great role in bringing about international understanding, universal brotherhood and unity of mankind through cross-cultural communication.

The question of language and thought poses a serious threat to the literary translator's assumptions as regards language universals. "Languages differ not so much as to what can be said in them, but rather as what it is easy to say." Naturally there will be many cases where the difficulty of expressing certain ideas is so great that a major intellectual effort will be needed to overcome it and it can be safely accepted that there is an inextricable unity of language and thought which is so interdependent that the two constantly stimulate, activate and influence each other.

Finally, it may be added that a literary translator's job is challenging in that it is, in T. S. Eliot's words, an "intolerable wrestle with words and meaning", an unending battle with a resistant, yet infinitely plastic, medium. What is significant in literary translation is creativity-

freedom with restraint – to view with original. It is creativity, and not just imitation, that brings life to literary translation.

Conclusion

All translated texts are to some degree hybrids since each of them can be viewed as a transplant of the source text into an alien, target culture environment. In the process of translation the form-content unity of the source text is disrupted. Inevitably some pressure is exerted upon the target language, as the transfer of foreign elements is impossible without a certain ‘violence’.

The translator, as it has been proved, should be an ‘intercultural mediator’. As Michaela Wolf writes in her study of aspects of cultural anthropology in translation, ‘translating between cultures’ means that ‘other’ meanings are transferred to (con) texts of the industrialised world which is coined by its institutions, traditions, and its history (1997:128). Such intercultural activity requires a carefully considered choice of cultural strategy. The choice, however, should be subject to the purpose of translation and the message of the source language text. Thus, a creative translator should be always mindful of the best solution available.

References:

1. Venuti, L. (1998). *The Scandals of Translation. Towards an Ethics of Difference*, London and New York: Routledge.
2. Wolf, M. (1997). *Translation as a process of power: Aspects of cultural anthropology in translation*, in: Snell-Hornby, M. Jettmarova, Z. Kaindl, K. (ed.), *Translation as Intercultural Communication*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
3. Austin, J. L. (1926). *How to Do Things With Words*, Mass: Harvard Univ. Press.
4. Sapir E. (1949). *Selected Writings in Language*, ed. Mandelbaum D. G., Berkley: Univ. of California Press.
5. Deshpande L. S. (2007). *Towards Defining Translatology*, R. L. Deshpande, Dhanegaon, Nanded.

**The Indivisible Correlation among Translator, Translation and Reader:
A Critical Study**

Dr. R. D. Gholap

Asst. Prof. & Head, Dept. of English
KRT Arts and Commerce College, Vani
Tal. – Dindori, Dist. – Nashik
E-mail: rd.gholap@yahoo.com

Nowadays translation is viewed as an effective source of knowledge. It is a worthwhile activity that helps readers in reading unknown but popular work of art in the language they know. The term translation entails the transfer of information from one language to another one. It can be said that it is an interpretation and a representation of Source Language information to Target Language without changing meaning or message implied in it. Translation, translator and reader are closely associated to one another in one or another ways. The prime function of translator is translating a work of art while the function of reader is to read the text of translation and to rate whether the work is really appreciable or worthless. A reader is thoroughly privileged to read a text for multipurpose such as to read for pleasure, knowledge, entertainment, etc. A reader has his own importance and has his own right that no one can deny this fact.

The present paper aims to throw light on the inseparable association among translator, translation and reader. In other words, it is to show a strong bond between translator and translation, translator and reader and translation and reader. Among the three, reader exercises central position as compared to the writer. The present age is the reader oriented age. When a work is written, it becomes reader's text and writer has nothing to do with it. The Reader Response Theory is relevant in this regard. It focuses on the same concern. According to this theory, any text depends upon reader's choice. It is reader who has the right to draw meaning from the text. However, text, writer and reader have an inevitable and unbroken kinship. The same can be applied to translation, translator and reader. At the time a text is written, it is said to be a work of literature and when a work of literature is translated from a Source Language into Target Language, it is known as a creative act and art of writing or creation.

The word 'Translation', derived from the Latin term 'translatus', is composed of a prefix i.e. 'tran' and a stem i.e. 'slate'. 'Trans' means passing something whereas 'slate' stands for cover. The term 'translation' is a generic term, having so many implications – alteration,

change, rewording, interpretation, rendering, transformation, recreation, trans-creation, transliteration, conversion, transcription whereas translating, interpreting, rephrasing, decoding, etc. are considered to be the specific meanings of the word. As a matter of fact, to give a particular meaning of the word seems to be a difficult task. Some say that translation is the transformation of one language to another one; some say that it is the conversion of source language to target language, target language or vice-versa. Obviously, linguistic approach, culture, society and so on play a vital role in the process. However, it is crucial to pay attention to the question we may have: Who is the one who determines the text, gives it a precise and appropriate meaning? The answer to this question is the great human being who is reader and reader only. It is the reader who decides and criticizes the text. In this context, the reader becomes a critic who reads the translation first and then evaluates the text according to the rules.

Now it is the turn of the translation to be considered appropriately. It is said that a translation can be either good translation or bad translation. Translation revolves around its translator and reader. Notably, it is reader who knows the real worth of the translation. The reader knows the positive and negative facets of the translation. A good translation presents us a good translator and consequently a good creation, a good creator whereas a bad translation presents a bad translator and therefore readers fail to accept it to be a great task of translation, that is to say, a creation. It is apparent that it is the reader who correctly informs the world whether the work of creation has correctly been translated from Source Language to Target Language. This fact emphasizes the importance of reader in relation with a work of translation.

The role of translator is immensely responsible. A translation, whether it is good or bad, affects its readers so many ways. A good reader has to be authentic to the original work. A good translator has to be well acquainted with the author, language, culture, subject, style of the original text which is going to be translated by him or her. Moreover, the subject element of the translator also must not interfere translating the work. Authenticity of the translator is very necessary point for the task. No more, no less or no omission deal with the current translation world. Further, translator's originality of thoughts, clear ideas and inclusion of all parts with a good length are the matters of great concern. The lack of above aspects may cause a bad translation that may affect the original author lose his own reputation. In this context, it is worthwhile to cite the name of Rabindranath Tagore. Tagore had translated his Gitanjali from

Bengali into English i.e. Songs of Offering, and that won him the prestigious Noble Prize in 1912. But his other works were translated by other translators, for some times, they were published without his notification. Such a type of incorrect knowledge ruins honesty and when provided to next generation, it ruins knowledge of all readers. These things must not happen. Thus, a good translator makes the work a good translation whereas a bad one, a bad translation.

Translator must be true to the task he has undertaken. A genuine translator always involves himself in the act of creation. It is must. In case, the translator contradicts the age knowledge of the original author translates his work, it primary affects reader with false information provided to him by the translator. It is reader who needs clarity, originality, and completeness of thoughts and ideas of the text of translation. Hence, when a translator fails in performing his role genuinely, reader names him as ‘traitor’. Literal translation or word for word translation is supposed to be the worst of world’s translations. If a text is translated like this, it may cause a very bad popularity amongst readers. Word for word translation has no value for both the reader and the translator.

Paraphrasing plays crucial role in the process of translation. Though translation has no scope for linguistic objectivity, it appears to be a good thing for rewording difficult or obscure texts in plain language. Herein, originality of translation becomes a restatement of the original passage in other words. At this point, language makes no difference. What makes difference is accuracy in rendering the exact information to the reader. In this, a translator adding powerful glossary and notes can amplify the original text, and therefore the text may become bigger and better than the original text. This type of translation really provides reader with pleasure in reading. Accuracy in the text becomes a valuable thing to the reader and this way the reader can read the text correctly. On the contrary, this act has some limitations, that is, the limitation of length. The translator has to be aware of this fact that neither should the translation be too lengthy nor too less in comparison with the original text because readers do not prefer too lengthy or too less translation. Too lengthy text makes the reader tired whereas too less provides no pleasure of reading.

The readers who are very much fond of literature are always in search of a new translation of a text. The lovers of literature get new text and read it with pleasure. However, the question is – what about translation of poetry from source language to target language? An

answer to it is that it is near about impossible. There are problems of rhyme, rhythm, meter, ideas, etc. Herein, form of the poem makes no difference. The musicality of poem along with its technical virtuosity cannot be translated. In this situation, it is important to think how a reader can read the text with meaning. Here, meaning becomes nearly impossible. Whenever a text is translated with its various metrical patterns, idioms and figures of speech, an average reader is not in position to acquire the text completely. This is always found in countries like India where one can find majority of average readers of English translation; they are unable to acquire things translated in the text. That is why; the book is ever seen criticized by them for its difficult language. A good reader always demand a simple translation with its richness of meaning, because all readers in society are not found to be intellectual and that is why a translation has be translated in keeping reader in mind.

A genuine problem that every translator faces universally is that should a translator translate what the author says or what he means? To some, it is not the business of the translator to say what the author means, because that is the job of the critic. Some say that the translator should attempt to say what the author says and leave it to the readers to read meaning into it. Up to some extent, it is accepted, but the translator would lose its significance and the translation loses his credibility before readers.

Speech Act Theory gave rise to Speech Act Theory of translation which yields a topology based on the nature of the act, meaning the language use toward a specific end or its pragmatics. Within this model, the translator is taken both as an addressor and an addressee. Within the framework of a Speech Act Theory, at least, two or more than two participants are involved: One is the Addressor; the author (s) is/are the addressee (s). The addressor is the source of the message/code and hence also the source of the Illocutionary Act since behind his utterance one can discern his intentions or his implications. The Addressee is the receiver of the message and hence is exposed to the perlocutionary value of the utterance. Curiously owing to the phenomenon of Communication Feedback through Addressor also undergoes the perlocutionary effect; an often exploited comic situation is one in which at liar ends up him a believing that his lies are truth, falling victim to his perlocutionary powers. The situation of the Translator is somewhat akin since the Translator is simultaneously Addressor and Addressee. The translator is

an Addressor in so far as the Source Text is concerned and an Addressor from the point of view of the Target Text and its Reader/Addressee.

Conclusion:

Certainly, there is a strong bondage among the three: Translator, Translation and Reader. They cannot be kept apart from one another. This is proved that they influence one another positively or negatively. For a long time, Reader is always given importance. Reader Response Theory, a literary and critical theory, also has emphasized importance of Reader. Translators too have to have some bindings through which he/she has to pass, for whatever they write has some value in society. In fact, any writing is for our society. Translation is really a great work of creation. In recent times, the field of translation has influenced one and all.

References:

1. Baker, Mona. Ed. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. New York: Routledge, 2001. Print.
2. Das, Bijaykumar. A Handbook of Translation Studies. New Delhi: Atlantic Publications, 2011. Print.
3. Gentzler, Edwin. Contemporary Translation Theories. London: Routledge, 2001. Print.
4. Habib, M. A. R. A History of Literary Criticism. U. K.: Blackwell Publishing Ltd., 2005. Print.
5. Kothari, Rita. Translating India. New Delhi: Foundation Books, 2006. Print.
6. Munday, Jeremy. Introducing Translation Studies. London: Routledge, 2008. Print.
7. Naik, M. K. A History of Indian English Literature. Kolkata: Sahitya Academy, 2010. Print.
8. Pyn, Anthony. Exploring Translation Theories. London: Routledge, 2010. Print.
9. Ray, Mohit K. Studies in Translation; Delhi: Atlantic Publishers, 2007. Print.
10. Robinson, Douglas. The Translator's Turn. Baltimore: Johns Hopkins U P, 1991. Print.
11. Venuti, Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2012. Print.

Problems of Translation and Role of a Translator

Kailas N. Bodke
Head Dept. of English
SSR College of ACS
Silvassa

Abstract:

Translation is elusive in nature; it is both substitution and transference of meaning from one language (i.e. source language) to another (i.e. target language). It is a process of interpretation, creation and analysis leading to replacement of one set of linguistic resources and values for another. In this process part of the original meaning is lost but an easily identifiable core is kept. Translation is an act of compromising and adjustment exercise. The problems of translation are greatly enhanced by the nature of linguistic vagueness, created by continues change. Uncertainty of knowing the meaning of the text accurately leads to improper translation. Even the use of language in literature is a major problem hinders the task of translation.

Key Words: elusive, substitution, transference, meaning, interpretation, replacement, linguistic resources, vagueness, adjustment, etc.

Problems of Translation

Translation is not only linguistic activity but is also a cultural activity. It is concerned with communication of meaning from SL (Source language) to TL (Target language). The problems which usually occur at the time of translation are:

1. Since words carry references, memory associations and literary values, it is difficult to find apt equivalent words of SL in another word in TL.
2. In the translation of literary works it is very difficult to carry the transposition of culture.
3. Since language is to some extent culture oriented, translators face the Problem of translating certain culture based words into another language with a different culture. i.e. 'Garba' is difficult to translate into English.

Indian languages are rich in erotic vocabulary, but English language is poor. Words like 'uncle', 'aunt', 'brother in law', 'cousin' have a lot of equivalent words in Indian

languages. One cannot translate these words without the context and the whole into consideration.

4. Next problem is maintaining balance between excessive closeness to the original and utter freedom from it.
5. Linguistic indeterminacy poses a problem for authentic translation.
6. Uncertainty of knowing the meaning of the text accurately leads to improper translation.
7. Another problem of translation is that there are two “texts” one the authors’ and another readers’. Text is not what the author thought it to be but what the reader sees in it. In such state the translator faces a great challenge.
8. Metaphorical language always leads to confusion and translatability becomes very hard then.
9. Colloquial expressions, culture words, slangs, and proverbs are difficult to translate since every culture is different from every other culture and one to one correspondence between cultures is not available.
10. Semantic acceptability along with grammaticality is a hindrance to translation.
11. Literal translation of some words is almost impossible from SL to TL.
12. Homonyms of Indian languages create problems for translators. E.g. ‘Uphar’ in Marathi means refreshments, but in Hindi it means a present and ‘Uttejti’ means inspired in Marathi and angry or agitated in Hindi.
13. Oligosemy and Polysemy obstruct successful translation.
14. Connotative meanings of some words become problematic for translation. E.g. Dove in Bengali is not a symbol of a cunning, unprincipled person who drives people from their homes.
15. Certain food items of India e.g. Jalebi, Panipuri, etc. and common words of everyday conversation based on culture cannot be translated.
16. Grammar becomes a problem when it comes to translate something from Indian languages in English or vice-versa because most Indian languages have SOV structure while English is SVO. When we use Simple Present Tense in English, in Indian languages we use Present Progressive Tense.
17. Poetry translation is the most difficult one because: i) the most difficult thing in poetry

translation is to find equivalent words for literary echoes in target language. ii) Rhetoric words are impossible to translate. iii) In a poem sounds, rhyme, words, images, symbols, etc. act on one another, hence untranslatable. iv) translating a text from a distant past is not that the poet and his contemporaries are dead but the significance of the poem is in its context is dead.

18. The thought contents of dramatic texts pose serious problems to translation.

19. Jokes, unless we know the exact nature of them are difficult to translate.

Role of a Translator:

The replacement of textual material in one language by equivalent material in another language requires a great expertise, rigorous practice, constant touch with the changes made into a language and a sense of culture(s) and tradition(s). The role of a translator demands the following qualifications:

1. The translator must know the two languages the source language and the target language equally well- a translator must be a bilingual.
2. The translator must have inwardness with both the languages; otherwise he can't be a good translator.
3. To do his job successfully the translator has to develop his linguistic skills and cultural insights into both the languages.
4. The translator of a literary text should be conversant not only with two languages but with two literatures- intertextuality.
5. The translator has to be a scholar and a critic to translate a literary text. Unless he is widely read and has deep insight into the nuances of literary text he cannot successfully translate a literary text.
6. A translator has to keep in mind three terms while translating; translation, trans-creation and transliteration.
7. A translator can perform in two ways: one he may translate from the second language or foreign language into the first language and two he may translate from the mother tongue into the foreign language.
8. Along with linguistic competence the translator should have literary competence in both the languages.

9. In order to render numerous socio-cultural terms into English the translator should take recourse to transliteration and give footnotes to explain the terms.
10. Sometimes the translator has to transcreate words instead of merely translating them in an inauthentic way.
11. The translator should say both what the author says and what he means. Otherwise translation would lose its importance and translator, his credibility.
12. Finally a translator has a very significant role to play to make literary text available in the target language.
13. It would not be wrong to say that a translator combines in him the role of three; writer, critic, and a comparer and make the translation look and read like the original.

Works Cited

- Das, Bijay Kumar. *A Handbook of Translation Studies*. New Delhi: Atlantic, 2009.
- Devy, G.N. *Into Another Tongue*. Madras: Macmillan, 1993.
- Mukhrjee, Sujit. *Translation As Discovery*. Hyderabad: Orient Longman, 2006.
- Singh, A. K. Ed. *Translation: Its Theory and Practice*. New Delhi: Creative Books, 1996.

PROBLEMS OF TRANSLATION

Dr. (Mrs) Smita S Patil

Principal

Arts Commerce & Science College,
Tryambakeshwar, Dist. Nashik

Introduction

Translation, essentially, is a communicative activity as any other linguistic act. Though, it has the base of linguistic activity as its centre, it has to be studied, both as the product and as a process. Problems of Translation arise out of linguistic and semantic meanings. The work of translation is equally differentials that of the two different customs, games, amusements, and different degrees of technical development. Idioms and idiomatic phrases provide an obvious difficulty in translation. e.g. 'A widow lives in sleepy Chester' is a plain statement, which can be easily translated, word for word into Spanish, Italian, or any other ordinary language, but the first line of Kipling's poem is 'There's a widow in sleepy Chester'. The idiom There's one of the commonest idioms in English, would be represented in French by 'L' y a . 'He there has'; and in Germany by Es gibt- 'It gives'. More problems are thus introduced and the way out of them can be found only by experience.

Problems

Problems of different kind arise from gaps in languages which can't be filled in translating because for a word that may be quite familiar in one language there is no equivalent in another'. E.g. the words in English 'House' 'Residence' and 'Home' have no equivalent either in French or Italian or in another, language. Even there is no English word for the French word 'menu' or for the Latin word 'Augur'; there is no Latin for the English word 'premier' and an admirable example no Spanish word for 'Jungle', Rudyard 'Kipling's Jungle book was translated in to Spanish as its title became *El Libro de las Tierrals Virgines*. The objectivity of the study of translation with respect to the problems of translation is to discuss and investigate the process and product of translation in term of interaction between the internal and external structures operating within and without the semiotic product-the work of art .

It would be convenient to discuss the theoretical assumptions of the approach to the problems of translations:

- a) Language is a set of oral-aural signs for functioning in the communication system which is elusive in comprehension.
- b) As Saussure classified literature into verbal signs the relationship between the 'signifier and the 'signified is' essentially arbitrary.
- c) Each sign interrelates and interacts with all other signs in the system and the value of each sign depends upon its relations with the other signs in the system.
- d) No two linguistic systems organize experience and perceive reality in identical manner.
- e) Language is mainly a communication system existing in a particular culture.
- f) When a language exist in a particular culture; it is very difficult to understand the meaning of linguistic text which is to be comprehended on line with particular culture.

Roman, Jacobson, classifies the activity of translation into three types;

1. **Interlingual translation:** This is an interpretation of verbal signs by means of other signs in the same system.
2. **Interlingual translation or translation proper:** This is interpretation of verbal signs by means of verbal signs in some other linguistic system.
3. **Intersemiotic translation or transmutation:** This is an Interpretation of verbal signs by means of non-verbal sign systems. The central problem of translation involves problems of establishing equivalences between the source text and the target text .All types of translation involves problems like.

- i) Loss of meaning ii) Addition of meaning iii) Skewing of meaning.

The total problem of translation is problem to the reader to allure the proper lexical, syntactical and semantic meanings .As any communication system involves coding ,decoding ,and, re-coding systems ,it is the problem of the receiver of the original message and the source of the translated one to introduce the original meaning with respect to the original source text.

Eugene 'Nida points out that the translation of even a single word involves the problems of semantic range and the distribution of the term in the language, the syntagmatic and paradigmatic relationships the word has with the other terms in the language, the social context of its use and the function it has at the level of discourse. When an equivalence is established between two languages, it involves the problem of establishing the equivalence on the linguistic, stylistic, and pragmatic levels .These levels have a hierarchical relationship as the pragmatic

level is the most important level to consider the source language's target meaning which is totally autonomous. The problem of equivalence cannot be defined as the search for the "sameness" of the message since sameness is a myth even within the same language.

Problems in Poetry and Prose translation

A poem is an extremely complex article in which sounds, words, images etc. interact in forward and backward directions. Reading poetry is itself an art of creative interpretation. Hence Re-coding a poem in another language then becomes an art of 'creative transposing'. The translator is engaged in a work of transposing of an alien aesthetic structure and responsibilities into the key of his own personality and culture. Careful use of words and sounds constitute problems regarding retaining the sameness in the target text.

English poetry like French and German is normally rhymed. Rhyme always imposes a constrain upon the writer and its scarcely possible to find a rhymed translation of a lyric. Rhyme's deficiencies and disadvantages are so many and so frequent that writer on the subject of translation take them for granted and have promoted them from the low grading of translational imperfection to the better sounding status of additions and subtraction.

The problems are of different in connection with prose texts. The organization of a novel or short story may apparently be simple whereas the translation of the same may not be simple as it poses the problem of understanding the relative relations in between texture and the craft covering meaning. The translator has to perceive the function of the text and how it is realized through the devices and establishes equivalences.

Whatever the problems may be in relation to literary texts, social and culture aspects of the function of the text, it is to be taken into account that translation is neither a creative art nor an imitative art, but stands somewhere between the two. It is not creative because it does not follow the inspirations of the translator and it is not an imitative art form as it must not only convey the idea of the work translated but must also transform it.

1. Nida, A Eugene. *Toward a Science of Translating*, E.J.Leiden, 1964.
2. Savory, Theodore, *The art of Translation*, Jonathan Cape, London, 1957.
3. Stallknecht, P. Newton and Horst Frenz, *Comparative Literature*, Southern Illinois Unit Press, London, 1971.
4. Susan Bassnett-McGuire, *Translation Studies*, Methuen, London, 1985.

The *Text* becoming a *Discourse*: Reconsidering Translation in the Post-structural Context

Pranavkumar Ulhas Ratnaparkhi

Asst. Prof., Dept. Of English,
HPT Arts & RYK Science College, Nasik
Email ID: pranavr1180@gmail.com

Majority of the traditional translation theories expect a translator to have a perfect knowledge of both SL and TL. Contrastingly the idea of 'fixed' and 'permanent' meaning is contested in the Post-structural theories. A translator is supposed to know meanings of words in SL without any ambiguity so that he can render his translation with utmost clarity and honesty. A translator is hence assumed to be a person having relatively good command and conviction about both SL and TL. In the Post-structural context, doubts have been raised regarding the inability of language to communicate completely. There is a range of possible meaning/s of each word or sign. Language ultimately fails to capture the entire meaning and something always slips out. In such uncertainties, the act of translation becomes an extremely complicated and too sceptic proposition. The present paper tries to focus of the challenges created in the field of translation, especially literary translation due to the advent of Post-structural perspective.

The English term **translation** , first formed in around 1340, derives either from Old French *translation* or more directly from the Latin *translation* ('transporting'), itself coming from the participle of the verb *transfere* ('to carry over'). Today in the field of languages, translation has several meanings. The process of translation between two different written languages involves the changing of an original written text (the source text or **ST**), also called as the **source language (SL)**, into another language (i.e. the target text or **TT**) or the **target language (TL)** for short). In his article "On Linguistic Aspects of Translation", Roman Jakobson (232-239) distinguishes three types of translation. The first type is *intralingual* translation or "rewording" which is the translation of a word — a sign by means of other verbal signs within the same language. The second type is *interlingual* translation or "translation proper" which is an interpretation of verbal signs in one language by means of other signs in some other language. Finally, *intersemiotic* translation or what he calls "transmutation" which is an interpretation of

verbal signs by means of non — verbal sign systems such as pictorial, gestural, mathematical or musical systems. Considering the extent of the SL text to be transferred to another Language, Catford distinguishes between two types of translation. He calls the first one ‘full translation’ which is the transfer of the entire SL text in the TL. In this translation, every part of the SL text is replaced by TL text material. In contrast, there is ‘partial translation’ which consists of keeping some parts of the SL text in their original form. This procedure is common in literary translation where some lexical items are sometimes left untranslated to introduce "local colour" in the IL text.

Irrespective of any of the type of translation, as mentioned above a translator is expected to be the ‘expert’ of SL as well as TL. The French philosopher Etienne Dolet has stressed, in 1540 the importance of understanding the SL text as a primary requisite. Even John Dryden in his preface to Ovid’s *Epistles* highlights that the basic requirement for translation is to fully understand the sense and meaning of the original author, even though a translator is at the liberty to be creative at places. Susan Bassnett looks at translation as a scholar activity, where the pre-eminence of the SL over TL is assumed. Translation is perceived as a means of encouraging the intelligent reader to return to the SL original. It is a means of helping the TL reader to become the better reader of the original. According to her, translation is an activity whereby the individual translator offers his own ‘choice’ to the TL reader. Sometimes translation helps to upgrade the status of SL. All these views undoubtedly underscore the role of a translator in making translation authentic and acceptable. Ezra Pound’s theory of translation underlines the precise use of words, of course by the translator. He lays emphasis on the rhythm, diction and word order. W.S. Mervin in his introduction to *Selected Translations*, 1968-78 says, “But if we take a single word of any language and try to find an exact equivalence in another... we have to admit it cannot be done.... Yet if we continue, we reach a point where some sequence of the first language conveys a dynamic unit...(8)”. Eugene Nida in *Toward a Science of Translating* perceives translation as ‘reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the message of the source language first in terms of meaning and second in terms of style’ (12). All these views can be summarised in Catford’s estimation, who opines that translation is the replacement of textual material in the source language by an equivalent textual material in the target language. What happens in translation is not the transference of SL meanings into TL but a

substitution of TL meanings for SL meanings. Translation equivalence occurs when the SL and TL texts are relatable to the features of substances. In conclusion it can be said that traditionally translation goes for a definite and determined word-sounds (signifiers) and meanings (signifieds). Meaning is seen as stable and fixed, where a signifier corresponds to one signified. This meaning should be carried from SL and TL through the process of word-to-word or sense-to-sense translation.

Contemporary theories like Structuralism and Post-Structuralism tend to go against this sort of model of language, where signs are unidimensional and meanings are fixed. They imply that meaning is not fixed and permanent. As developed by the thinkers like Ferdinand de Saussure, Roman Jakobson and Louis Hjelmslev, structuralists focus on the way in which meaning and signification are a product of a system of signs. In opposition to the theories of language which assert that words and language refer to a world of objects, structuralists argue that meaning depends on relations between different elements of a system. For example Saussure argues that to understand the meaning of the word/sign 'house', one must understand related terms like 'hovel', 'shed', 'mansion', 'hut', 'palace' and so on. According to Saussure, meaning and signification occur entirely *within* the system of language itself. Every object does not pre-exist concepts, but depends on language systems for their meaning. As Jonathan Culler in his article on 'Saussure', notes the English word 'cattle' has undergone significant conceptual change, meaning at one point property in general, then being restricted to four-footed property, before finally acquiring the sense of domesticated bovines. Similarly different languages do not simply denote objects in perfectly translatable terms. For instance, Levi-Strauss uses the French words *bricoleur* or *bricolage* to account for the way in which myths are constructed. However as there are no equivalent terms in English, it is difficult to provide a direct translation of them, and they tend to be left in their original form. In this sense, it can be said that the words in language articulate their own sets of concepts and objects, rather than acting as labels for pre-given objects.

Saussure further explains the implications of the arbitrary nature of sign. He claims that there is no really existing property that fixes the signified. (Culler, 10). Both, signifier and signified are fixed solely by their relationships to other signifiers and signifieds in a particular language. Language comprises a system of linguistic and conceptual forms whose identities are

not fixed by reference to objects in the world, but by their internal differences. For instance, 'mother' derives its meaning not by its reference to a type of object, but because of its difference to other words like 'father', 'grandfather', 'daughter' and other related terms. The same argument is echoed in his two principles; language is 'form and not substance', and that language consists of 'differences without positive terms'. (Saussure, 113). The first principle indicates that sign simply connects signifier and signified, but are still discrete and independent entities. Paradoxically all these independent entities can only mean when they occur in each other's presence just like the game of chess, where every piece is independent but can be meaningful only in the company of all. The second principle stresses on language as a pure system of differences. He claims,

Whether we take the signified or the signifier, language has neither ideas nor sounds that existed before the linguistic system, but only conceptual and phonic differences that have issued from the system. The idea or phonic substance that a sign contains is of less importance than the other sign that surround it. (Saussure, 120)

It holds that signifier and signified count because of their differences. When united into the sign it is possible to speak of a positive functioning of both of them. Language thus comprises of differences and relationships. The differences between signifier and signified produce linguistic identities, and the relationships between sign combine to form sequences

With the advance of Post-structural spirit, especially with Derrida's Deconstruction the entire issue of signification is further problematized. Saussure prioritises speech over writing as sound is perceived to be closer to ideas and thoughts. Derrida reverses this hierarchy and gives importance to writing. He claims that writing is always able to distort and undermine the transparency of speech and thought because of its permanence and materiality, especially its ability to subsist the absence of speakers and listeners. He attacks Saussure's idea of binary oppositions, which is generally to be seen in the Western thinking, as it privileges certain things ('inside') and exclude others ('outside'). Derrida further argues that if the outside is *required* for the definition of the inside, then it is just as necessary as the inside itself (Derrida, 313). In fact it is partly constitutive of the identity of the dominant term itself. By taking clue from Saussure's concept, Derrida develops his concept of *arche-writing*, which focuses on the underlying presupposition that enable words to function as language at all.

Derrida focuses on the characteristic of writing – materiality, absence, repeatability, spacing are necessary language and communication. This means that the sign in general consists of a mark that subsists independently of the subject who speaks or writes it, as well as the subject who hears or reads it. Every sign can break with that context and function differently in new situations. This is because signs contain what Derrida calls a ‘minimal remainder’ of meaning, which enables them to be recognised as the ‘same’ signs in different contexts. For Saussure, linguistic units convey their meanings through ‘difference’, whereas for Derrida meaning is governed through ‘difference’. Derrida’s emphasis on deferment (postponement) implies that the present is constantly postponed and the ultimate never gets said. This situation precludes the possibility of saying anything with finality. Derrida is expressing the idea of an already existing set of differences, and their active production through the act of differing. Derrida introduces the concept of iterability to explain the way in which signs and language work. It captures the idea that language both presupposes the repeatability and alterability of signs and shows that there can never be fully formed contexts (or structures) arresting the production of meaning. Thus signs (or traces) are infinitely repeatable and alterable in different contexts. In other words, traces exhibit a minimal sameness in the different contexts in which they appear, yet are still modified in the new contexts in which they appear. It shows neither pure repetition, nor pure alteration. Derrida’s concept of iterability has questioned the idea of meaning having ‘pure origin’ in human mind or in universal and unchanging things. He emphasises interrelatedness of presence and absence instead of presence or absence. He focuses on how particular context change the meanings that are enunciated. Derrida’s views language as ‘freeplay’, where there is no any original meaning as such in SL, because meaning is erased and postponed constantly. Hence a translator cannot catch the so called original meaning. If a translator cannot catch the original meaning he cannot translate SL into TL. Derrida’s term iterability refers to the reproduction of the same or synonymous. In translation, the signifiers in TL replace signifiers in SL which cannot be considered as exact equivalents. It means translation as such is not a possible activity. What is possible is to open up a world of multiple layered of meanings and to make the target, the translation as important as the source text. Post-structuralism aims at delimiting the author-centered unidimensional interpretations and creating a spectrum of meanings. Since the advent of concepts like ‘disappearance of author’ and ‘death of author’ (owing to Roland Barthes), no text

has a single, unchanging meaning. Every text is a site where meanings and counter meanings coexist. Meanings are created temporarily though there is 'indeterminacy' of (permanent) meanings. This notion also deconstructs the idea that TL is superior to SL and translation is a kind of upgradation of SL. SL itself becomes a site having wide range of possible meaning. It is impossible to translate all these (possible) meanings into TL. A translator's job, therefore in the Post-structural context is not to find equivalence of SL in TL but to select a meaning from possible meanings and render it in TL.

In the Post-structuralist context the activity of translation has gain more importance and responsibility too. The role of a translator is more crucial with the separation of the author and the text. Traditional notions of fixed meanings and author as the sole determinant of meaning are challenged. Rather it can be said that the Post-structuralist perspectives have established translation as something independent activity, through which many hidden avenues can be opened for vision and revision.

Reference

- Bassnett, Susan. *Translation Studies*. 3 Ed. New York :Taylor & Francis, 2005.
- Culler, Jonathan. *Saussure*. London: Fontana, 1976.
- Derrida, Jacques. *Of Grammatology*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1976.
- Jakobson, Roman, "On Linguistic aspects of translation." *On translation*. Ed. Reuben A. Brower. Cambridge: Harvard University Press, 1959.
- Merwin, W. S. *Selected Translations 1968-1978*. New York: Atheneum, 1979.
- Nida, Eugene. and C. R. Taber. *The Theory and Practice of Translation*. Boston: Brill, Leiden, 1974.
- Saussure, Ferdinand. *Course in General Linguistics*. London: Fontana, 1974.

Structural and Socio-cultural Barriers in Translation with special reference to Vijay Tendulkar's *Kamala*

Mrs. Dhimate Sangita Sunil

Padmashri Vikhe Patil College of
Arts, Science and Commerce, Pravaranagar
A/p Loni, Tal. Rahata, Dist. A'Nagar

Abstract of the paper:

The process of translation has many barriers in it. The source language text may not be easy to translate due to the differences in the source language and the target language grammatical structures. The socio-cultural aspects of the source and target language readers are not the same. This paper would like to highlight these structural and socio-cultural barriers in translation with special reference to Vijay Tendulkar's *Kamala*. The differences in the use of various words, phrases, sentences, questions and expressions from SL to TL and their impact on getting particular meaning with some loopholes and loss of meaning are the major areas of discussion in this paper. The language, the class, the gender issues also play an important role in translation. With the help of some important theories of translation, the paper tries to throw light on the socio-cultural aspects and their effects on the translated text, *Kamala*.

Introduction:

The word translation is derived from Latin word, *trans-fero*, meaning to convey across or to bring across. In ancient Greek, it meant, speaking across. Translation is the communication of the meaning of a source language text by means of an equivalent target language text.

According to J.C. Catford, translation is "the replacement of textual material in one language (Source Language) by equivalent textual material in another language (Target Language)." "The central problem of translation practice is that of finding TL translation equivalents."

Translation studies, is a well-established field in any literature. Literature in all languages makes itself rich by borrowing and translating works of art from other languages. It is well-known and accepted all over the world. Many books may it be, novels, plays, short stories, poetry, etc., which are translated, are read with delight by many. Translation provides the content of the Source Language text to the readers of the Target Language. There are two-fold purposes of reading literature – to get information and to have entertainment.

The process of translating a text is difficult. It needs a lot of effort, hard-work, concentration and good understanding of the original source-language text. To translate a play, needs the complete understanding of that play with all the implied meanings, symbols, images, inter-relation of the characters, their feelings, emotions, mind-set, the plot with its rising action, climax, etc.. The contemporary social set-up, cultural background and its impact on the people also are of utmost importance.

The socio-cultural background of a particular era and area are not easy to translate, especially when the target language readers are not aware of the customs, traditions and social constraints of the source language. To understand all these things, the socio-cultural aspects need more attention. They are not easy to translate and convey proper expected message. Different countries, states, regions, castes, tribes have their own socio-cultural aspects which are unknown to other people belonging to various areas and culture. So such aspects are different and difficult to translate. The present paper would like to throw light on the Socio-cultural Barriers in Translation with special reference to Vijay Tendulkar's *Kamala*.

Structural and Socio-cultural Barriers in Translation with special reference to Vijay Tendulkar's *Kamala*:

Vijay Tendulkar's *Kamala*'s Source Language is Marathi and the Target Language is English. The story, as the title shows, is of an underprivileged woman who is a victim of Flesh Market in India. But it is more of the male-dominated Indian culture where the wife meekly accepts all the demands of her husband. She feels comfortable in being an unpaid servant in the hands of her male partner. But even if she realizes it, she can't go against it and readily accepts everything as her fate. This is true of Sarita, the real heroine of the play. There is also criticism on the press or media through the characters of Jaising, Kakasaheb, Jain and others. It is translated by Priya Adarkar.

The basic problem in translating from Marathi into English is of Sentence Structure. In English, the Sentence Structure is S-V-O; but in Marathi, it is S-O-V. So it becomes sometimes difficult to render the perfect meaning through proper vocabulary in English. There is only a word or two to express the feelings of a character in SL which may not find perfect equivalence in TL. Some rhetorical questions are also somewhat difficult to translate. The complex and long-winding sentences are not easy to translate. The translator has to understand not only the surface

level but also the deep-level meaning of such sentences and what they try to express. Then only they can be translated. But the complex structure could be sacrificed.

The language spoken by different characters having different dialects could not find equivalence in the Target Language. Tendulkar himself states in his Sri Ram Memorial Lecture, ‘The Play is the Thing’:

“My characters are not my mouthpieces; but each of them has his or her own separate existence and expression. This is felt more in the original versions of my plays because of the nuances and variations of speech I attribute to my characters. In a translation some of it is lost—at times, a lot of it.”

The educated, high-class, anglicized version used by **Jaisingh, Sarita and Kakasaheb**; the non-refined, tribal language used by Kamala, the incorrect use of Hindi words, by **Kamalabai**, couldn’t find proper equivalence in TL. Thus, the difference in the social strata may not be expressed correctly. So the TL readers would be unable to gain the expected message.

Similarly, some SL words couldn’t find synonyms in the TL. Some relations like *kaka*, wife’s uncle couldn’t find the depth of emotions in TL. In SL, he represents a fatherly figure dearly loving and worried, about Sarita. Even the maid-servant, *Kamalabai*, who comes from Sarita’s mother’s house, is trustworthy. She also is emotionally attached to Sarita and her family. This kind of loving, caring and trustworthy relationship between the mistress of the house and the maid is not easy to render in translation. Kamala’s pathetic condition couldn’t become that much touching as in the SL.

Expressive words couldn’t get equivalent terms for expected feelings or emotions. For example, ‘Sarita seats Jaisingh bodily’; has lost the force, urge and offensive behavior on her part. Similarly, the phrases, ‘coming alive’ or ‘coming alive even more’ does not convey the ‘desire for sexual gratification’ or ‘the rising wish for physical love’ respectively. Such loopholes occur due to differences in two cultures, their norms and underlying meanings. The translation couldn’t give proper justice to it.

The slang term like ‘*sala*’ does not convey the original meaning as in SL. Some rhetorical questions are also somewhat difficult to translate. The tone, mood and manner of questions find difficult to express all features of the original SL. Some words like *bhabhiji*, *yaar*, *hai daiyya*, *uh-hunh*, *arre*, *hai-hai*, *wada*, *dhobi*, *ekdum Id-ka Chand*, *Sethji*, *bazaar*, *tamasha*, etc. are

culture-bound and can't get proper equivalences in TL. So they remain as it is and may not be understood by the TL audience. Even if there are synonyms in English, they are not that much effective in conveying the expected meaning. So loss of some meaning from the original is sure to occur.

The dramatic texts contain a set of paralinguistic systems, giving importance to pitch, Intonation, speed of delivery, accent, etc. The play also has an under text or a gestural text that determines the actions of the speaker. The translator has to consider it also and express the same through proper words and phrases. If s/he fails to convey it, there is surely some loss of meaning which hampers the progress of the plot. It also makes the TL text clumsy and ambiguous. The actors and director has to be careful while performing such translated plays. There is always anxiety of missing the mark. If the translator tries to render all these aspects, the translation of the work of art may also become a masterpiece like the original.

Conclusion:

While translating from SL to TL, we face many barriers due to socio-cultural diversities and structural differences. The culture-specific terms and different dialects used in the ST could not find equivalence in TT. The expressive, slang and SL-specific words and phrases may not get synonyms in TL. So there is always the fear of losing some meaning. The translated text may not remain faithful to the original text. We have to consider it and take utmost care to produce the nearer proper meaning while translating any text. This is somewhat difficult, but not impossible. It depends on the translator to recreate or destroy the original piece of art. The studious and careful attitude towards translation can make the translated work also as famous, popular and creative as the original itself.

References:

- Bassnett-McGuire, Susan. Translation Studies. London: Methuen.1990.
- and A. Lefevere, eds. Translation, History and Culture. London: Pinter publishers. 1990.
- Gentzler, Edwin. Contemporary Translation Theories. 2nd Revised Edition. Clevedon: Multilingual Matters.2001.
- Holmes, J. S., Lambert, J. and Lefevere, A, eds. Literature and Translation. The Hague: Mouton.1978.

Nida, Eugene. **Language, Structure and Translation**: Essays by Eugene A Nida. Ed. Anwar S. Dil. Stanford: Stanford University Press. 1975.

Nida, Eugene and C. Taber. **The Theory and Practice of Translation**. Leiden: E.J.Brill. 1974.

Schaffner,C. and H. Kelly-Holmes. **Cultural Functions of Translation**. Clevendon, Philadelphia: Multilingual Matters. 1998.

Shuttleworth, M. and M. Cowie. **Dictionary of Translation Studies**. Manchester: St. Jerome Publishing. 1997.

Tendulkar, Vijay. **Collected Plays in Translation**. Oxford University Press. 2004.

Translation: A Cultural survey with special reference to *Wings of Fire*

Prof. Zankar Rajesh Dattatray
Arts, Commerce & Science College
Tryambakeshwar
profzankar@gmail.com

Twentieth century is considered as the cultural century at the same time century of translation. As India is known the country of several languages it needed the translation but at global level translation is the essential means of communication. Being the human we all are tie up with each other due to language and throughout the world there is no single language to communicate. We are bonded due to translation. Translation is an art; and it spreads each and every field all over the globe. Translation means not at all the transformation of author to translator or original to duplicate rather it is more than that. Translator must visualize, imitate, experience as it is; at the same time put it in the same way for the other community to experience the same. There are few basic parameters for translation we came to know because of the translation theory. Translation is an art. Translator must know the SL (source language) and TL (translation language) basically the structure.

Being the translator he/she must aware of the historical perspective and survey the background on which that literary text has been formed. Being the literary translator; he should be well versed with the form of the literature too. I think translation is the tool of communication. Through translation we connect the world and their tradition, human being, culture and customs.

Translation is a process of rendering meaning, ideas, or messages of a text from one language to other language. There are some considerations which follow this process, which is mainly related to the accuracy, clarity and naturalness of the meaning, ideas, or messages of the translation. It means that it is an important thing to consider whether the readers of the target text accept equivalent information as the readers of the source text do. These considerations are clarified in some definition of translation stated by some experts.

One of the most prominent definitions of translation is stated by Newmark (1988: 5) who defines translation as “*rendering the meaning of a text into another language in the way that the*

author intended the text". This definition stresses on rendering meaning of the source language text into the target language text as what is intended by the author.

Hatim and Munday (2004: 6) define translation as "*the process of transferring a written text from source language (SL) to target language (TL)*". In this definition they do not explicitly express that the object being transferred is meaning or message. They emphasise on translation as a process.

Nida and Taber (1982: 12), on the other hand, state that "*translating consists in reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source language message*". This definition is more comprehensive than the previous ones. Nida and Taber explicitly state that translation is closely related to the problems of languages, meaning, and equivalence.

Culture is the major aspect to keep in mind; while translating the literary text. It is the soul of the literature; which is based on history, economics, politics, geography, social and cultural background. When we say culture we cannot separate the human being. Society is scattered all over the universe in the form of community, institution, party. Today we are ready to go away from our community, society, culture and relation. We are cut off from our own culture it is the language and translation which keep us alive.

One of the oldest and most quoted definitions of culture was formulated by the English anthropologist Edward Burnett Tylor in 1871. "Culture is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society" Life and the style of living is one of the key points in defining the concept of culture. Newmark's definition of culture is as follows: "The way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression" (1988, p. 94) Agar too in defining culture relates it to real life

As Kramsch (1998) states language is a system of signs that is seen as having itself a cultural value. Speakers identify themselves and others through their use of language; they view their language as a symbol of their social identity. The prohibition of its use is often perceived by its speakers as a rejection of their social group and their culture. Thus, we can say that language symbolizes cultural reality. On the interaction between translation and culture as House (2009) believes translation is not only a linguistic act, but it is also a cultural one; i.e., an act of

communication across cultures. Translation always involves both language and culture simply because they are interdependent. Language is culturally embedded. It expresses and shapes cultural reality, and the meanings of linguistic items, be they words or larger segments of text, and it can only be understood when considered together with the cultural context in which these linguistic items are used.

'*Wings of Fire*' the autobiography first published in English, has so far been translated and published in 13 languages including Hindi, Gujarati, Kannada Telugu, Tamil, Malayalam, Oriya, Marathi apart from Braille. Outside of the major Indian languages, '*Wings of Fire*' was translated in Chinese, titled 'Huo Yi,' by Ji Peng, and translated in Marathi, titled 'Agnipankh' by Madhuri Shanbhag. One of the best translated books; where cultural aspect the geographical, historical monuments are carved as it is in SL. As we know the structure of English language is S+V+O and in Marathi language it is S+O+V. But being translator it does not find barrier but the real challenge lies to its cultural values which flows through a literary text. We cannot separate literature from the culture. Madhuri Shanbhag successfully translates it.

Very first APJ Abdul Kalam crux the reader with astonishing lines offered to his parents. These lines are nothing but the reflection of Indian culture. Translator must be well aware of India and Indian people, history socio economical background. Rameswaram is the holy place where Hindu and Muslim live together as usual in India. In present biography we noted incidents; where we find the 'Unity' is the strength of India. To love our mother, motherland, atmosphere everything is the part of life as well as of Indian culture.

To the memory of my parents

My Mother

Sea waves, golden sand, pilgrims' faith,

Rameswaram Mosque Street, all merge into one,

My Mother!

You come to me like heaven's caring arms.

I remember the war days when life was challenge and toil-

Miles to walk, hours before sunrise,

Walking to take lessons from the saintly teacher near the temple.
Again miles to the Arab teaching school,
Climb sandy hills to Railway Station Road,
Collect, distribute newspapers to temple city citizens,
Few hours after sunrise, going to school.
Evening, business time before study at night.
All this pain of a young boy,
My Mother you transformed into pious strength
With kneeling and bowing five times
For the Grace of the Almighty only, My Mother.
Your strong piety is your children's strength,
You always shared your best with whoever needed the most,
You always gave, and gave with faith in Him.
I still remember the day when I was ten,
Sleeping on your lap to the envy of my elder brothers and sisters
It was full moon night, my world only you knew
Mother! My Mother!
When at midnight I woke with tears falling on my knee
You knew the pain of your child, My Mother.
Your caring hands, tenderly removing the pain
You love, your care, your faith gave me strength
To face the world without fear and with His strength.
We will meet again on the great Judgement Day, My Mother!

APJ Abdul Kalam

माझ्या माता – पित्यांच्या स्मृतीस –

माझी आई

समुद्राच्या लाटा , सोनेरी वाळू , यात्रेकरुंचा विश्वास , रामेश्वरमची मशीद रस्ता ,
सर्व एकात्म होऊन बनते - माझी आई !

तु माझ्याकडे येतेस , बनून स्वर्गाचे प्रेमळ हात.
 मला लढण्याचे दिवस आठवतात , जेव्हा आयुष्य होते आव्हान आणि कष्ट
 पाहाटेपूर्वीच्या काळोखात मैलोगणीत चालणे
 देवळाजवळ संतवृत्तीच्या गुरूकडे शिकण्यासाठी जाणे
 पुन्हा चालणे , दुस-या शाळेत - अरबी शिकायला .
 वाळूच्या टेकड्या चढत रेल्वे स्टेशन गाठणे ,
 वर्तमानपत्राचे गळे उचलणे , देवळाच्या गावात लोकांना वाटणे
 सूर्योदयानंतर काही वेळाने शाळेत जाणे ,
 रात्रीच्या अभ्यासापूर्वी थोड्या उद्योगाची सायंकाळ .
 छोट्या मुलाच्या या सा-या वेदना ;
 आई , त्या वेदनांचे तु पवित्र आत्मशक्तित रूपांतर केलेस .
 पाच वेळा गुडघे टेकवून , वाकून
 फक्त देवाच्या आशीर्वादासाठी , प्रिय माते ,
 तुझी बलवान निष्ठा तुझ्या मुलांची शक्ती आहे.
 प्रत्येकाची गरज ओळखून तुझ्यातील उत्तम दिलेस ,
 तू नेहमीच देत आलीस , देवावर विश्वासून देत आलीस.
 मला आठवतो एक दिवस , मी दहा वर्षांचा आसताना ;
 मी तुझ्या मांडीवर डोके टेकून शांत झोपलो होतो ,
 मोठी भावंडे हेव्याने पाहत होती .
 पौर्णिमेची रात्र आणि फक्त तुलाच ठाऊक असलेले माझे विश्व .
 आई, माझी प्रिय आई ,
 मध्यरात्री जाग आली गुडघ्यावर टपटपणा-या तुझ्या अश्रूंनी.
 तुझ्या मुलाच्या वेदना तुला जाणवल्या .
 तुझा सांत्वनाचा स्पर्श , हळूहळू त्या वेदना शांतवत होता .
 तुझे प्रेम , तुझी काळजी , तुझा विश्वास . . . त्यांनी मला शक्ती दिली .
 जगाला निर्भयतेने तोंड देण्यासाठी , ‘ त्याची ’ शक्ती सोबतीला घेऊन .
 माझी आई ! कयामतच्या दिवशी आपण पुन्हा भेटू .

ए पी जे अब्दुल कलाम

My mother is not at all as usual but he called sea waves, sand, faith, mosque street all together as mother; because in this culture A P J Kalam is born and brought up. Hard work, challenges during the war time, all the way walking to ‘the GURU’ for learning. Guru is the

Indian concept. Translator used significant word. Apart from India; readers have to have imagine the sandy hills, collecting and distribution of news papers. Translator properly picked the collection by using ‘*gatthe ucahlane*’ Marathi people visualize it and the feeling in SL conveys to readers rather slightly more reach to the Marathi reader because of TL. This happens obviously because it is culture of early morning in India. Man power is working and keep the culture of hard work, value alive. The faith of mother is the only strength of her children. Mother means nothing but devotion.

Language is inherent part of culture. We cannot separate language from culture and culture from language, because without language culture could not step up and without culture language cannot grow. Being a translator; this blend of language and culture keep in mind wield it properly and create something which could reach all over the world.

APJ Kalam being the Muslim, he never goes away from his culture. In every chapter we noted the evidences. Right from the said poem translator does focus where the Kalam is born? and brought up, combination of Hindu and Muslim, their life style and the way to pray the God. The role of his father in the early childhood, his cousin who helps him all the way, the mother her way of cooking, eating, helping all these are the cultural phenomenon.

I normally ate with my mother, sitting on the floor of the kitchen. She would place a banana leaf before me, on which he then ladled rice and aromatic sambhar, a variety of sharp, home-made pickles and a dollop of fresh coconut chutney.

Eatable food, way of sitting, and most important rice, sambhar, hand-made pickles, and coconut chutney here the readers get familiar with the Indian culture. Even the time I do consider the part and parcel of culture. Every incident related to life is associated with time and culture. As the culture changes language changes too. It is very difficult to say which changes first; I think both goes hand-in- hand. SL and TL both have to have the intimate relationship with language and culture. Without culture writer cannot be born and without culture art cannot create. It is the culture where we are born, where we grow and where we die. Where is author? He/she is very much there we cannot separate author from culture. Translator must realise all. It is India where values are born, where values are practising

“ प्रत्येक माणूस स्वतंत्रपणे दुस-यापासून वेगळा असतो . तरीही त्या सर्वाना बांधणारा एक दैवी अंश प्रत्येकात असतो. संकटे आली , दुःखे भोगावी लागली ; तरी माणसाने धीर सोडू नये. न घाबरता त्यांना

सामोरे जावे . आपल्या दुःखाला समजून घ्यायचा प्रयत्न करावा . संकटे माणसाला आत्मपरीक्षण करण्याची संधी देतात”

Language is the property of the place and through it culture spreads but its originality must lie in the culture and language. Translator, always enjoys the freedom of native language while doing translation so keeps the things as it is. Individual character and surroundings and their culture convey through language actually they never visited and seen those places. They just visualize it; Chinua Achebe in his ‘Things Fall Apart’ novel rigorously uses the native language to formulate the cultural formation in Africa. In another novel ‘A Man of the People’ my question is do we Indian reader assimilate with the characters, situations, surroundings, and their social customs and norms? No After reading we surprised

माझे वडील पहाटे उठून सुर्योदयापूर्वीचा , पहाटेचा नमाज पढायचे . त्यानंतर आमच्या घरापासुन चारेक किलोमीटर अंतरावर आमची नारळाची वाडी होती, तिथे ते जात . येताना डुझनभर नारळ खाद्यावरून वाहून आणत आणि मगच नाश्ता करत. अगदी सत्तरी गाठेपर्यंत त्यांचा हा रोजचा क्रम कधी चुकला नाही.

मी दहा वर्षांचा होतो , तेव्हा माझ्या वडीलांनी लकडी नौका बांधायचा व्यवसाय करायचे ठरवले . या प्राचीन तीर्थक्षेत्रावर येणा-या प्रवासी भक्तांना रामेश्वरमपासुन धनुष्कोडीपर्यंत नेणा-आणण्यासाठीचा उपयोग ते करणार होते. धनुष्कोडीला स्थानिक भाषेत सेतुवकरायी म्हणतात. अंहमद जलालुद्दिन नावाच्या एका आमच्याच गावातल्या कंत्राटदाराबरोबर समुद्रकिनारी ते रोज काम करू लागले . पुढे जलालुद्दिन यांनी माझ्या बहिणीशी — जोहराशी — विवाह केला आणि आमच्याशी नाते जोडले . बोटीला हळूहळू आकार येत असलेला मी रोज पाहत होतो.त्याचा लाकडी नांगर , सुकाणू वगैरे भाग हाळूहाळू पक्के बनवले जात होते. एक दिवस भयानक चक्रीवादळाने किना-याला झोडपुन काढले. ताशी शंभराहून अधिक मैलांच्या वेगाने.

While reading ‘Wings of Fire’ by non native reader they find the answer of our integrity. How Hindu and Muslim live together. Right from the school we are getting the lesson of oneness.

Lakshmana Sastry summoned the teacher, and in our presence, told the teacher that he should spread the poison of social inequality and communal intolerance in the minds of innocent children. He bluntly asked the teacher to either apologize or quit the school and the island.

Translator must know the SL feelings and native language user and their feelings he combines all these with the language. Literal translation is needed Madhuri Shanbhag did it effectively.

बोगीच्या खिडकीतून मी भराभरा शोते , खेडी मागे पळताना पाहत होतो.दूर अंतरावर धोतर आणि पांढरे फ्रेटे बांधलेले पुरुष , हिरव्यागार भातशेतीच्या पार्श्वभूमीवर रंगीबेरंगी वस्त्रे ल्यालेल्या स्त्रिया ; एखादे सुंदर चित्र असावे तसे दिसत होते . खिडकीशी डोळे चिकटवून मी पहत होतो. सर्व ठिकाणी माणसे कुठल्या ना कुठल्या कामात गुंतलेली होती. एक प्रकारची लय व शांतता त्या सर्वांवर पसरून राहिली होती. गुरे हाकणारे शेतकरी , नदीनाल्यांवरून पाणी वाहून नेणा-या स्त्रिया , क्वचित एखादे उस्ताही पोरेगे आनंदाने धावत येऊन हात हालवत , धावणा-या रेल्वेगाडीकडे बघून ‘टाटा’ करत राही.

Natural atmosphere is an integral part of life and literature. While; describing incidents the elements which involved and around it altogether are the cultural part of everyone. Above quotation from TL which creates the pictorial atmosphere before the readers; so they enjoy the culture of that area.

गंगेच्या पाण्यात उतरून आंधोळीचा आनंद लुटला. तिथून टेकडीवर थोड्याच अंतरावर वसलेल्या शिवानंद आश्रमात गेलो. आत गेल्याबरोबर मला वातावरणात कसल्यातरी जोशपूर्ण लहरी जाणवल्या . तिथे अनेक साधू समाधी अवस्थेत बसलेले होते. साधूपुरुष मानसिकदृष्ट्या वेगळ्या पातळीवर असतात, तंद्रीत असतात.त्यांना काही गोष्टी अंतर्ज्ञानाने कळू शकतात. माझ्या निराश मनःस्थितीत माझ्या मनातल्या काही प्रश्नांना ते उत्तरे देऊ शकतील , असा मला विश्वास वाटला .

मी तिथे स्वामी शिवानंदांना भेटलो . त्याच्याकडे पाहिल्यावर भगवान बुद्धांची आठवण व्हावी, असे त्यांचे रूप आहे.पांढरेस्वच्छ धोतर, खडावा घातलेली त्यांची गव्हाळगोरी मूर्ती अन अंतरंगाचा ठाव घेणारे काळेभोर डोळे . लहान मुलासारखे निर्व्याज हास्य . मी भारल्यासारखे पाहत राहिलो. माझी ओळख करून दिली. माझ्या मुसलमान नावाचा उल्लेख झाल्यावरही त्यांनी काही प्रतिक्रिया व्यक्त केली नाही. मी पुढे काही बोलणार , तोच त्यांनी माझ्या अंतरंगात सलणा-या दुःखाविषयी चौकशी केली.माझी निराश अवस्था त्यांनी कशी ओळखली , हे त्यांनी सांगितले नाही , मीही विचारले नाही.

मी त्यांना मग माझ्या अयशस्वी मुलाखातीबद्दल सांगितले . भारतीय वायुसेनेत दाखल होउन माझी खोलवर जोपासलेली आकाशात उडण्याची इच्छा आता अपुरी राहणार , हेही बोललो . त्यांच्या एका निर्मळ हास्यामुळे माझी निराशा क्षणार्धात दूर निघून गेली आहे , असे मला वाटले. त्यांच्या संथ, हळू आवाजात ते बोलू लागले. “ हद्यापासून , आत्म्यापासून एखादी इच्छा उत्पन्न झाली असेल , ती जर तीव्र आणि पवित्र असेल, तिचा मनाला ध्यास लागला असेल; तर तिच्यामध्ये एक प्रकारची विद्युत्चुंबकीय ऊर्जा असते.

आपण जेव्हा निद्राधीन होतो, तेव्हा ती आसमंतात फेकली जाते. वैश्विक किरणांनी अधिक बलशाली होऊन ती इच्छा पुन्हा आपल्या जागृत मनामध्ये सकाळी परतते. अशी जर ती वर्धित होत गेली , तर ती नक्कीच आपला प्रभाव दाखवेल. युगानुयुगांच्या या वचनावरतू विश्वास ठेव. रोज सकाळी सूर्य उगवतो , ग्रीष्मनंतर वसंत अवतरतो हे जितके अटूट आहे; तसे अशी इच्छा पूर्ण होणे हेही अटूट आहे .”

‘ जेव्हा शिष्य तयारीत असतो, तेव्हा गुरू प्रकट होतो’ हे बोल किती खरे आहेत. वाट चुकलेल्या माझ्यासारख्या शिष्याला त्या क्षणी गुरूची गरज होती आणि खरेच गुरू भेटला.

“ नियतीचा स्वीकार कर आणि आयुष्याच्या सोबतीने पुढे जा. हवाई दलामध्ये तू वैमानिक होणे हे नियतीला मंजूर नाही . तू नक्की कोण होणार आहेस , हे नियतीने अजून उघड केलेले नाही; पण ते ठरलेले आहे. अपयश विसरून जा. तुझ्या ठरवलेल्या मार्गावर तुला नेण्यासाठी , अपयश यावे असे नियतीनेच योजलेले आहे.तुझ्या अस्तित्वाच्या ख-या हेतूचा शोध तूच घे. अंतर्मनात डोकवून पाहा , त्याच्याशी एकरूप हो, देवाच्या इच्छेच्या स्वाधीन हो.” स्वामिंनी मला सांगितलेले मला अंतःकरणापासून भावले.

दिल्लीला परतून मी इथल्या मुलाखातीचा निकाल पाहयला गेलो; तर माझ्या हातात नेमणूकपत्रच ठेवण्यात आले . वरिष्ठ वैज्ञानिक म्हणून २५० रुपयांच्या मूळ पगारावर दुसरे दिवशीपासून मी रूजू झालो. हीच जर माझी नियती आसेल , तर मी ती स्वीकारायला हवी आणि मग माझ्या मनाला शांती मिळाली . हवाई दलात अस्वीकृत झाल्याची निराशा , कडवटपणा निचरून गेला. ते १९५८ साल होते.

मी मुंबईला मुलाखातीसाठी गेलो. मला नक्की कशा प्रकारचे प्रश्न विचारले जाणार आहेत याची काहीच कल्पना नव्हती. कुणालातरी जाऊन विचारावे, वाचून तयारी करावी तर वेळही नव्हता . रामेश्वरमच्या पक्षी लक्ष्मणशास्त्रींचा भगवदगीतेतील उपदेश सांगणार आवाज माझ्या कानात गुंजन करू लागला ,

मी स्वतःलाच समजावले. जिकण्याचा सर्वात उत्तम मार्ग म्हणजे जिकण्याची गरज न भासू देणे. आपण जेव्हा संभ्रमरहित असतो, ताणरहित मनाने प्रश्नांना सामोरे जातो, तेव्हा आपल्यामधील सर्वोत्तम ते देऊ शकतो. प्रोफेसर मेनन यांची भेट किंवा या मुलाखातीचे निमंत्रण यासाठी मी काहीही केले नव्हते. मग पुढे काय घडेल , याबद्दल मनात साशंकता कशासाठी ठेवायची .

Above extract is nothing but the composite passage of panoramic view of Indian culture. Here fate, determination, inner voice, *guru*, *guru vani*, *guru-shishya* dialogues, positive waves, and ambition towards the success are the aspects of Indian culture. Here I remember the incident; once a Britisher asked Swami Vivekanand, “can’t you wear proper clothes...to be a

gentleman?’ Swami Vivekanand smiled and said, “In your culture, tailor makes gentleman, but in our culture character makes gentleman.” Overall the ‘*Wings of Fire*’ could be read at various levels but the cultural values are every much and those being put as effectively by the translator too.

Translation is basically a process of conveying meaning or meaning of a *given-linguistic discourse* of a language into other language, more than just transferring words or grammatical structure of the SL. The meaning of a word or set of words can be well understood because of its role in the whole linguistic expression in where they occur. For this reason, the meaning of a word is not only determined by the referred object or idea, but it is also governed by the use of the words or phrases in a certain way, context, and effects. When we try to find the equivalence, we are faced with text as unit of meaning, even in the form of sets of words or sentences. It is important to note that language is used as a communication means, so in translating a text we should remember the principle of culture is an evitable part of literature.

Bibliography

- Baker, Mona (1992). *In Other Words, A Coursebook on Translation*. London: Routledge
- Hatim dan Munday (2004: 6) *Translation, An Advanced Resource Book*. London: Routledge.
- Karamanian, Alejandra Patricia (<http://accurapid.com/journal/19culture2.htm>), *Translation and Culture* updated on: 02/26/2005
- Larson (1984: 6) *Meaning Based Translation: A Guide to Cross Language Equivalent*. Boston: University Press of America.
- Machali, Rochayah (2007). *Campur Tangan Penerjemah: ‘mengkhianati’ teks asli?* Makalah dalam Seminar Nasional Penerjemahan. FBS UNY
- Newmark (1988). *A Textbook of Translation*. Hertfordshire: Prentice Hall International
- Nida, Eugene A and Charles R. Taber (1982). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E.J. Brill.
- A P J Abdul Kalam (2010) *Wings of Fire* : University Press
- A P J Abdul Kalam (2009) *Agnipankh* : Rajhansh Publication

**Foucaultian analysis of Indian drama in translation with special reference
to Vijay Tendulkar's Plays**

Prof. Anil Gaman Ahire

Assistant Professor

Department of English

K. V. N. Naik Arts and Commerce
College, Dindori, Nasik, (M.S)India.

Email: anahire@rediffmail.com

Mobile: 9423963921

Abstract

It has been seen that the Indian drama in recent years has attracted an in-depth critical analysis. A lot of critical work has been done on Indian drama in translation as well. As a result, the plays of Vijay Tendulkar, Girish Karnad and Mahesh Dattani have been interpreted and analyzed by using various critical techniques and tools. The present paper undertakes an analysis of Vijay Tendulkar's plays using Foucault's discourse of power as a tool box, in order to explore the emergence of a composite conception of power in contemporary culture of Indian society.

Key Words: power, knowledge, discourse, culture, society.

Vijay Tendulkar has been active in the cultural and political movements of Indian Theatre for nearly five decades. His plays *Silence! The Court is in Session*, *The Vultures*, *Kamala*, *Ghashiram Kotwal*, *Sakharam Binder* won him a place among the leading Indian playwrights. Tendulkar's plays bring a turning point in Indian theatre as they shock the sensibility of the conventional audience by projecting the reality of life, human relationship, and existence. His plays are revolutionary in the sense that they bring about a doomed or lost generation of the post-independence India, where people are victims of willful monstrosity. Thus it is important to study the power relations in the Indian culture with reference to Vijay Tendulkar's Plays. The current paper focuses on the Foucaultian observations of culture and the operating of discursive practices to maintain power and knowledge. According to Foucault, power is the relationship in which our wishes direct the behavior of another. Cross-cultural influences and the dissemination of traditions with mass migrations and globalization have become increasingly prominent in the contemporary culture of India. Being a very sensitive writer Vijay Tendulkar observes the social, political, cultural and moral degeneration of

contemporary society and presents it in his plays. Love, sex, marriage, violence, gender inequality, social inequality, power games, alienation and individual isolation are the themes that he explores in his plays. While exploring the depths of human life and its complexities he does not fail to expose the hypocrisy, promiscuity and emptiness of value systems found in the traditional Indian middle-class society.

Michel Foucault, the French postmodernist, has been hugely influential in shaping the understandings of power. His discourse is devoted towards the idea that power is everywhere, diffused and embodied in discourse, knowledge and the regimes of truth. Power for Foucault is what makes us what we are in the cultural atmosphere. He justifies the operating of power on a quite different level from other theories, he says:

“Power must be understood in the first instance as the multiplicity of force relations immanent in the sphere in which they operate and which constitute their own organization: as the process which, through ceaseless struggle and confrontations, transforms, strengthens, or even reverses them; as the support which these force relations find in one another, thus forming a chain or a system, or on the contrary, the disjunctions and contradictions which isolate them from one another; and lastly, as the strategies in which they take effect, whose general design or institutional crystallization is embodied in the state apparatus, in the formulation of the law, in the various social hegemonies.”(Foucault 1978, P 92-93)

In a country characterized by poverty and inequality, the complex interplay of these factors can have favorable or adverse effects on different regions and on different classes of society. The “middle class”, an emotion-ridden elusive concept, has been redefined by Tendulkar. Tendulkar has untapped this group’s position in the class hierarchy and in the overall power structure, as well as its environmental vulnerability. Generally it has been seen that, people from the middle strata are likely to be the greatest sufferers in this process which gives a lot material for Tendulkar’s ideas to flourish.

Not only class but gender is an important dimension of safeguarding power, which drew the attention of Tendulkar. In his feminist research on the effects of development on women has clearly revealed that in many areas of the country the rights of women are infringed and women

are exploited emotionally, socially, and physically. For example the theme of Ghashiram Kotwal is how men in power give rise to ideologies to serve their purposes, and later destroy them when they become useless. Ghashiram barter his own daughter to get the post of Kotwal (police chief) of Pune from Nana. Meanwhile Ghashiram is surprised to learn that his daughter is not seen for quite a few days. He threatens Nana and asks for his daughter. But Nana replies that Gauri has been to Chandra, the midwife in Kasaba Peth. When Ghashiram enquires Chandra, she replies that Gauri is buried and that she was pregnant before marriage. Terribly exasperated by the news of his daughter's unexpected death, Ghashiram kills Chandra, and goes to Nana and asks him about his daughter, without bowing to him. Nana reminds him of the protocol to be followed in the presence of power:

“Ghasya, how much more will you grieve? Now be calm. Whatever happened, protocol should not be forgotten. Don't you forget that whom do you stand before? First you must bow. Now – favour, you have become Kotwal, we are pleased with that.” (Tendulkar, Vijay, Ghashiram Kotwal, trans. Jayant Karve and Eleanor Zelliot, Seagull, Calcutta, 1984. P-44)

Ghashiram helplessly follows the protocol by bowing to Nana and continues his query. But Nana replies to him in a very philosophical term about the temporality and illusionary nature of life:

“it is a misapprehension to think that she was here. It was illusion. The body will burn. It is misapprehension to think that she is no longer here. Death is without meaning. Ghasya, life too is without meaning. No one belongs to anyone. No one is anyone's daughter. No one is anyone's father. In the end, only one belongs to oneself. Life is a dance for four days' charm. One must do one's duty. That's enough. So go, go to your duty... (P-45).

Here discourse joins power and knowledge, and its power follows from Ghashiram's casual acceptance of the reality with which he is presented in the play.

Also with the play, 'Silence! The Court is in Session' (1967) Tendulkar introduces a theatre group that concentrates on some social evil, dissects it and finally disrupts it for its elimination through stage performances before the villages. It presents the problem, that is the change of infanticide is put against a spinster Leela Benare who gets pregnant the case is set to examine in a court, a fake court that assumes to be real. This play also throws light on the

double-edged weapon of the popular discourses of motherhood, honor, nationalism and social responsibility. These discourses are supposed to empower women but are often used (by the likes of the Kashikars and Sukhatme) against women's interests. Women are held responsible for the dignity and honor of motherhood that for preserving the ancient cultural traditions of the country. In practice, however, instead of empowering them, these discourses compromise their freedom in the name of responsibility. Arundhati Banerjee maintains that the "accusation brought against Benare at the beginning of the trial turns into the verdict in last because contemporary Indian Society, with its roots grounded firmly in reactionary ideas, cannot allow the birth of a child out of wedlock".(Tendulkar, 1992 P -IV)

This very, reversal in the attitude of the authorities expresses the basic hypocrisy and double standards on which our society is founded. In the course of court proceedings, Miss Benare's private life is exposed and publicly dissected revealing that she is a woman of loose character, Tendulkar displays the psychological violence that makes a female individual as helpless as Lachrymose. Prof. Damle is equally guilty but the trial cannot be set against him. The situation becomes complicated when Ponkshe reveals that Benare lives only for the child in her womb and will give birth to it. Now Sukhatme, the lawyer, counsels for the prosecution:

The woman..... has made a heinous blot on the sacred brow of motherhood..... Motherhood without marriage has always been considered a very great sin by our religion and our traditions. Moreover, if the accused's intention of bringing up the offspring of this unlawful matrimony is carried to completion, I have a dreadful fear that the very existence of society will be in danger..... Milord, infanticide is a dreadful act. But bringing up the child of an illegal union is certainly more horrifying ..... 'Woman is not fit for independence' ..... That is the rule laid down for us by tradition. Abiding by this rule, I make a powerful plea. 'Miss Benare is not fit for independence'. (Silence the Court is in Session, Translated in Five Plays P-114-115)

The complexity of the characters in Vijay Tendulkar's plays can be best appreciated if they are treated as subjects who would act freely but whose freedom is shaped and constrained by social and cultural structures whose basic aim is to maintain power through knowledge. As a result, they are simultaneously free and trapped in their utterances and actions, demonstrating the

dialectical process that constitutes subjectivity. Leela Benare, the female protagonist, can be compared to Sarita in Kamala, Sakharam in Sakharam Binder, Arun in Kanyadaan.

In Sakharam Binder, Sakharam is actually an amoral person who just wants to make the most of his life and satiate his carnal appetites. However, if we reflect on the contradictions in his character, we realize that he is subject to certain social, economic and ethical discourses under which he has been cast but of which he is entirely unaware. His attitude and conduct powerfully exemplify Foucault's keen observation that knowledge and power are interdependent and initially sustaining forms of control and the means of organizing subjectivity: What makes power old good, what makes it accepted, is simply the fact that it doesn't only weigh on us as a force that says no, but that it traverses and produces things, it induces pleasure, forms knowledge, produces discourse.

It needs to be considered as a productive network which runsthroughout the whole social body. He examines the procedures by which our societies regulate themselves. Foucault seeks to expose the way power is at work in language. Each era produces different discourses through which the subject may be objectified according to ruling values, beliefs and interests of its society. What we call the truth is a creation of discourses over a period of time. Foucault denies the possibility of apprehending any reality outside or beyond the discourses.

Because of their claims to expertise such discourses then go on to determine the way we talk and think and persuade us to keep others andourselves under constant surveillance and control. Sakharam too is a victim of certain patriarchal discourses of male supremacy. The violent streak in Sakharam's personality is probably a resultof the frequent beatings he got from his father during his childhood: itcan be argued that he indulges in violence against women because of hisown experience of the oppressive and violent patriarchal relationshipbetween himself and his father. In a way then, it is the violence in manand-man relationships that gets projected on to women. Tendulkar thuslays bare the inner and outer, psychological and social grounds ofpatriarchal heterosexual violence.

In Vijay Tendulkar's plays a discourse is already created by subject of the drama especially in political allegories like Ghashiram Kotwal and An Encounter in Umbugland which produces specific claims to knowledge. It is these claims which were accepted and that given it its power. Knowledge is a way to define and categories objects and things. The truth of human

sciences is the effect of discourses, including language. Knowledge does not derive from reality of the world, but from the rules of discourses.

In other words, knowledge counts as knowledge because we have been persuaded to accept it as such; because the discourse is powerful enough to make us believe that it is knowledge. Tendulkar has described his plays to be about the reality surrounding him, 'I write to express my concerns vis-à-vis my reality. The human conditions as I perceive it.' It is the content of his work that determines the form." (Tendulkar 1992, P-X). Thus Discourses organize the way we see the world. We live and breathe discourses and function unknowingly as links in chains of power.

According to Foucault it is possible to produce and describe all human knowledge and culture in an orderly manner, but at the same time, human attempts to create order are always limited and crumbling at the edges. All forms of order should be challenged at every opportunity, so that people can understand why current order exists and reflect on whether or not they should be changed. There is something in Vijay Tendulkar's plays that urge to change the society at the same time opens up various horizons so as to understand the society as a whole.

Tendulkar was internationally recognized with the publication of Ghashiram Kotwal in 1973. The play turned to be a controversial one because he was accused of distorting the historical facts. Tendulkar expresses his opinion in the Introduction to Ghashiram Kotwal translated by Jayant Karve and Eleanor Zelliot;

"Although based on historical legend, I have no intention of commenting on the morals, or lack of them, of the Peshwa, Nana Phadnavis or Ghashiram. The moral of this story, if there is any, may be looked for elsewhere" (Vijay Tendulkar, 1984, P- 5).

Tendulkar had fictionalized the historical facts and presented to reflect on whether or not the order should be challenged. In Kamala Tendulkar raises certain cardinal questions regarding the value system of a modern success-oriented generation who are ready to sacrifice human value in the name of humanity itself. A Friend's Story (Mitrachi Goshta) is also a stark commentary on the nature of romantic love—both heterosexual and homosexual. In the world of Mitra, love has no redeeming qualities; it is a game of power that reduces players to bestial levels. Its expression, the sexual act, is no more than a sordid transaction.

It is the co-existence of different forms of order and continual historical transformation of those orders and their interrelations. “These orders exist both within culture and within the physical world.”(Foucault, 1966, P-33). At the same time Kanyadaan addresses the acculturation of substantial attributes as inherited from ancestors to the status quo. It portrays the psyche of an educated young dalit Arun who is a victim of caste system. He is a manifestation of hopeless tradition and culture of his community and casts violence on his wife after marriage. Man being a social animal cannot deny his birth and status in the society. He accepts or denies he is born with the tag of caste, culture. It directs the readers’ attention towards roles in which men and women are acting according to the conditions of culture around them. They are given roles in terms of their social significances. Further people are trained in playing this culturally programmed role from their birth.

Thus to conclude, Vijay Tendulkar depicts not only the confrontation between society and individual but also man’s total failure to understand either himself or others in the modern society. His play engages us with questions that scrutinize the discourse of power in the very structure of our family and society. Generally power is based on fundamentally individualistic views of subjectivity and the self but here in Vijay Tendulkar’s plays the understandings of selfhood which are quite inter-subjective; despite their frequent interest or even fixation on extreme egotism and demonic self aggrandizement. At the same time, resistance appears to be co-extensive with power, specifically with a power relation; there is a possibility of resistance. This resistance is never in a position of exteriority in relation to power, should it be said that “one is always “inside” power, there is no “escaping” it, there is no absolute outside where it is concerned...their existence depend on a multiplicity of points resistance: these plays the roles of adversary, target, support, or handle in power relations; these points of resistance are present everywhere in the power network” (Foucault 1978, P-95). Thus knowledge and truth are the integral components of power and domination as far as discourse is concern and it is the specific technique of a power that regards individuals both as objects and as instruments of its exercise. Individuals in the plays of Vijay Tendulkar seems happily given to the social/ cultural system without any idea of the fact that the institution they are readily subscribing to is positioning them in a way they willingly cooperates in their own subordination. They do not have an idea that they are participating in their own operation. Through almost all the plays Vijay Tendulkar

demonstrates the force embedded in the binaries of master-slave and victor-victim. His real and genuine concern for the oppressed and his awareness of social evils has originated from his true understanding of society. Thus readers/audience of his plays is left to experience and wonder at the dictatorial sway of power.

References:

1. Foucault, Michel, and *Discipline and Punish: The Birth of Prison*, Translated By Alan Sheridan, Penguin Books, 1977.
2. Foucault, Michel, *The History of Sexuality, Volume I*, Pantheon Books, 1978.
3. Foucault, Michel, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, A translation of *Les Mots et les choses*, 1666.
4. Tendulkar, Vijay, *Five Plays* (Bombay: Oxford University Press, 1992). The five plays translated in this book are: *Kamala*, *Silence!* *The Court is in Session*, *Sakharam Binder*, *The Vultures*, and *Encounter in Umbugland*. See the Introduction by Arundhati Banerjee.
5. Tendulkar, Vijay: "Introduction", Ghashiram Kotwal, trans. Jayant Karve and Eleanor Zelliot, Seagull, Calcutta, 1984.
6. Tendulkar, Vijay, Ghashiram Kotwal, trans. Jayant Karve and Eleanor Zelliot, Seagull, Calcutta, 1984.
7. O'Farrel, Clare, Michel Foucault, Sage Publications London 2005.
8. Chakraborty, Kaustav, *Indian Drama in English*, PHI Learning Private Limited, New Delhi, 2011.
9. Prasad, Amarnath, *Studies in Indian Drama in English*, Prakash Books, Barilly, 2003.
10. Wadilkar, Shailaja, Vijay Tendulkar: A Pioneer Playwright, Atalantic, 2008.

Hayavadana : An Enquiry of Bilingual Impact On Terms & Concepts

Prof. Y. R. Mohan

Asst. Professor, Dept. of English
Arts Commerce & Science College,
Tryambakeshwar

Mail: yogeshmohan40@gmail.com

Cell. 8149113910

Abstract:

In the process of globalization and liberalization, popular literary work acquires place among other regional, national and international language and literature through translation. Translation takes place from one to another language to fulfil the thirst of completeness of language and its sense. We have the history of language in front of us. It proves that no language on the earth can declare itself as self-sufficient language unless it accepts surrogate aspect. The languages which were assumed to be self-sufficient, became outdated or useless. For example, Sanskrit language denied surrogate aspect and in result it lost its utility. Each language is interdependent on another language. So, when this method is followed, language can fulfil its utility.

In India, writers like Vijay Tendulkar, Girish Karnad wrote in regional languages- Marathi, kannad respectively . But when a literary work achieves enough success, most of the translators comes forward to translate the literary work in some regional languages. Translation takes place of that work. we can test this kind of exercise worldwide.

In India, we have a number of regional languages. Girish Karnad, a well known dramatist wrote his plays in kannad language first. Then after gaining a lot of success in kannad , Karnad translated his plays in English language. *Hayavadana* is one among the plays written and translated by author himself . In present paper, discuss is put to the cultural and conceptual variation of words, concepts in the play *Hayavadana*. Originally the play was written in kannad language. The cultural and linguistic background of this play loses its charm in English translated work. The purpose of this paper is to make an enquiry about the impact and result of objects and terms translated into Marathi from English language.

Keywords:

target language, context, consolation words, reader, proper meaning, local concept.

Introduction:

Girish Karnad, a Maharashtrian, is a Kannada writer. He got his education in Karnataka and background for his writing. He has written a number of plays. Most popular of them are- *Tale-Danda*, *Hayavadana*, *Naga-Mandala*, *Tughlaq*. These plays were written in Kannada language. The play *Hayavadana* is one of them. Originally this play into English was published in a journal *Enact*. Again, *Hayavadana* in English language was published in 1975 by Oxford University Press, New Delhi. The stage performance of this play in English language took place for Madras players in 1972. It achieved the highest peak of the success. It dragged attention of a number of authors and translators. The English work was praised by English readers and soon a thirst appeared to perform and read the play into other regional languages of India. The play translated to perform on a stage into several regional and national languages of India. The first stage performance of Marathi *Hayavadana* took place in 12th Maharashtra State Drama Festival on 14th December 1972 at Bharat Natya Sanshodhan Mandir, Pune. This play was translated into Marathi language by Chintaman T. Khanolkar and published in 1973 by Sadhana Prakashan, Pune.

The play in Kannada language can be treated as source language. When author attempted to translate the play into another language with a lot of tension between term and its meaning. The play in English language seems more liberal and a little bit away from actual meaning of the terms used. As the theory of the translation suggests that the translator is always anonymous. Anthony Pym in his book *TRANSLATION AND TEXT TRANSFER*, page no.53 says "*It has been astutely lamented that, in accordance with the principle of idealequivalence, the translator remains "nobody in particular" (Belitt 1978).*" The output meaning we may say that translation is at primary level and translator is at second level.

Discussion:

The English play *Hayavadana* translated by author of the source play in Kannada language looks far away from the terms and concepts used in the play. The verse sung by the Bhagawata loses its effect. The verse line "*O elephant headed Herambha....*" has a mythological reference in the verse. Indian native reader can get the proper meaning of the verse line. But if the reader is outside of India, he will fail to get proper meaning of the verse line.

Now the translated line in Marathi play by translator Chintaman T. Khanolkar suggests the exact meaning of the line. The line on page no. 9 is " नमो नमो हे गजवदन्.... " (*Namo Namu He Gajavadana*). The meaning of marathi word गजवदन (Gajavadana) is also applied to English translated line on page no. 1 of English *Hayavadana*. But in English translation author used two words 'elephant headed' and 'Herambha' of the same meaning to portray the exact personality in the verse line. The second word *herambha* denoted to the *Gajavadana* in Marathi language. The word *Herambha* is taken from regional to English language But the extra word omitted from the line in Marathi translation.

On page no.2 of English *Hayavadana* the actor says, "Sir...oh my God! -God!-"to express his fear for the horse-headed man. In Marathi translation it appears as-"पात्र : बुवा, महाराज, मेलो - मेलो. घो - घो -" The screaming words *my god* by the actor is more appropriate for English style. But in Marathi Translation the words मेलो - मेलो has used to show the extreme position of screaming. This is very local word into Marathi, its meaning is *I died* in English which is improper into conceptual method. But the moment of the fear is expressed with the words *my god* in English means *माझ्या देवा* in Marathi. The method of context translation is impossible, so translator used conceptual translation method in English. Because the word मेलो is used by the people in a language which has local concept for the word. In Marathi translation on page no. 12 actor says-"पात्र : .....आणि म्हणून रस्त्याच्या कडेला बसलो होतो ." This Marathi sentence has a local reference. It suggests that sometime the people who walk by the road and if they get the emotion of latrine, they use the alone corner of the road or roadside area in. This rural naughty kind of meaning in English translation is applied with conceptual method. The actor says '*...to relieve myself.*' in English play. In the next line actor says, "*...and was about to pull my **dhoti** when.....*" . Here again the translator used regional local word into English language because *dhoti* has no other consolation word in English. In Marathi, actor says-" पात्र : ...नुसता कडेला बसून धोतर जरा सरकवले बघा आणि-" In the next line of English translation, actor says, "*.....not supposed to commit **nuisance** on the main road.*" Again here we have to consider the local reference of the concept. In Marathi, actor says- पात्र : ".....भर रस्त्यावर लघुशंका करतोस?" The words *nuisance* and लघुशंका are used to suggest common activity. Marathi word has a proper meaning and the consolation word *nuisance* used to denote meaning of Marathi word. On page no. 7 of English play, Bhagwata says, " ...Was

it the curse of some *rishi*?" This word has taken form regional language. Here also the consolation word in English is unavailable. So, the word in Marathi translation ऋषी is used.

Hayavadana on page no. 18 of Marathi play, says- "हयवदन : .....ती जेव्हा उपवर झाली तेव्हा तिच्या पित्याने स्वयंवराची तयारी केली." Now the words, उपवर and स्वयंवर has local meanings and it is effective when used in Marathi translation. But in English translation the word *came of age* appeared in the sentence for the marathi word उपवर. It means the proper age of marriage when girls enters from childhood to youth age. Second word स्वयंवर is used to suggest the husband selection ceremony for young girl. Instead of using any consolation word, translator in English used only '*choose her own husband*'. स्वयंवर has no direct word into English.

In English play, page 26, Padmini in her aside says, "*He is a Celestial Being reborn as a hunter.....*" In this sentence the word *hunter* is used to denote the local tribe of the region. In Marathi play Padmini says- " एखादया गंधर्वाने जर का भिल्लाचा जन्म घेतला असता तर तो असाच दिसला असता....." Now the word भिल्ल used in Marathi translation to denote the forest dwellers who have always bow and arrow on their shoulders. Marathi language is a state language in Maharashtra. So, in Maharashtra, *Bhil* is a scheduled tribe known for their bow-arrow and their slim-activeness. They can climb trees or swim in the river or hunt the forest easily. The word is typical regional in Marathi language. This identity of the tribe denoted with the word *hunter* in English play. In Marathi play page no. 43, Kapil says- "..... या कळया कळया टिकल्या जसे कही तुमच्या मंगळसुत्रातील मणीच." The Marathi word मंगळसुत्र is a sign for married woman in India. It seems that translator is helpless to convey the proper meaning of the Marathi word in English play. He used only '*necklace of black beads.*' When a reader out of India read the English word-*necklace of black beads*, he/she do not get proper meaning of the word in Indian context.

In Marathi play page no. 88, Bhagwata says- "भागवत : कय! तू सती का जाणार आहेस?" The word सती has historical-cultural background in India. This kind of background is unidentified in other parts of the world. The local concept of the word is that in the Vaidic history of India when husband die, wife has to end her life by sacrificing herself into burning funeral pyre of her husband, It was the custom of Vaidik India. This word also comes in English play as *Sati*. The reader who is out of the Indian culture cannot understand the exact meaning of the word and its depth

Conclusion:

When translation takes place, translator is always at second position. The translated work is one of the important activity. Translator uses methods of translating from source language to target language. The above discussed words have the conflict regarding their concept and consolation meaning. The languages belonging to Indian soil can have the sense to create the proper meaning to the given word. The words like *sati*, *dhoti*, *mangalsutra*, *swayamavara*, *rishi*, *laghushanka* can make proper effect whether the translation is made into Gujarati or Tamil language. The words can carry on their strength of meaning in target language. But the language like English has many users from all of the world. These users who are not in contact of Indian culture can fail to get proper concept of the word. We found sometime the target language uses the source word as it is in the target language In some cases the consolation word fails to give proper meaning in the target language.

References:

1. Melby, Alan K. & Foster, Christopher, Context in translation: Definition, *Translation & Interpreting*, Vol 2. No 2, access and teamwork (2010).
2. Pym, Anthony, An Essay on the Principles of Intercultural Communication, Translation and Text Transfer, Tarragona: Intercultural Studies Group (2010)
3. MACHHAR, KALPESH V., THE THEME OF INCOMPLETENESS IN GIRISH KARNAD'S *HAYAVADANA* View of Space : International Multidisciplinary Journal of Applied Research, VOLUME : 1/ISSUE : 4/ JULY 2013/ ISSN 2320 - 7620
4. Latha, S. Somasundari, Post Colonial Conundrum in Girish Karnad's Hayavadana, Galaxy: International Multidisciplinary Research Journal, Volume I. Issue I., ISSN 2278 – 9529, p. 1-6
5. Mangaiyarkarasi, K., Volume 12 : 9 September 2012 ISSN 1930-2940
6. Karnad Girish, Hayavadana, Translated by the Author, Oxford University press, New Delhi, 1975
7. Kanolkar C. T., Hayavadana(Marathi Play)Girish Karnad,Popular Prakashan, ISBN 81-7185-739-6, Sadhana Prakashan Pune, 1973

**Recreation of Dalit Temperament through the translated work *The Outcaste*
from Akkarmashi**

Assist. Prof. Premji Parmar

Head, Dept. of English

K.G.D.M. Arts, Commerce and Science

College Niphad, Dist. Nashik

Email: premjiparmar5@gmail.com

Mob. No. 09970259500

Most of Dalit writing and discussion on these writing have been in the various regional languages of India and very little is accessible in English language. This is a major gap as to reach Dalit literature to English world. So attempts are in progress to fill this gap by way of translating Dalit literature into English and writing of literary criticism.

Traditionally, Literary Translation is one of four broad categories of translation, the other three being Interpreting, Scientific and Technical Translation and Commercial/Business Translation; there are also a number of special fields such as Legal Translation. All kinds of books, plays, poems, short stories and other writings are covered, including such items as a collection of jokes, the script of a documentary, a travel guide, a science textbook s etc. In order to a successful translation the translator needs to have a feeling for language and a fascination with it. He must have an intimate knowledge of the source language and of the regional culture and literature as well as a reasonable knowledge of any special subject that is dealt with in the work that is being translated. He must be a skilled and creative writer in the target language usually a native speaker of it. The aim of the translator should be to convey the meaning of the original work, as opposed to producing a mere accurate rendering of the words. Originality is the basic requirement in the process of translation. As is evident from this description, the flair, skill and experience that are required by a good literary translator resemble the qualities that are needed by an 'original' writer and it is not surprising that writing and translating often go hand in hand.

When literary works are translated, the translator's job is to reconstruct this work of art sympathetically and flawlessly in such a way that it is true to the original, as well as being equally enchanting, poetic and perceptive. Grace, beauty, color and flavor must be captured, and the resulting work must also be capable of being understood by its new audience, and make

sense on every level. The originality should be maintained by the translator as it inspires the same response in its readers. The translator should take utmost care to reflect cultural differences, while drawing parallels that make it accessible and it must achieve a fine balance between the literal and the evocative, the story and its melody. It should be read by readers in its new language with the same interest and understanding as it was in the old.

Present paper aims to realize how the translator has successfully recreated the Dalit temperament in his the translation of *Akkarmashi* into English as *The Outcaste*. Sharankumar Limbale a pre-eminent contemporary Dalit writer in Marathi and Hindi came to prominence with the publication of *Akkarmashi*, his autobiographical narrative of rural Dalit Life. *Akkarmashi* is originally written in Marathi. It became available to a wider audience when it was translated into Hindi - in 1991 and in English in 2003. In English it is translated by Santosh Bhoomkar as *The Outcaste*. *Akkarmashi* is primarily Sharan's life story which he lived as an untouchable, as a half caste and as an impoverished man. Born out of illegitimate relations between his mothers Masamai, a Mahar by caste with Hanmanta Limbale, Lingayat community Patil, Sharan therefore is condemned and branded as *Akkarmashi* i.e. invalid birth. The story presents Sharan's woeful experiences in the upper caste society as well as in his own Mahar community. Almost every woman character in the text is dominated by men from upper caste society as well as family.

Language plays crucial role in the formation of regional identity. M.M. Bakhtin rightly comments, '*Verbal discourse is a social phenomenon*.'¹ (Bakhtin 43) in order to achieve a successful translation the translator should bring the local color, the quintessence of the original. Santosh Bhoomkar has successfully achieved the Dalit consciousness and temperament in his translation. He has deliberately retained the Marathi names, words, abuses, belongings etc. into English without translation as follows:

- 1) Dalit: - The downtrodden, lower class. It comes under the fourth category in the hierarchy of the Indian Varna or caste system.
- 2) *Akkarmashi*: - Impure, incomplete, an illegitimate child.
- 3) Hindu Scriptures: - The sacred writings of Hindu religion.
- 4) Ambabai: - A popular Hindu mother goddess.

- 5) Dr. Babasaheb Ambedkar: - (1892-1956) a great luminary and parliamentarian hailed as their guiding light by the Dalit community.
- 6) Bhagawat Gita: - A section from the Indian epic Mahabharata that carries a philosophical dialogue between Lord Krishna and the Pandava prince Arjun.
- 7) Baap: - Father.
- 8) Bhakari: - Unleavened bread made of millet.
- 9) Brahma: - Creator of the universe, the first of Hindu triad.
- 10) Brahmin: - The highest caste in the Hindu social system. They are traditionally scholars and priests.
- 11) Chapatti: - Wheat bread.
- 12) Chappal: - Open sandals.
- 13) Dalit panthers: - Militant organization on young Dalits.
- 14) Devadasi: - A dancer-prostitute dedicated to the deity and the patrons of a temple.
- 15) Gondhali: - A community of singers devoted to the Goddess Bhawani. They sing lengthy folk songs on auspicious occasions like birth and marriage, usually at night. They move in pairs: one the singer and another who plays on an instrument called Sambal.
- 16) Guru: - A spiritual master or guide.
- 17) Ithoba: - A form of Lord Vishnu installed in a temple at Pandharpur. He is the cult God of the Warkari sect.
- 18) Jai Bhim: - A way of greeting among the Dalits who are Dr. Bhimrao Ambedkar's followers.
- 19) Jarasangh: - A mythical character from the epic Mahabharata, who was invincible. Even if torn asunder his body would reunite and heal.
- 20) Jijabai: - The mother of Shivaji.
- 21) Jowar: - Millet.
- 22) Karna: - A tragic character from the epic Mahabharata, renowned for his archery and limitless charity. The origin of his birth (half brother to the Pandavas) was a secret and he was raised by a charioteer. Undaunted by what he believed to be his lowly origins; he strove to make a mark.
- 23) Khandoba: - A folk deity, reincarnation of Lord Shiva.

- 24) Kheer: - A pudding.
- 25) Kunti: - The mother of three of the five Pandava brothers in the Mahabharata. She was also, mother of Karna.
- 26) Lakshmi: - Goddess of wealth.
- 27) Lingayat: - A community who worship Lord Veera Shiva.
- 28) Mahadev: - Another name for Lord Shiva.
- 29) Mahar: - A so-called low caste in the hierarchy of the Hindu caste system. They are the village guards, messengers and are attached to the office of the village administration.
- 30) Maharwada: - A locality of Mahar community.
- 31) Mama: - Maternal uncle.
- 32) Mang: - Another so-called low caste in the hierarchy of the Hindu caste system. They are makers of strings and ropes from hemp.
- 33) Manu: - A sage, the supposed author of a book of social customs and rules called Manusmriti (600 B.C.-A.D.300) probably a work of several generations.
- 34) Mariyai :- (Folk) mother goddess, supposed to ward off calamities especially epidemics.
- 35) Mhasoba: - A folk deity.
- 36) Mayadevi: - The mother of Lord Gautama Buddha.
- 37) Namaskar: - A way of greeting among Hindus.
- 38) Patil: - A village chief / a surname / a member of the Maratha community in Indian village is always addressed as Patil as token of respect.
- 39) Phule: - Mahatma Jotirao Govinda Phule, who by his writings created a sharp awareness about the injustices against the lower castes.
- 40) Potraj: - A devotee of Goddess Bhawani colorfully attired, masquerading as a long-haired lady, dancing to the drum.
- 41) Rama: - Shri. Ram Chandra, the seventh incarnation of shri Mahavishnu, the hero of Ramayana, the great religio-literary epic.
- 42) Razakar: - In the Hyderabad state of the Nizam there was a militant organization led by Kas Razvi to liberate the State from Hindu dominance and British rule. The members of this organization were called the Razakars or the liberators.

- 43) Republican: - A political party founded by Dr. Ambedkar. Its followers are mostly from the Nav-Buddha community.
- 44) Saheb: - An officer, equivalent of sir.
- 45) Satwai: - A folk goddess worshiped on the fifth day after a child's birth. She is supposed to write the future of the child on his/her forehead.
- 46) Shabari: - A tribal woman-character from the Ramayana. While in exile Lord Rama passes through her village. A devotee of Rama she presents him with ber (fruit) tasting when before offering them to him to confirm whether or not they were sweet.
- 47) Shivaji: - The Maratha hero-warrior and king (1630-80).
- 48) Shiva: - The third member of the Hindu Trinity, the other two being Brahma and Vishnu.
- 49) Siddhartha: - The real name of Gautama Buddha.
- 50) Sita: - The wife of Shri Rama in the Ramayana.
- 51) Tuljapur: - A centre of pilgrimage.
- 52) Vitthal: - A folk deity of Pandharpur called Pandurang.
- 53) Waghya: - A male devotee of Yallama, dressed like a female.
- 54) Zilla Parishad: - The district council.

In the text almost every woman character is dominated and marginalized by men from upper caste society. The following description presents the marginalization realistically.

“Harya was married to his niece. They lived happily for the first few months and then Jagannath Patil's son lured her away. The news spread all over the village as well as the Maharwada. Harya caught his wife red handed with Bhimanna. He secured the room from outside and sent word to his sister that her daughter had drowned in a well and died. Harya's sister, who is his mother in law and her husband, came rushing and crying. Then Harya opened the door and showed them their daughter, his wife. Harya was ready with a knife to cut his wife's nose and breasts. But

*everybody intervened telling him that after all she was his
niece. Harya trembled with rage.” (The Outcaste111)*

This is how the text realistically brings in the Dalit temperament where Dalit women suffer through endless pangs of male domination, sexual exploitation and in-human treatment. They suffer within family as well as in society. Dominated, marginalized and oppressed by men they have become symbols of social injustice. To conclude The Outcaste has become a social document of Dalit sufferings into English as it effectively brings in the original Dalit character and consciousness.

Bibliography

- http://en.wikipedia.org/wiki/Mikhail_Bakhtin
- Best J.W., 1977, “Research Methodology”, Published by Prentice Hall New Delhi, India.
- Bhoomkar Santosh, 2003, “The Outcaste”, translated from Marathi autobiography of Sharan kumar Limbale- Akkarmashi, Published by Oxford University Press, New Delhi, India
- Chakrawarty K., 2006, “Research Methodology”, Published by Sumit Enterprise New Delhi, India.
- Mukerji Alok, 1996, “Towards an aesthetic of Dalit Literature, Translation work of Sharan kumar Limbale’s Dalit Sahityache Soundaryashastra”, Published by Orient Longman New Delhi India.

Origin and Development of Ahirani Language

(Translated from Marathi)

Prof.Kamble Sahebrao Purbhaji

(Asst. Professor)

KAANM Sonawane College, Satana

Tal- Baglan Dist- Nashik

The language spoken in Dhule, Jalgaon and in Talukas such as Kalwan, Baglan, Malegaon and Nandgaon which come under Nashik district is known as Khandeshi or Ahirani dialect. This language doesn't belong to a special caste. This is mother tongue of the masses.

Kanubai was the deity to whom a vow is made. Worshippers establish the deity to fulfill the vow. Somewhere, Kanubai is a tutelary divinity of a race for some people. The folksongs of Kanubai are sung in this region. These folksongs are enriched with poetic features and beauty. The learners can study the songs from different angles as a special study. Kanher is a husband of Kanubai. 'Kanher' is the name of Krishna whereas Kanubai is the goddess, Rukhmini. Kanher is honoured as a sun-god (Goddess of sun). There is a descriptive reference of bringing Kanubai that is Rukhmini from her maternal place to the house of her husband Kanher. Kanher is nothing but Krishna in the songs of Kanubai. The country of Kanher is Kanhadesh i.e. Khandesh. This is the etymology behind the word 'Khandesh'. There were countries of cowherds (Goprashtre). They were also found around Nashik. This is unanimously told that Nandurbar is derived from the name Nanda Gavali. These Gavali kings were recognized as Abhir kings or Ahirraja. The Ahir states were Seundesh, Khandesh and Khandavdesh.

Khandesh is an historical name and there was an existence of a province named Khandesh in medieval period.

In the epics such as 'Ramayana and Mahabharata' the province of Khandesh is recognized as Ashik or Rishik. Lord Rama had sent Sugriva in search of Seeta in the province of Rishik. In some writings of caves carved at Nashik the region is referred as 'Rishikdesh'. In the kingship of Yadavas the name of this region was 'Seundesh'. Seunchandra was the king of Yadavas. It is the history that the name of 'Seundesh' is taken from Seunchandra.

Thereafter Tughlaq ruled the country 'Seundesh'. In the year 1730, King Firozshah Tughlaq handed over the assignment of lands and revenues of 'Thalner' to Faruqi kings. The reference that the name, Khandesh is 'gained to the province in the rule of Malikraja Faruqi during 1399 to 1437 AD is found in the book 'Aine Akabari' of Abul Fazal. Mahmadsaha of Gujraht confirmed 'Khan' on king Faruqi, the ruling king of Khandesh and thence forward the region is named Khandesh. There after the region went under control of Mughals.

The coins of Maurya also found in the region. Therefore it is opined that the kings of Maurya would have been ruling the region. Afterwards, Satvahans also ruled Khandesh. The proofs that Satvahans were living at Patan near Chalisgaon are found. After Satvahans there come kings Abhir. The Abhir kings were milkmen by profession.

The language of Abhirs was Abhirwani that is Ahirwani. This language has no written form. There is no script of the language but it is in oral form. The speakers of Ahirani are recognized as Ahir.

The language Ahirani is an ancient one. The Ahirs were ruling Khandesh during 203 AD to 370 AD. The language spoken in the state of Abhirs is Abhirani or Ahirani. Mr. Chandorkar, Mr. B.R. Kulkarni, Mr. D.G. Borase have done research on the ancientness of Ahirani. Ahirs established from 200 B.C. in India. They mixed in Aryans. It is considered that Ahirani is originated from the Aryans (Aryodbhav). There are different opinions in this regard.

Ahir is not a piece but it has different tribes such as Ahir Sonar, Ahir Shimpi, Ahir Gurav, Ahir Kasar, Ahir Gavali etc. Lord Krishna was living with Ahirs in his childhood. Therefore Ahirs worshipped Balkrishna (Lord Krishna) as their deity. Ahirs were Aryans. Their sect was of Krishna. There is no unanimity among the scholars about Ahirs. The Ahirani language is only in spoken form, therefore no book is written in Ahirani. Ahirani did not get support from political power or printing power. Therefore it did not develop but it is true that Ahirani is an ancient language.

Many Ahirani phrases are found in the Mahanubhav's 'Leelacharitra'. When Chakradhar Swami started his journey leaving Gujraht, he had come in 'Khandesh'. A dialect is always older than standard language. In the same, many words of Ahirani dialect are found in Mahanubhavian literature. St. Dnyaneshwar glorified 56 languages and it is considered that Ahirani is one of them. In this regard the 'Baglan Navariche Abhang' of Dnyaneshwar is more readable and

appreciatable. The verses from Ahirani language written by Dnyaneshwar are more appreciatable. These verses are totally from Ahirani language and they are more blessed. The Ahirani speakers can easily understand the verses. Jairam Pinde wrote 'Radhamadhav Vilas Champukavya' as poetic and prosaic poetry. Baglani songs of 'Morir's Bhat (poet)' are found in the Champukavya. Morir's Bhatt (poet) from royal court of Shivaji Raje sang Baglani songs for Chhatrapati Shahaji Raje.

In 1726 AD a Jain poet 'Nimba' wrote a Manuscript in which a worshipping and didactic song named 'Ahirani' is formed. The Ahirani song has five stanzas. The Jain poet is from Vidarbha and has used Ahirani words. The words such as Tathe, Jinpas, Tyanha, Manha and Manani are found in the language. These words show that the use of Ahirani language is found in written form in ancient and medieval period. Scholars opined if the Ahirani used books are observed, the 19th century can be considered as birth time of Ahirani.

Grierson, western linguist, has studied major Indian languages and dialects. The words from Ahirani seem to be words like Bhilli therefore he puts Ahirani in the family of Bhillodi language. But Ahirani is not only the language of Bhillas but also of the masses from different strata. Literate people also speak and use the language in their daily practice. The Ahirani spoken in Dhule and Amalner is considered as central dialect /standard dialect but there is difference in words and pronunciation of the dialects in respect to various regions. Therefore Grierson states that Ahirani language has many dialects. He tells the differences such as sub dialects. But the total research of Grierson will not be approved.

According to Dr. Sarkar, the native of Abhir people was North West India. They used to live in 'Abhirwan' near Kandhar. Ptolemy has declared that these people used to live in the western part of the river Sindhu in North West India. He also says that Abhir are from Arabia and Abhiras and Abhir are same. This is also said that Ahirs are same. This is also said that Ahirs are racially Nagas, on the basis of customs. Mr. B.R. Kulkarni told that the culture of Ahirs is nothing but the culture of gods that is the culture of Aryans. Rajputs are in majority in Khandesh and Ahirani is their mother tongue. There are various opinions found regarding Ahirani. The scholars can find importance of these ancient and modern references for the study of Ahirani. On the basis of all these references we can conclude that Ahirani is much ancient language but remained up to only oral form.

The language, Ahirani, is created in the process of corruption. It is created out of Sanskrit, Prakrit and Marathi. Some scholars consider that Ahirani is a dialect of Marathi whereas some states it is of Gujarathi. There is much impact of other languages on Ahirani. Khandesh was under rule of Muslims from Faruqi kings to the end of Moughulani. Therefore many Farasi words are found in it. Now these Farasi words became the part of Ahirani. Those words are mujor, shifaras, mofat, baxis, yad, namak-haram, rojandari, mejwani, wastad, karkun, jirait, shipai etc.

The words from Arabi, Kannadi and English are also found in Ahirani but the very structure of Ahirani didn't come under any drastic change. Ahirani is a folk dialect having historical, social and literary value.

We get information about Ahirani in 'Bharatvarshiy Madhyayugin Charitrakosh' - C.V. Chitrav. It is said that, in Puranas, there were ten 'Abhir kings' after Andhra. The reference of 'Rudrabhuti Abhir' is in the stone inscriptions of Gunda. There was a rule of Veersen alias Ishwarsen Ahir in 499 on Khandesh. Ahir is the corrupted form of Abhir. Abhir kings were ruling Khandesh, Nashik, Kathewad, Palanpur and Kachchha for 300 (three hundred) years after Shaliwahans. There was control of Abhirs all over Gujrath. The Ahir kings are also found in Nepal in the beginning of Christ's century.

Delhi alias Hastinapur is also ruled by the king who racially belongs to Ahir. Dayanand Saraswati has given some names in his 'Satyarth Prakash'. Anand Dhonduji's 'Bharat Itihas' also consist 16 names of Ahir race. Anand said that Ahirs have ruled for 227 years 7 months and 27 days. We have information of the king Ishwardatt. He was Abhir. He was happened to be ruling after 50 years of Rudrabhutti Senapati. The coins of the king are found; belong to the period 238 to 249 AD. He added 'Datta' suffix to the name as it is found in the name of Ishwarsen's father at Nashik caves.

There is a reference of Ahirani language in 'Sulabh Vishwakosh'. The reference is,

"The people living in Khandesh speak or use this language or dialect. This is made of four languages named Marathi, Gujarati, Nemadi and Hindustani".

There is allusion about Ahir people that Ahir is the caste of farmers and milkmen and most of them are Hindus.

Ahirani is not developed as it should, but here are some hopes from Jalgaon university of North Maharashtra. Ahirani remained neglected because it did not approved as the language of books. It deteriorated due to the impact of Marathi language. It remained as the dialect in countryside. The dramatist (dramaturgy) Bharat said that Ahirani is substandard language because no king belongs to Ahir race was on the throne.

Some affectionate people have tried to glorify Ahirani but it is in less quantity. Kokani and Malwani dialects got their honour of language. But it is not found in Ahirani. It is necessary to get the honour of language as majority people from North Maharashtra speak Ahirani.

Ahirani is a dialect. The literature in the Ahirani is enriched. The literature is in oral tradition. Oral tradition transferred the literature from one generation to another. The poor and workers community composed hundreds of songs on festivals, fairs and other such rites. The songs are sung during grinding, working, on the farm, working on the 'bucket of bullock draw-well'. Calling to and encouraging of one another by number of people at work together are composed. The folk songs on deities, on sacred places, on close relations, on cattle are also composed. The people have all these songs on their tip of tongue. These oral songs are nothing but a treasury of Ahirani language. The meaningfulness in the phrases, proverbs and riddles, sense of beauty thoughts and riddles, sense of beauty, thoughts and poetry in songs allure our mind. The beauty of language and figures of speech come in all the folk literature is alluring to the mind. We should store these songs for the enrichment of Ahirani. Due to the study and inspiration of the songs the scholars have been ranged and honoured in the yard of Marathi Sharada.

There is a vast range of folk literature available in Ahirani which appears mainly in oral form. Nowadays some writers are making use of Ahirani dialect for their expression.

Problems in English Translation

Prof. Smt. Pratibha Ghuge
HPT Arts & RYK Science College.
Nashik

Abstract

The act of translation is no longer regarded as inferior to the original work. Translation actually produces a new original in another language. In the era of globalization translation has got immense importance. In the present paper I have discussed the problems in translation. It is sometimes said that there is no task more complex than translation. Translator's job is crucial because he bridges the gap between the two cultures. But the process of translating a text from one language to another is a tough job. I have discussed the problems in details. And at the end solutions are given.

Key words: Linguistic, Cultural and Social problems.

Introduction:

The word 'translation' is derived from the Latin word '*translatus*'. It means "transfer". It also refers to the academic exercise of changing a piece of work of art from one language to another, without distorting its original aesthetic and cultural sense and meaning. Over the years translation has been regarded as a secondary activity. In Hindi it is named as *Anuvad*. It simply means what comes later. However, the recent times have experienced a positive change in the attitude of people who disliked translation.

Today with the advancement of technology and globalization there is a growing need for translation. It bridges the gap between two cultures by translating information, knowledge, and cultural ethos in one language to another. Hence there has to be a smooth interaction between the source language and the target language. Since language is deeply rooted in the socio-cultural ethos, a translator is to translate not only the language but basically the culture of the source language in target language. Translator's task is to transmit the meaning and essence of the text as it is given in the original text. S/he has to retain the original taste of the text. But this process is a little complex because literary language is connotative, symbolic, figurative and metaphoric. The author comes with alliteration, repetitions and many more literary techniques. How to translate these factors poses a great difficulty for the translators. In my research paper I have

discussed the problems in translation. I think ‘translation’ has come long way from being a language phenomenon in the past and today it is a cultural phenomenon.

“On Linguistic Aspects of Translation” Roman Jakobson (1966,232-239) distinguishes three types of translation. The first type is intralingual translation or “rewarding” which is the translation of word – sign by means of other verbal signs within the same language. The second type is interlingual translation or “Translation proper” which is an interpretation of verbal signs in one language by means of other signs in some other language. Finally, intersemiotic translation or what he calls “transmutation” which is an interpretation of verbal signs by means of verbal sign systems such as pictorial, gestural, mathematical or musical system.

I. Levels of Translation:

1. **Word-for-word** – Each word in the source language is translated by a word in the target language. The result often makes no sense, especially when idiomatic constructions are used.
What on earth are you doing here?
Kay ya pruthvivar tu karat aahe?
2. **Literal translation-** The linguistic structure of the source text is followed, but is normalized according to the rules of the target language.
What on earth are you doing here?
Tu ya pruthvivar kay karat aahe?
3. **Free Translation-** The linguistic structure of of the source language is ignored, and an equivalent is found based on the meaning it conveys.
What on earth are you doing here?
Tu ithe kay kartoy?

II. Problems faced by the translator:

1. Language problem-

Since language is a part of a culture. And it includes knowledge, belief, art, law, morals, customs, religion, habits, festivals and so on .A literary text is about all these things. Many terms and expressions used in SL don’t have an exact equivalent words in the TL.

E.g. The idiom “*palsala pane teen*” or “*uchalli jibh aani lavalali talula*” cannot be translated word-for-word in English because the natives don’t have the tree called ‘Palas’. In such cases the word is used as it is and the idiom is explained in the TL. The semantic translation

is given importance over syntactic translation. The translator has to keep in mind the illogicalities of the language. Expressions like *haldi-kunku*, *bai-manus*, *shejari-pajari* don't have exact equivalents in TL. Translators then use the word as it is and in footnotes explain the word in detail. Or accordingly the nearest possible proverb, idiom or phrase is used. To enhance the readability of the text translator explain the word.

e.g. the word '*mangalsutra*' is explained as "a stale yellow colored chain of gold beads around her neck".

Sometimes translation literature is full of anecdotes about errors which illustrate barrier. Some errors are funny.

e.g. The slogan 'Come alive with Pepsi' was once translated in a Chinese newspaper as 'Pepsi brings your ancestors back from the grave'.

Many problems occur during Bible translation. Ass was translated as 'a small long-eared animal'. The effect was to suggest that Jesus entered Jerusalem riding on something which closely resemble a rabbit.

Colloquial language used in SL poses another problem for the translator. Because character use that language which suits to their social hierarchy. It's very difficult to use colloquial language according to the social levels of the character. To portray a character faithfully it's imperative to use the idiolect as it is used by the author. It means that exact equivalence is impossible. No translator could provide a translation that was a perfect parallel to the source text, in such respects as rhythm, sound and symbolism, puns and cultural allusions. Such a parallel is not even possible when paraphrasing within a single language. There is always some loss of information.

Translating names is another problem.

e.g. *bala*, *beta*, *balu*, *bal* are list of names each expressing its own mood and level of intimacy. English has no such range of expressions. The nearest expression is 'baby'.

2. Literary Problems :-

What appeals to the reader in literature is the aesthetic value in a piece of literature. It is conveyed through words, sounds and sense. When metaphor used by the poets they have more than one meaning. Metaphor is related to visual images created with combination of words, which evoke sound, touch, smell and taste.

e.g. Robert Frost's poem *Stopping by Woods on a snowy Evening*, the word *woods* means many things. It cannot be translated in one word, otherwise the original essence of the poem will be hampered. Another important factor is sound. It includes rhyme, rhythm, alliteration, assonance and onomatopoeia. A translator has to maintain this.

3. Socio-cultural Problem-

Translators not only need to know their SL well, but they must have a thorough understanding of the field of knowledge conversed by the source text, and of any social, cultural and emotional connotations that need to be specified in the TL if the intended effect is to be conveyed. The translator has to account points of special phrasing, contemporary fashions or taboos in expression, local expectations and so on. Thus a translator has to be bi-cultural. S/he has to handle features of the source culture such as objects, customs, mythical, historical and literary allusions which are not familiar to the receiving audience.

e.g. The myth of Shiva in *Midnight's Children*. The significance of the myth of Shiva may be missed by non-Indian readers if it is not properly explained.

Another problem is that of "fidelity". It is basically the problem of equivalence. If there are no equivalents available in TL and if s/he suppresses the qualities of the writer's culture and language and tries to adopt to the standards of the receiving culture, the question of fidelity arises.

The above mentioned problems may be solved by adopting following methods:

To solve the problem of equivalents in TL the translator can use two words in order to convey the full meaning of SL. Sometimes footnotes are given in large number to increase the accuracy of translation but it affects the readability to a great extent. Many words which have no equivalence in English, have been made clear through their contextual explanation. In order to ensure the readability and accuracy of the final version of translation, the translator should have a close reading of the original, a systematic study of its devices and effect. The translator should catch the spirit of the original text.

Conclusion

In conclusion would like to say that translation is the need of the modern times. In globalization sharing and communicating are key words. Though English language has got the prestige of becoming a global language and 90% of the knowledge is written in English, we must assure that

through translation we reach to the world. Hence masterpieces of Indian literature must be made available to the international readers as well as other Indian language readers.

Bibliography:

- Shubha Tiwari. “*Indian Fiction in English Translation*”, Atlantic. 2005.
- David Crystal. “*The Cambridge Encyclopedia of Language*”. 2nd edition.
- Prashant M.Mannikar, Dr.Sandip P.Chavan “*Indian Writing in English Translation*”, WIZCRAFT,2013
- Bassnett, Susan. “*Translation Studies*”, New York, Methuen & Co.Ltd, 1980.
- www.wikipedia.com
- www.translationalres.com

Translated works of Rabindranath Tagore from Bengali to English

Prof. Aher Sonali Karbhari
Satpur college
Nashik

Rabindranath Tagore a superb poet and dramatist, made noticeable contribution to the development of various prose genres and evolution of prose style. He wrote mainly in Bengali but translated many of his Bengali poems and plays into English. He is greatest writer in modern Indian literature, Bengali poet novelist, Educator, who won the Noble prize for literature in 1913. Tagore was awarded the Knighthood in 1915, but surrendered it in 1919 as a protest against. Massacre of Amritsar. He is ranked 8th in the top 500 poet.

Tagore's reputation as a writer was established in the united states and in England after the publication of Gitanjali song offerings in which Tagore tried to find inner calm and explored the theme of divine and human love. The poems were translated into English by Tagore himself it is cosmic vision owed much to the lyric tradition of Viashnav Hinduism and its concepts about the relationship between man and God. The poems appeared in 1912 with an introduction by William Butler Yeats who wrote "these lyrics which are in the original, my Indians tell me, full of subtlety of rhythm, of untranslatable delicacies of colour of metrical invention, display in their thought a world I have dreamed of all my life long" Tagore wrote his most important work in Bengali but he translated his poems into English Gitanjali was first published in 1910 in Bengali.

The subject of this collection is "Devotion to God" it is collection of 103 Poems in Bengali, later on translated of 53 poems from the original Bengali Gitanjali, as well as 50 other poems which were from his drama Achalayatan. The translation were often radical leaving out or altering large chunks of the poem and in one instance fusing two separate poems the translation were undertaken Prior to a visit to England in 1912 where the poems were extremely well received.

The word 'Gitanjali' is composed from "Gita" song and anjali offering" and thus mean an offering Anjali has strong Devotional connotation, so the title may also be integration as "Prayer offering of song.

Red oleanders (Rakta karabi) is one of the more than sixty plays, dance dramas and dramatic sketches by Tagore. The play written in 1923-24 was begun during visit to Shillong, Assam and inspired by the image of a red oleander plant crushed by pieces of discarded iron that Tagore had come across while walking. It has been suggested that play's title might appropriately be translated as blood Red oleanders to indicate beautiful but toxic nature of flower and its association with beauty and death in play.

The Bengali version of play was staged only once in the poet's life time by his family in their Jorasanko residence. Though widely appreciated by Bengali audience its reception in English translation has been uneven. The first English version Red oleanders was done by Tagore himself. Tagore argued that the play's theme involving unscrupulous capitalism, environmental of human relationship was not an obscure one.

The play's central character of a Raja or king, cruelty exploits nature as well as possible human resources of mind, of science, in order to develop a highly centralized bureaucracy. To Nandini is heroine of play other characters include Rajan and Basu. It is a powerful moving play story. The story of Nandini a girl who recognizes no social barriers and taboos and who disregards them in search for happiness. She is one of those individuals who bring out the best in human nature. She creates in other people desire for free.

Her symbol red oleander can be variously interpreted as fragility or as the red badge of courage. But Nandini escapes being defined as just a symbol and her death actually rebirth of gold diggers.

Originally written in Bengali in 1912, *Dak Ghar* was translated into English as *The Post Office* and performed in 1913 by the Abbey Theater company in Dublin, Ireland and England. The play was then published in English in 1914. From this day on, *The Post Office* is the most renewed and beloved of Tagore's dramatic work and still regularly produced in the United States and abroad.

The play is about a small boy who is chronically ill. On account of his sickness, the boy is confined to his bed and he sits by his window, watching life go by without him. Only by dying is the boy finally set free. In this manner the play is primarily a metaphor for spiritual freedom. For death as a beginning rather than ending. The play also presents social commentary on class structure through the servants who surround the boy during his illness.

It is three-act-play begins with Madhav Datta Father of boy. The Story of play is of Amol, sick boy.

In this way Rabindranath Tagore contributed to his best to Indian English Literature by his translation. It gives opportunity to enjoy his work to other non Indian reader also. There reader from India who are ignorant about Bengali language can enjoy his English translation of his work. We are all indebted to Tagore for his work of translation it really added to our wealth of literature.

References

- “Centenary of “Gitanjali” Frontier Weekly Retrieved 14 Aug. 2012.
- Ghoshal, Sukriti, “ The Language of Gitanjali” The Paradoxical Matrix” The Criterion, An International Journal in English Retrieved 14 Aug. 2012.
- Datta; K (Editor); Rohinson, A (Editor) 1997’ Rabindranth Togore; an anthology, st Maratis Press ISBN 0-312-16973-6
- Tagore R. (1977) Collected poems and plays of Rabindranath Togore, Macmillan Publishing, ISBN 0-02-615920-1
- Encyclopedia.
- Internet-Google.com.
- Revised Edition Rabindranth Tagore Translated by Anand Lal.

भाषांतर अनुवाद आणि मेघदूताचा अनुवाद

डॉ. बाळासाहेब गुंजाळ

मराठी विभागप्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय,
नाशिक — ४२२००२

ई-मेल: drbbgunjal@gmail.com

भ्रमणध्वनी : ९४२०६००१५०

मराठीच्या विकासात भाषांतरित साहित्याचा वाटा मोठा आहे. अव्वल इंग्रजी कालखंड (१८२० ते १८७५) हा मराठी साहित्यात 'भाषांतर युग' म्हणूनच ओळखला जातो. इंग्रजी राजवटीचा प्रभाव, आधुनिकीकरणाची आकांक्षा आणि अनुकरणाची प्रवृत्ती आणि स्वभाषेच्या अभिमानातून इंग्रजी व संस्कृतमधील वाङ्मयभांडार मराठीत भाषांतरित झाले आहे.

डॉ. उषा मा. देशमुख यांनी मराठी साहित्याच्या सातशे वर्षांच्या वाटचालीत तीन वेळा भाषांतर—रूपांतर आणि आणि अनुवादाच्या लाटा येऊन गेल्याचे म्हटले आहे. पहिली लाट मराठी भाषेच्या बाल्यावस्थेत १२व्या १३व्या शतकात आली होती. दुसरी लाट नंतरच्या काळात १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आली होती. आणि तिसरी लाट अगदी अलीकडे १९८० च्या दशकात पुन्हा एकदा भाषांतर—रूपांतराची गरज भासू लागली.

पहिल्या कालखंडात धार्मिक—सांप्रदायिक परिवर्तनाच्या इर्षेतून भाषांतरे—रूपांतरे झालीत. १९व्या शतकात झालेली भाषांतरे—रूपांतरे नवीन ज्ञानग्रहणाच्या प्रक्रियेतून आणि विविध वाङ्मय प्रकारांच्या आधुनिक मांडणीसाठी झाली. १९ व्या शतकात इंग्रजांच्या संपर्काने संस्कृत—इंग्रजी या दोन्ही भाषांतील भाषांतर—रूपांतर—अनुवादाची प्रचंड लाट आली होती.

डॉ. र.ना.वरखेडे यांनी मराठीतला पहिला भाषांतरकार म्हणून ज्ञानेश्वरांचा उल्लेख केला आहे. त्या काळात संस्कृत भाषेत बंदिस्त असलेले ज्ञान देशी भाषेत/जनसामान्यांच्या भाषेत खुले करण्यासाठी अनुवाद झाला. भावार्थदीपिकेच्या स्वरूपात ज्ञानदेवीचा अनुवाद झाला. म्हणून 'ज्ञानेश्वरी' हा भाषांतरीत साहित्याचा पहिला आविष्कार ठरला. आज यादवकालीन मराठीचे रूप अपरिचित वाटत असल्यामुळे 'अमृतानुभव'चे अर्वाचीनकरण करून अनुवादाचे एक नवे परिमाण विंदा करंदीकरांनी सिध्द केले आहे. विनोबा भावे यांनी भगवतगीतेचा रसाळ अनुवाद करून 'गीताई'चा एक मराठमोळा आविष्कार सादर केला आहे.

शेक्सपिअर, इब्सेन, डोस्टोव्हस्की, टॉलस्टाय मराठीत आले आणि मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावल्या. ग्रीक नाटकांची भाषांतरे झाली आणि शोकात्मिकेचा परिचय मराठी साहित्याला झाला. काही साहित्यकृतींची पुन्हापुन्हा भाषांतरे होतात. 'ऑथेल्लो' या नाटकाची मराठीत तीन भाषांतरे झालीत. गोविंद बल्लाळ देवलांनी शेक्सपिअरच्या 'ऑथेल्लो'चे रूपांतर 'झुंजारराव' या नाटकात केले. वि. वा. शिरवाडकरांनी 'ऑथेल्लो'चे रूपांतर केले. 'मेघदूत'ची मराठीत ५२ भाषांतरे—रूपांतरे झाली आहेत. विंदा. करंदीकरांनी 'किंग लिअर'चे 'राजा लिअर' हे भाषांतर केले आहे. जॉ अनुई यांचे मूळ फ्रेंचमधील नाटक इंग्रजीत भाषांतरीत झाले. त्याचे शब्दशः भाषांतर वि.वा.शिरवाडकरांनी 'बेकेट' म्हणून केले आणि पुढे त्यांनीच पुन्हा 'महंत' या नावाने स्वैर अनुवाद केला.

भाषांतर म्हणजे काय?

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर, त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभव यासह दुस—या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रीया होय. मूळ भाषेतून लक्ष्यभाषेत आशयाचे स्थलांतर करणे होय. पण या स्थलांतराचे वैशिष्ट्य असे की: मूळ भाषेतला मजकूर जेथल्या तेथे, जसाचा तसा कायम राहतो आणि त्याचवेळी लक्ष्यभाषेत त्याची आरशातल्या प्रतिबिंबाप्रमाणे समांतर प्रतिनिर्मिती होते. ही प्रतिनिर्मिती करताना मूळ मजकूरातील सौंदर्यमूल्ये, वक्तृत्वमूल्ये व अन्य शैलीमूल्ये जशीच्या तशी लक्ष्यभाषेत आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. भाषांतरकार हा विशिष्ट कौशल्य असलेला लेखक असतो. मूळ भाषेतील साहित्याची सौंदर्यहानी न होता त्याला ही कारागिरी करायची असते.

अनुवाद की भाषांतर?

भाषांतर आणि अनुवाद या दोन्ही संज्ञा हल्ली समानार्थक म्हणून वापरल्या जातात. भाषांतर हा शब्द संस्कृतमध्ये नाही, संस्कृतच्या शब्दसाधनिकेत तो बसतो. सद्याच्या आपल्या भाषाव्यवहारात त्याला स्वतंत्र पारिभाषिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. अनुवाद ही संज्ञा तुलनेने 'भाषांतर' या संज्ञेपेक्षा खूपच व्यापक आहे. 'अनुवाद' ही व्यापक संज्ञा असून 'भाषांतर' ही संज्ञा तिच्यात सामावणारी आहे.

भाषांतर हे केवळ तांत्रिक काम नसून त्याला प्रतिभावंताचा परिसंस्पर्श आवश्यक असतो. 'अनुवाद' ही एक चोखंदळ वाचकाची निर्मिती असते. मूळ भाषेतील साहित्याची सौंदर्यहानी न होता, त्यातील आशय, शब्दरचना, शैली या सा—यांचे अवधान ठेवून अनुवाद करावयाचा असतो. ज्या साहित्यकृतीचे भाषांतर करायचे, त्या भाषेशी आणि साहित्यकृतीतील आशयाशी निकटचे नाते निर्माण व्हावे लागते.

डॉ. जॉन्सन यांनी भाषांतराचा अर्थ 'मूळ आशय कायम ठेवून दुस—या भाषेत बदलणे' असा दिला आहे. त्यामुळे भाषांतर ही भाषांशी सतत चालणारी झटापट ठरते, हे शंकर सारडा यांचे मत ग्राह्य वाटते. विदर्भातील साहित्यिक शरच्चंद्र टेंगो यांनी अनुवादाला एक सुंदर उपमा दिली आहे. 'अनुवाद करणे ही एका बाटलीतील अत्तर दुस—या बाटलीत ओतण्यासारखी नाजूक कामगिरी आहे.' अनुवाद ही एक सृजनशील कलाच असते. मूळ कलाकृतीचा अनुवाद ही वैयक्तिक अनुभूतीच्या बळावर एक स्वतंत्र कलाकृतीच निर्माण होत असते.

आज भाषांतर—अनुवाद प्रक्रियेस अधिकाधिक महत्व प्राप्त होत आहे. जागतिकीकरणामुळे अनुवाद क्षेत्रातील संधी वाढत आहेत. चांगल्या भाषांतरकाराला, अनुवादकाला भरपूर संधी उपलब्ध आहेत. भाषांतरकाराला विविध क्षेत्रे खुणावत आहेत. जगामध्ये झपाट्याने परिवर्तन होत आहे, जग दिवसेंदिवस जवळ येत आहे. त्यामुळे अनुवादकाचे महत्व अधिकच वाढत जाणार.

अनुवादाची आवश्यकता प्रतिपादन करताना कवी वसंत बापट म्हणतात, "अनुवाद हा आपल्या राष्ट्रीय संपत्तीत भर घालणारा, आपल्या भाषेची आणि साहित्याची क्षमता वाढविणारा, आपले मन अधिक संस्कारित करणारा एक महत्वाचा व्यापार आहे." बापट म्हणता ते खरे आहे. अनुवाद या प्रक्रियेला साहित्य व्यवहारात मानाचे स्थान आहे. अनुवादामुळे भाषा समृद्ध होते. अन्य भाषेतील शब्द आपलेसे होतात. भाषेच्या वाढीसाठी हे आवश्यक आहे, असे वाटते.

अनुवादक हा आदान—प्रदान कार्यातील सर्वात महत्वाचा घटक असतो. त्याच्या सहकार्याशिवाय कोणतेही आदान—प्रदान मर्यादितच राहते. आपल्या साहित्याखेरीज अन्य भाषेतील साहित्याची ओळख होणे, ही वाचकांची मूलभूत गरज असते. त्या—त्या भाषेतील साहित्यास्वाद त्या—त्या भाषेतील ज्ञानाशिवाय शक्य नाही. अनुवादाच्या मध्यस्थीशिवाय साहित्यास्वाद शक्य नाही, हे लक्षात घ्यायला हवे. अनुवाद माध्यमातून साहित्यास्वाद हाच मार्ग स्वीकारणे आवश्यक ठरते. एका भाषेत व्यक्त झालेला अनुभव दुस—या भाषेतील वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम अनुवादक करतो.

एका भाषेतील वाङ्मयाचा परिचय इतर भाषेतील वाचकांना करून देण्यासाठी अनुवादाची प्रक्रिया आवश्यक आहे. साहित्य प्रसाराच्या दृष्टीने अनुवाद हे महत्वाचे साधन आहे. "विश्वसाहित्यातील थोर साहित्यकृतींचे अनुवाद प्रत्ये माणसाला स्वतःच्या मातृभाषेत उपलब्ध असावेत व स्वतःच्या भाषेतील साहित्याच्या अभ्यासात काही महान अनुवादित साहित्यकृतींचे अनुवादही अंतर्भूत

असावेत”, असे मत वीणा आलासे यांनी व्यक्त केले आहे. यासाठी अनुवाद विद्येचा समावेश अभ्यासक्रमात असावा, असे त्यांना वाटते.

साहित्याच्या विकासासाठी अनुवाद मोठ्या प्रमाणात साह्यभूत ठरतो. भाषांतरकार— अनुवादकांनी जगातील उत्तमोत्तम साहित्य सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत नेऊन पोहोचविले आहे. उदा. अशोक जैन यांनी सत्यजित रे लिखित ‘फॅन्टॅस्टिक फेलूदा’ ही रहस्य कथामाला बंगालीतून मराठीत आणली. उमा वि. कुलकर्णी यांनी कन्नड लेखिका सुधा मूर्ती यांच्या ‘डॉलर बहू’ या कादंबरीचा मराठी अनुवाद केला. विरूपाक्ष कुलकर्णी व उमा कुलकर्णी या दंपतीने पु. ल. देशपांडे यांच्या मराठीतील काही निवडक लेखांचा कन्नड अनुवाद केला आहे. अशोक शहाणे यांनी ‘सत्यकथे’साठी बंगाली कथांचे अनुवाद केले. गोगोलकृत ‘इनस्पेक्टर जनरल’ या नाटकाचा पु.ल. देशपांडे यांचा ‘अंमलदार’ हा मराठी अवतार आहे. सामाजिक जीवनातील व्यंगाचे दर्शन घडविणारी ही कलाकृती स्वैर रूपांतराचा प्रकार आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी ‘यमुना पर्यटन’ हिचा अनुवाद हिरोयुकी कोतानी यांनी जपानी भाषेत केला आहे.

बंगाली भाषेच्या अभ्यासिका प्रा. वीणा आलासे यांनी अनेक मराठी कादंब—यांचे बंगाली भाषेत भाषांतर केले आहे. प्रा. अ. ना. पेडणेकरांनी शेक्सपियरच्या सुनीतांचा मराठीत भावानुवाद केला आहे. डॉ. युनुस आगासकर यांनी मराठीतील काही साहित्याचे उर्दू भाषेत भाषांतर केले आहे. त्यांची केलेल्या समर्थ रामदासांच्या ‘मनाच्या श्लोकां’च्या उर्दू भाषांतराला श्रोत्यांकडून उत्स्फूर्त दाद मिळाली आहे. हिंदीतील ख्यातनाम साहित्यिक मोहन राकेश यांच्या ‘आषाढ का एक दिन’ या नाटकाचे अभिनेत्री ज्योती सुभाष यांनी ‘आषाढातील एक दिवस’ या नावाने मराठीत भाषांतर केले आहे. अतुल पेठे दिग्दर्शित या नाटकाचे अनेक प्रयोग मराठी रंगभूमीवर सादर होत आहेत. साहित्याचे नोबेल पारितोषिक मिळविणा—या गुरूदेव रवींद्रनाथ टागोरांची ‘गीतांजली’ ही साहित्यकृती जगाच्या कानाकोप—यात पोहोचली ती मूळ बंगालीतून नव्हे, तर तिच्या अनुवादातूनच. नानासाहेब गोरे यांनी पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या आत्मकथेचा मराठीत केलेला अनुवाद मोठा सरस व वाचनीय आहे. शर्ली ग्रेयम आणि जॉर्ज लिप्स्कम यांच्या ‘जॉर्ज वॉशिंगटन कार्कर’ या पुस्तकाचे वीणा गवाणकर यांनी ‘एक होता कार्कर’ हे वाचकाला आपलेसे करणारे भाषांतर आहे.

वि.स. खांडेकरांच्या ‘ययाती’ या ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त कादंबरीचा कन्नड भाषेतील अनुवाद प्रा. व्ही. एम. इनामदारांनी केला आहे. कन्नड साहित्य रसिकांना हा अनुवाद आवडला. ‘ययाती’च्या कन्नड अनुवादाला कन्नड साहित्य अकादमीचे अनुवादाचे पारितोषिक मिळाले, इतका अनुवाद सरस

उतरला आहे. ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त डॉ. शिवराम कारंत यांच्या 'मुकज्जी' कादंबरीचा मराठीत अनुवाद मीना वांगीकर यांनी केला आहे. शैलजा राजे यांच्या 'प्रतिमा' या कादंबरीचा स्मिता भागवत यांनी गुजराथी भाषेत आणि प्रा. विद्या मूर्ती यांनी कन्नड भाषेत भाषांतर केले आहे. प्रकाश भातंबेकर यांनी अरूण साधू यांच्या बहुतेक कादंब—यांचे हिंदीत अनुवाद केले आहेत. त्यांनी केलेल्या गंगाधर गाडगीळांच्या 'दुर्दम्य' या कादंबरीच्या हिंदी अनुवादाला केंद्र शासनाचे पारितोषिकही मिळाले आहे.

मराठीत होणारी भाषांतरे आणि प्रभावक्षेत्रे —

मराठीत होणारी भाषांतरे आणि त्यांची प्रभावक्षेत्रे बघितली तर लक्षात येते की, बंगाली, पंजाबी, गुजराती, हिंदी, तमीळ, तेलगू, कानडी ही भारतीय भाषांची भाषांतरे अधिक जवळची वाटतात. कारण भारतीय समाजरचना, सांस्कृतिक समानता, मनोरचना, समस्या, भारतीयत्वाची एक वीण, यामुळे ही भाषांतरे चांगली झाली तर कलाकृतीच्या आकलनाचा आनंद मिळू शकतो.

अनुवादाच्या क्षेत्रात साने गुरूजींनी सुरू केलेली 'आंतरभारती'ची चळवळ चांगले कार्य करित आहे. आंतरभारतीच्या माध्यमातून मराठी—कन्नड, मराठी—बंगाली, मराठी—तमीळ, मराठी—सिंधी, मराठी—गुजराथी, मराठी—उर्दू इत्यादी भाषांतून अनुवादाचे कार्य सुरू आहे. अशा त—हेचे काम 'साहित्य अकादेमी', 'नॅशनल बुक ट्रस्ट' सारख्या संस्थांच्या मार्फत चालले आहे. साहित्य अकादेमीने अनुवादित ग्रंथांना पारितोषिके देण्याची योजना जाहीर केल्याने अनुवादित साहित्यकृतींनाही महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

भाषांतरविज्ञान: एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा —

भाषांतरविज्ञान ही एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून आज पुढे येत आहे. 'भाषांतर' आणि 'भाषांतरशास्त्र' यांना अलिकडे अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जग जवळ आल्याने आणि देशादेशात अधिकाधिक संपर्क सुरू झाल्यामुळे भाषांतराची आता गरज निमग्न झालेली आहे. भाषांतर हे सांस्कृतिक देवाण—घेवाणीसाठी अत्यंत परिणामकारक असे माध्यम आहे.

व्यापार—उद्योग, विज्ञान—तंत्रज्ञान, न्यायव्यवहार, कला—साहित्य, वृत्तपत्रे—जाहिराती, प्रशासन आणि पर्यटन उद्योगात भाषांतरकर्त्यांची निवड असते. त्यामुळे भाषांतर व्यवहाराची व्याप्ती विस्तारली आहे. मराठी भाषेत ज्ञान—विज्ञानाचे सगळे आधुनिक प्रवाह वाहते ठेवण्यासाठी आणि वैश्विक ज्ञानाची देवघेव होण्यासाठी भाषांतर—रूपांतराचा मार्ग अनुसरणे आवश्यक आहे. सर्वच क्षेत्रातील ज्ञानाचा विस्तार करण्यासाठी भाषांतर, अनुवाद आणि रूपांतरे करण्याची अधिक आवश्यकता आहे.

भाषांतराचे प्रकार — १. मूलनिष्ठ भाषांतर २. लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर

इंग्लिश कवी आणि समीक्षम ड्रायडन याने १. शब्दशः भाषांतर २. आशयानुगामी भाषांतर ३. अनुकृतीरूप भाषांतर असे भाषांतराचे तीन प्रकार कल्पिले आहेत. संस्कृतमध्ये भाषांतराला 'छाया' हा शब्द प्रचलित आहे. कवी वसंत बापटांनी भाषांतराला 'अनुवाद म्हणजे छाया' असे म्हटले आहे. अनुवाद आणि अनुवादक यासंबंधी निर्माण होणा—या काही प्रश्नांची चर्चा कवी वसंत बापटांनी 'तौलनिक साहित्याभ्यासः मूलतत्वे आणि दिशा' या ग्रंथात केली आहे. अनुवादाचे आणखी काही प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत. १. भावानुवाद २. रूपांतर

व्यावहारिक कारणामुळे मूळ संहितेची शब्दशः प्रतिनिर्मिती शक्य नसते. त्यावेळी लक्ष्यभाषेत फक्त तिचा स्थूलाशय आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याला रूपांतर असे म्हणतात.

कवितेचे भाषांतर

हे सर्वात कठीण क्षेत्र आहे. काव्याचे भाषांतर हा एक अत्यंत अवघड असा प्रकार आहे. काव्याचे अनुवाद हे अधिक अडचणीचे, गुंतागुंतीचे असतात. काव्याचे मूळ सौंदर्य जर विशिष्ट रचनेत किंवा आकृतिबंधात असेल, काव्य आशयसंपन्न आणि भावगर्भ असेल, तर त्याची काव्यमयता अनुवादात पकडणे अवघड जाते. कवितेचे भाषांतर शक्य नसते असा सर्वसाधारण समज आहे. कवितेतील नादाचे जे संकेत असतात, ते त्या त्या भाषेचे खास असतात. भाषांतरात सर्व संकेत मिळणे शक्य नाही. कवितेचा अनुवाद करताना मूळ आशय तोच असलेली दुस—या भाषेतील एक नवीन कविता तयार होते, असा अनुभव येतो. काव्याचे भाषांतर हा दोन कविमनातला सेतु असतो. तो बांधणे हे काम असते. चंद्रकांत पाटील यांनी मराठीतील प्रमुख समकालीन कवींच्या कविता हिंदीत अनुवादित केल्या आहेत. 'मेघदूता'सारख्या कलाकृतीचे भाषांतर जितके अवघड तितकी त्याची मोहिनी अनिवार असते.

'मेघदूता'चा अनुवाद

'कविकुलगुरु' कालिदास हा संस्कृतमधील महाकवी आहे. कालिदासाच्या साहित्याने गेली दोन हजार वर्षे रसिकमनाला झपाटून टाकले आहे. दोन हजार वर्षांच्या कालौघात त्यांच्या साहित्याचा गोडवा कमी झाला नाही. संस्कृत काव्यावर प्रेम करणा—या सहृदय रसिकांना त्यांचा वाङ्मयसंभार सौंदर्याचा अक्षय ठेवाच वाटत आलेला आहे. वर्ण्य विषयाचे सौंदर्य मोजक्या शब्दात व्यक्त करणे, मार्मिक स्वभावचित्रण कौशल्य आणि जिवंत निसर्गचित्रण हे कालिदासाच्या साहित्याचे लक्षणीय विशेष आहेत. कालिदासाला जागतिक किर्ती लाभली असून जयदेवाने 'कविता कामिनीचा विलास',

श्री. वि. सोहोनी यांनी 'विश्वकवी', सर विल्यम जोन्सने 'भारताचा शेक्सपिअर' असा त्यांचा गौरव केलेला आहे.

कालिदासाच्या साहित्यात 'मेघदूत' हे आकाराने लहान पण काव्यगुणांनी श्रेष्ठ काव्य आहे. 'मेघदूत'त रसिक मनाला झपाटून टाकण्याची शक्ती आहे. १२५ श्लोकांचे हे भावघन काव्य महाकाव्याइतके हृदयंगम आहे. काही अभ्यासकांनी मेघदूताला महाकाव्य, काहींनी खंडकाव्य संबोधले आहे. प्राचीन काळापासून 'मेघदूत' हे लोकप्रिय काव्य असल्याने आणि मेघदूतातील विषयाचे आवाहन वैश्विक स्वरूपाचे असल्याने आणि कालिदासाच्या प्रतिभेचे नवनवीन उन्मेष रसिकांना प्रतीत होत असल्याने सर्व भारतीय भाषा, इंग्रजी, जर्मन, इटालिक इत्यादी पाश्चात्य भाषा आणि सिंहली, तिबेटी यासारख्या भाषांमधून त्याची भाषांतरे झाली आहेत.

मेघदूत हे चैतन्याने रसरसलेले काव्य आहे. मेघदूतासारखा कलाकृतीची मोहिनी आणि आव्हान चिरंतन असते. मेघदूताच्या भाषांतराचे आव्हान पेलण्याचा प्रयत्न अनेक प्रतिभावंतांनी केला. मेघदूताचे तरल सौंदर्य पकडण्यासाठी अनेक कवींनी प्रयत्न केले आहेत. प्रत्येकाला भावलेले मेघदूताचे रूप वेगवेगळे आहे. प्रत्येकाची भाषांतरे वेगवेगळ्या प्रकृतीची आहेत. पण मेघदूताची मूळची श्रीमंती अनुवादात पकडणे अवघड झाले आहे.

'मेघदूत'ची मराठीत अनेक भाषांतरे झाली आहेत. संस्कृत मेघदूत वाचनाने अनुभवास आलेली विलक्षण धुंदी मराठी वाचकांनाही अनुभवता यावी, या निखळ हेतूने मेघदूताचे मराठी अनुवाद झाले आहेत. मराठीत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, गोविंदस्वामी इस्लामपूर, गणेशशास्त्री लेले, शं. भा. देवस्थळी, बा. ल. अंतरकर, गं. गो. दामले, रा. प. सबनीस, चिंतामणराव देशमुख, रा. चि. श्रीखंडे, द. वि. पंडित, ग. नी. काळे, द. वें. केतकर, ना. ग. गोरे, गं. बा. कानिटकर, शे. गो. जोशी, डॉ. वसंतराव पटवर्धन, कुसुमाग्रज, बा. भ. बोरकर, वा. गो. देवपूरकर, ग. ना. कात्रे, हवालदार, वसंत बापट, शांता शेळके, मु. अ. जोशी यासारख्या रसिकांना मेघदूत काव्याच्या मोहिनीने निर्मितीची प्रेरणा दिली आहे. प्रत्येक रसिकाला भावलेले मेघदूताचे रूप वेगवेगळे आहे.

'मेघदूत'त कथानकाला अतिशय गौण स्थान असून कथा अगदी साधी आहे. कुबेराच्या शापामुळे अलकानगरीतील कोणी एक यक्ष एक वर्षभर रामगिरी नावाच्या पर्वतावर येऊन राहिला आहे. तेथे असताना आषाढाच्या महिन्यात अतिशय विरहोत्कंठित होऊन तो एका मेघाला दूत म्हणून आपल्या प्रिय पत्नीकडे अलकेला पाठविण्याला प्रवृत्त झाला आहे. एवढीच या काव्यातील गोष्ट आहे.

टलकेला जाताना या मेघाने कोणत्या वाटेने जावे, हे कालिदासाने 'मेघदूत'च्या पहिल्या भागामध्ये वर्णिले आहे. उत्तरार्धात खुणेच्या आठवणीसह त्याने आपला संदेश मेघाला सांगितला आहे. या कालिदासाच्या प्रतिभेचा स्पर्श झाल्याने अक्षरत्व प्राप्त झाले आहे. 'मेघदूत' हे काव्य पिढ्यानपिढ्या रसिकांच्या मनात घर करून राहिल्यानेच आजवर त्याची अनेक भाषांतरे झाली आहेत. संस्कृत काव्यावर मनापासून प्रेम करणा—या सहृदय काव्यरसिकांना 'मेघदूत' हा अक्षय ठेवाच वाटत आला आहे. कुसुमाग्रज म्हणतात, 'एखादया निर्जन बेटावर जाताना एकच काव्य कबरोबर नेण्याचे जर माझ्यावर बंधन घालण्यात आले, तर मी 'मेघदूत' या काव्याचीच निवड करीन असे मला वाटते.'

बा. भ. बोरकरांनाही 'मेघदूत'ने अशीच मोहिनी घातली आहे. बोरकर म्हणता — “मेघदूतात भावकाव्याने महाकाव्याची परिमाणे कशी गाठली आहेत, हे पाहून अनेकदा मी अवाक झालो आहे. कालिदासाने काव्यगुणवैभव, अलौकिक प्रतिभाविलास यांच्या संस्पर्धने मला आनंदाचे उमाळे आले आहेत, आणि अनेकदा माझे डोळे आनंदाश्रूंनी भरून आले आहेत.”

कवी बा. भ. बोरकरांच्या 'मेघदूत'च्या अनुवादाला दिलेल्या प्रस्तावनेत कवी वसंत बापट म्हणता, “मेघदूताचा आशय इतका नाजूक आणि श्रीमंत आहे की त्याची मिजास, नजाकत आणि सूचकता यांना धक्का न लावता तो मराठीत आणता—आणता अतोनात सायास सोसावे लागतात.” मेघदूत हे अजरामर प्रेमकाव्य आहे. अलौकिक कल्पनाशक्ती, भावनांची स्पंदने आणि चित्रदर्शी शैली यांचा मेघदूतात त्रिवेणीसंगम आहे. मेघदूतातील कल्पनासौंदर्य आणि भावसौंदर्याचा गाभा मराठी काव्यरसिकांना मिळावा, या हेतूने वसंत बापटांनी मेघदूताचा मुक्तछंदात्मक भावानुवाद 'मेघहृदय' या नावाने केला आहे. 'मेघहृदय'च्या प्रस्तावनेत वसंत बापट म्हणतात —

“थेंबे थेंबे मधुर मदिरा सेवि जैसा विलासी
आस्वादावी तशिच रसिके चित्कला कालिदासी
झाली काव्ये, कितिक असती, अन पुढेही असोत
‘याऐसे हे’ सहृदय— मना मोहवी मेघदूत”

मेघदूतातील कल्पनासौंदर्य आणि भावसौंदर्य शक्य होईल तेवढे संस्कृत न जाणणा—या, मुळे काव्याची गोडी चाखू न शकणा—या मराठी काव्यरसिकांपर्यंत आणण्याचा प्रयत्न बापटांनी 'मेघहृदय'च्या अनुवादात केला आहे. मेघदूताचे अजोड, अनुकरणीय सौंदर्य: मेघदूतापासून मिळणा—या विशुद्ध आनंदात इतरांना सहभागी होता यावे आणि मराठी काव्यरसिकांना मेघदूतातील सौंदर्याचा आस्वाद घेता यावा, या कारणांनी बापट मेघदूताच्या अनुवादाला प्रवृत्त झाले आहेत.

बापटांनी मेघदूताचा मुक्तछंदात्मक अनुवाद केला आहे. बारा—बारा ओळींच्या पंचावन्न मुक्त रचनात मेघदूताचा आशय बसवला आहे. बापटांची भाषा अत्यंत सोपी, उत्कट व नित्य वापरातील आहे. मूळ मेघदूतातील कल्पनासौंदर्य, भावसौंदर्य, शब्दचित्रे, निसर्गचित्रे, देखणेपण भावानुवादात उतरवताना बापटांची भाषा ही केवळ अभिव्यक्तीचे माध्यम बनली आहे. मराठमोळ्या शब्दांना संस्कृत परिधान आणि संस्कृत शब्दांना मराठमोळा साज अशा दोन्ही किमया यात आहेत. त्यामुळे बापटांचा हा अनुवाद वाचनसुलभ आणि रसात्मक झाला आहे.

बापटांनी मेघदूतातील मूळ कल्पनासौंदर्य इतके सरस रेखाटले आहे की, ते पद्यातून गद्यात आले आहे, हे जाणवूच नये.

“धे पिऊन सरस्वतीचं पवित्र पाणी
काय सांगू त्या पाण्याची मात...
रेवतीच्या गालावर गाल ठेवून
तिच्या डोळ्यांचं प्रतिबिंब पडलेली मदिरा
म्हणजे बलरामाची कोण आवडती वस्तू!”

मेघदूतातील यक्षाची प्रेयसी स्त्री—सौंदर्याची पुतळी आहे. आपल्या प्रेयसीचे वर्णन करताना बापटांचा यक्ष म्हणतो—

“तिचे दात सुरेख, ओठ लालचुटूक
अन् नजर भ्यालेल्या हरिणीची
ती बारीक कमर अन् खोल नाभी...
शेलाटी अंगकाठी ऐन भरतली
नितंबभारानं मंदगामिनी, वक्षभारानं जरा झुकलेली”

असे सर्वांगीण रूपवर्णन करतो. शृंगार हा कालिदासाचा आवडता रस आहे. बापटांच्या ‘मेघदूतात’ही शृंगार उत्कटतेने व्यक्त झालेला आहे.

“अन् नखरेलपणानं दाखवलेला नाभीचा भोवरा...
तुला माहीतच आहे... असली लाडिक हालचाल
म्हणजे कामिनीचं पहिलं आमंत्रण!”

मेघदूतातील शृंगार असा उत्कटतेने बहरला आहे. मेघदूतातील कल्पनाविलास व भावसौंदर्याने नटलेला आशय नितांत सुंदर आहे.

संदर्भ:

- १ गुंजाळ बाळासाहेब (डॉ.) — वसंत बापट: कवी आणि कविता
- २ वरखेडे र. ना. (डॉ.) — भाषांतरविद्या: स्वरूप आणि समस्या
- ३ देशमुख उषा मा. (डॉ.) — भाषांतर: स्वरूप आणि उद्दिष्टे
- ४ काळे कल्याण (डॉ.) — भाषांतरमीमांसा: एक दृष्टिक्षेप
- ५ बापट वसंत — तौलनिक साहित्याभ्यास: मूलतत्वे आणि दिशा
- ६ साहित्य सूची (दिवाळी अंक) १९८९
- ७ मराठे ललिता — भाषांतर : करिअरसाठी संधी म.सा.पत्रिका — सप्टेंबर २०१४: अंक ३४८

भाषांतर प्रक्रिया आणि स्वरूप

डॉ. वेदश्री विजय थिंगळे

एम.ए., एम.एड., पीएच.डी

मराठी विभाग प्रमुख,

कर्मवीर शांतारामबापू कोंडाजी

वावरे महाविद्यालयसिडको, नाशिक

एका भाषेतील मजकूर दुस—या भाषेत आणणे किंवा मांडणे किंवा मांडण्याची प्रक्रिया म्हणजेच भाषांतर होय. एका भाषेतला मजकूर नेमके पणाने दुस—या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर होय. ‘भाषांतर’ हा शब्द संस्कृतमध्ये नाही. संस्कृतमध्ये ‘अनुवाद’ हा शब्द आहे. ‘वैदिकमध्ये क्रिया करणा—या वाक्याला ‘विधीवाक्य’ असे म्हणतात. विधीवाक्य विवरण करणा—या वाक्याला ‘अनुवाद’ असे म्हणतात’. पूर्वसिद्ध मजकूराचे स्पष्टिकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे ‘अनुवाद’ होय.

विष्णूशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात की, ‘मूळातील अर्थ व रस जसाच्या तसा उतरवून हुबेहूब मांडणे ही एक कला आहे. ज्या भाषेत मूळ मजकूर असतो तिला मूळ भाषा किंवा उगम भाषा आणि ज्या भाषेत मजकूराचे भाषांतर केले जाते तिला ‘लक्ष्य भाषा’ असे म्हणतात. भाषांतर हे मूळ लेखनावर सिद्ध झालेले त्याच आशयाचे प्रारूप असते. भाषांतर हे भाषेचे एक प्रगत कौशल्यच आहे. हे सराव व सातत्याने साधू शकतो.

श्री. म. माटेही म्हणतात की, ‘मूळ वस्तूतील सर्वच्या सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे’ हे भाषांतरकाराचे लक्षण आहे. मूळ ग्रंथातील आशय, त्याचे विश्लेषण आणि त्या अनुभवाचे दुस—या भाषेत केलेले पुनर्रचन असा भाषांतराचा प्रवास आहे. भाषांतर हे व्यक्तिनिष्ठ किंवा व्यक्तिसापेक्ष आहे. प्रत्येक भाषेमध्ये कोणत्याही भाषेत भाषांतर करण्याची खरं तर क्षमता असतेच पण ती भाषा कोण पेलते आहे यावर ते अवलंबून असते. प्रत्येकाचीच विचार पध्दती आणि दृष्टिकोन वेगवेगळे असतात यांचा परिणाम भाषांतर करतांना होणे स्वाभाविक आहे. मूळ लेखनातील आशयाचे किंवा मजकूराचे आकलन करून घेवून त्या आशयाच्या किंवा मजकूराच्या सर्व छटांसह तो अन्य भाषेत मांडणे हे कौशल्यच असते. कारण भाषांतर हे मूळ लेखनाचे प्रतिबिंबच असते. किंवा एका विशिष्ट मर्यादित ती एक पुनर्निर्मितीच असते.

अनुवाद आणि भाषांतर यात काहीसे भेद करता येतात. अनुवाद ही संज्ञा तशी भाषांतर या संज्ञेपेक्ष व्यापक आहे. अनुवाद म्हणजे एखाद्याच्या मागून बोलणे होय. पूर्वसिद्ध मजकूराचे स्पष्टिकरण

करणे किंवा त्याचा विस्तार करणे होय. पुन्हा पुन्हा सांगणे, घोकंमपट्टी करणे, पाठ करणे, स्पष्ट करणे असे अनेक अर्थ अनुवादाचे सांगता येतात. अनुवादात पुनरावृत्ती अपेक्षित आहे. आपल्याकडे महाभारतातील गीतेवर टीका झाल्या आहेत. त्यात ज्ञानेश्वरांची भावार्थदीपिका किंवा ज्ञानेश्वरी, वामनपंडितांची यथार्थदीपिका.

अनुवादाच्या संदर्भात कवयित्री आसावरी काकडे म्हणतात की, 'मला काव्यानुवाद करायला आवडते. कारण शब्दांचा व्यूह तोडून त्यात प्रवेश करणं आणि शब्दांना घायाळ न करता आपण घायाळ न होता त्या चक्रव्यूहातून सहिसलामत बाहेर येणं नव्हे तर शब्दाच्या आतबाहेर, आसपास, वरखाली वावरून समर्थ आशय बरोबर घेवून येणं एक आव्हानच असतं. दुसरे आव्हान म्हणजे त्या आशयाला शब्दात उतरविण्याचे असते.'

मातृभाषेव्यतिरिक्त अन्य भाषा विशेषतः इंग्रजी आत्मसात न करणा—या वर्गासाठी भाषांतरीत साहित्य म्हणजे एक प्रकारचे वरदानच आहे. भाषांतरीत मजकूर मूळच्या भाषेसारखाच वाटणे हे चांगल्या भाषांतराचे लक्षण आहे. भाषांतर ही सुद्धा खरं तर एक पुननिर्मितीच असते. तशी ही प्रक्रिया गुंतागुंतीचीच असते. सर्वसाधारणपणे एका भाषेतील मजकूर हा दुस—या भाषेत आणताच येणार नाही अशी स्थिती नसते. भाषांतर ही व्यक्तिनिष्ठ प्रक्रिया आहे. मूळ भाषेतील आशयाचे विश्लेषण करणे आणि त्यातून हे विश्लेषण आपल्या भाषेत करणे. ही विश्लेषण करणारी भाषा म्हणजे एक प्रकारची आशयाची प्रतिकृतीच असते.

'अनुवाद म्हणजे एक प्रकारचे पुनर्सर्जनच असते. तो अनुवाद न वाटण्यातच त्याचे यश असते. अनुवादकाला मूळ लेखकाचा मान दिला जात नाही पण त्याच्या प्रतिभेकडे दुर्लक्ष करूनही चालत नाही. अनुवादकातही वेगळ्याप्रकारची सर्जनशीलता असतेच. ' भाषांतराचे नाते हे मूळ कलाकृतीशी तर असतेच पण समीक्षा, मीमांसा, विडंबन यांच्याशी सुद्धा असते. भाषांतराची पद्धत ही दुहेरी असते. भाषांतरामध्ये मूळ मजकूराचे केवळ भाषांतर असावे ते आशयांतर नसावे. एकाच साच्यातून जशा हुबेहूब मूर्ती साका—याव्यात तसे भाषांतराचे असते.

भावानुवाद, मुक्तानुवाद, छायानुवाद अशी भाषांतराची वेगवेगळी रूपे आहेत. मूळ भाषेतील भाषांतर करतांना भाषेचा आणि तिला स्पर्शणा—या विविध गोष्टींचा अभ्यास करावा लागतो. मूळ भाषेतील रूप, स्वभाव, कृती त्याची धाटणी अर्थ, संदर्भ यांचा विचार करावा लागतो. मूळ भाषेतील मजकूराशी प्रामाणिक राहून भाषांतर करावे लागते. ते भाषांतर मूळ आशयाइतकेच स्वाभाविक वाटले पाहिजे. प्रत्येक भाषेतील शब्दांचे आणि त्यांच्या अर्थांचे संदर्भ वेगवेगळे असतात.

वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि कायदेविषयक लेखन हे खरे तर परिभाषानिष्ठ असते. अशा वेळी भाषांतर करतांना त्या लेखकाजवळ पारिभाषिक शब्दांचे ज्ञान असावे लागते किंवा पारिभाषिक शब्द निर्मितीची शक्ती असावी लागते. कारण अशा अनुवादात संदीग्धता नको असते. त्यामुळे पारिभाषिक शब्दांचे अचूक ज्ञान व्यक्तीजवळ लागते. भाषांतर किंवा अनुवाद ही एक कला आहे त्याचे एक शास्त्र आणि तंत्र आहे.

● अनुवादासाठी पुढील गोष्टी आवश्यक आहेत.

अनुवादकाला दोन्ही भाषांचे ज्ञान आणि दोन्ही संस्कृतीचे ज्ञान आवश्यक आहे. एखाद्या मराठी कलाकृतीचे जर हिंदीमध्ये किंवा इंग्रजीमध्ये भाषांतर किंवा अनुवादीत करावयाचे असेल तर मराठी आणि हिंदी व इंग्रजी भाषेचे ज्ञान अनुवादकाकडे हवेच. पण ब—याचदा लोकसाहित्याचे भाषांतर करतांना अनुवादकाला आपल्या भाषेचा अभाव जाणवतो. याचे कारण दोन्ही संस्कृती भिन्न असतात. मूळ आणि प्राचीन असे लोकतत्व, लोककला मांडतांना त्यांना तेथील प्रादेशिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पौराणिक संदर्भ असतात. ते जर समजले नाही तर अनुवाद करतांना अनेक अडचणी येतात. त्या अनुभव प्रकटीकरणासाठी अनुवाद करावयाच्या भाषेत योग्य ते शब्द असावे लागतात. पु. ल. देशपांडे म्हणतात तसे आपल्याकडील ‘खरकटे’ या शब्दासाठी इंग्रजीत आणि हिंदीत सुध्दा विशिष्ट असा शब्द नाही. खरकटयाला हिंदीत गिरा हुआ खाना असेही म्हणता येत नाही कारण ते सांडलेले असले तरी या सांडण्याचे वेगळे अर्थ असतात. आणि इंग्रजीत ‘वेस्ट फूड’ असे जरी खरकटयाला म्हटले तरी ते काही वेस्ट फुड नसते.

दोन्ही भाषांचे बारकावे, शब्दांचे लिंग, वचन म्हणजे व्याकरण आणि सापेक्ष संदर्भांचा परिचय असावा लागतो. समजा मराठीत अभिराम भडकमकर यांचे एक नाटक आहे. त्याचे शीर्षक आहे ‘ज्याचा त्याचा प्रश्न’. या शीर्षकाचे हिंदीत अनुवाद केला गेला तो ‘सवाल अपना अपना’ असा. ‘जिसका उसका सवाल’ असा व्हायला हवा होता का? किंवा लक्ष्मण माने यांच्या ‘उपरा’चा पुस्तकाचा हिंदीत अनुवाद झाला त्याचे शीर्षक होते ‘पराया’. मराठीतील उपरा या शब्दाचा अर्थ पराया मधून अधोरेखीत होत नाही. आणखी काही उदाहरणे सांगता येतील. आपल्याकडे दोन खासदार होते ज्यांची नावे होती रेश्मा भोये आणि सीतराम केसरी. आता ही नावे महिला खासदारांची की पुरुष खासदारांची हे समजून घेतल्याशिवाय वर्तमान पत्रात भाषांतर शक्य होणार आहे का?

- अनुवाद करतांना अनुवादकाला आपल्या स्वतःच्या भाषेपासून मुक्त ठेवावं लागतं.

अनुवाद करतांना अनुवादकाला आपल्या बोली भाषेपासून मुक्त राहावं लागतं. कारण ज्या भाषेत अनुवाद करावयाचा आहे. त्याच भाषेत ते लेखन होणे आवश्यक असते. आपली भाषा कुठेही डोकावणार नाही याची खबरदारी अनुवादकाने घ्यायला हवी. समजा एखाद्या हिंदी कलाकृतीचे मराठीत भाषांतर करावयाचे आहे आणि ते करतांना जर तो त्याची अहिराणी भाषा त्यात आणणार असेल तर अनुवादाला न्याय दिला जाणार नाही.

- अनुवाद करतांना अनुवादीत कलाकृतीत येणा—या संवादातील प्रवाहीपण तसेच टिकवून ठेवता आले पाहिजे आणि ते ही कोणताही आशय न वगळता.
- मूळ लेखकाचा संदेश हा अनुवादातून पोहचवतांना तो संवाहकच हवा. नाटकाच्या संवादात अनुवाद करतांना ही कसरत करावी लागते की संवाद हे नाटकाचा आत्मा किंवा गाभा असतो. अवघे नाटक संवादातून उभे राहत असते. म्हणून संवाद घेतांना कलाकृतीचा आत्मा हरवणार नाही. याकडे अनुवादकाने लक्ष द्यावे लागते. उदा. जयवंत दळवी यांच्या ‘संध्या छाया’ आणि ‘कालचक्र’ नाटकातील संवादातील आशयगर्भता आपल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भामध्ये दडलेली आहे. त्या संदर्भाचा सखोलपणा या नाटकांचा अनुवाद इंग्रजीतून होतांना साभाळला जाईल का?
- अनुवादासाठी अतिरिक्त प्रतिभेची व श्रमाची आवश्यकता असते. आज प्रसारमाध्यमांमध्ये अनुवादाची खूप आवश्यकता आहे. पण ते किती प्रमाणात यशस्वी होते? गंमत कशी होते पहा.

एकदा सीमेवर रायफली, पिस्तुले, दारूगोळा व मासिके सापडली अशी बातमी वर्तमान पत्रात आली. इंग्रजी वर्तमान पत्रातल्या बातमीचे ते भाषांतर होते. पण इंग्रजीमधील बातमीत आलेल्या ‘मॅगेझीन’ या शब्दाचा अर्थ बंदुकीतील गोळ्या असा होता आणि आपल्याकडे मासिके असा केला गेला. एका बातमीत ‘फ्राम द सीक अवे’ यासाठी आजारी बिछान्यातून असे भाषांतर केले गेले. हा आजारी की बिछाना आजारी?

आणखी एक उदाहरण सांगता येईल. ‘हॉर्स ट्रेडिक’ हा शब्द. याचे भाषांतर एका अनुवादकाने आपल्या भाषेत ‘घोडा बाजार’ असे केले. परंतु इंग्रजी भाषेत त्या शब्दाचा अर्थ होता ‘लालूच वा अमिष दाखवून लोक प्रतिनिधींची सौदेबाजी केली जाते त्याला ‘हॉर्स ट्रेडिंग’ असे म्हणतात.

मानवी जीवनात आणि नोकरी व्यवसायातही भाषांतराचे महत्त्व आहे. त्याची आवश्यकता आहे. अनुवादाचे प्रशिक्षण वर्ग आज चालविले गेले पाहिजेत. अनुवाद म्हणजे पुनर्सर्जनच. तो अनुवाद न वाटण्यातच त्याचे खरे यश असते. अनुवादकाला खरं तर मूळ लेखकाचा मान मिळत नाही आणि तो

दिलाही जात नाही. पण या अनुवादकाच्या प्रतिभेकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही. त्यातही वेगळ्या प्रकारची सर्जनशीलता असतेच. हे लक्षात घ्यायला हवे.

संदर्भ

१ भाषांतर मिमांसा —संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण.

२ भाषांतरविद्या स्वरूप आणि समस्या—संपा. डॉ. रमेश वरखेडे.

३ महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा, डॉ. गं. ना. जोगळेकर, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, २००६

४ तुलनात्मक साहित्य आणि विश्वकुटुंबाची जडणघडण, डॉ. अनंत राऊत, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २०११.

५ भारताचे परराष्ट्रीय धोरण ,प्रतिमा पब्लिकेशन,अहमदनगर,जानेवारी २००४

भाषांतर प्रक्रिया—स्वरूप व वाटचाल

प्रा.डॉ. के. एस. इंगळे (गिरी)

(मराठी विभाग)

क. का. वाघ महाविद्यालय

पिंपळगाव (ब) जि. नाशिक

९९२३७६८५६३

भाषांतर ही एक अतिशय जटिल आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. भाषांतराचे स्वरूप आणि व्याप्ती निश्चित करणेही कठीण आहे. श्भाषांतराचे काही एक शास्त्र सांगणे शक्य असले तरी प्रत्यक्ष श्भाषांतर ही एक व्यक्तिनिष्ठ कला आहे. एखादी साहित्यकृती एका विशिष्ट भाषेत जेव्हा निर्माण होते तेव्हा तिच्यात प्रत्यक्षपणे दिसत नसले तरी तिच्या आशयाशी वेगवेगळे विचारव्यूह संबंधित असतात. त्या भाषेचे सांस्कृतिक पर्यावरण, त्याविशिष्ट भाषिक समूहाचा इतिहास व तत्वविचार, त्या समूहाचे समाजशास्त्र, साहित्यविचार इत्यादी साऱ्यांचे प्रतिबिंब त्या साहित्यकृतीतील आशयात पडत असते. ह्या संमिश्र व्यूहातून उचलून ती साहित्यकृती लक्ष्यभाषेत भाषांतरित करायची असते. यामुळेच भाषांतराचे काम अवघड होते. याशिवाय भाषांतर करताना भाषिक प्रश्न दोन भाषांच्या संदर्भातील व्याकरणिक प्रश्न हेही लक्षात घ्यावे लागतात. संस्कृत मेघदुताचे मराठीत इ. स. १८६५ पासून आजपर्यंत सुमारे वीस पद्यानुवाद दुसऱ्यापेक्षा वेगळा व स्वतःची अशी खास वैशिष्ट्ये दाखवणारा आहे तो यामुळेच विसाव्या शतकात भाषांतरित साहित्याला आणि भाषांतर मीमांसेला जगभर महत्व मिळू लागले. १९२० च्या आसपास रशियन अभ्यासकांनी भाषांतर प्रक्रियेचे सिध्दांतन करण्याचा जो प्रयत्न केला तो याला मुख्यत्वे कारणीभूत आहे. गेल्या काही दशकांत तौलनिक साहित्यभासाला जागतिक ज्ञानव्यूहात महत्वाचे स्थान मिळाले. भाषांतर मीमांसा हा तौलनिक साहित्यभासाचा एक भाग असल्यामुळे भाषांतर विषयक विचारांना चालना मिळाली. जग झपाट्याने जवळ येऊ लागल्यामुळे हे सारे होणे अटळच होते. विकास भाषांतरविषयक मूलतत्वांत स्पष्टता येण्यास सहाय्यकारक ठरला. आज केवळ पाश्चात्य देशातच नव्हे तर भारतातही भाषांतरविद्येचा अभ्यास महत्वपूर्ण मानला जात असे.

भाषांतर संकल्पनेचा विकास—

भाषांतरविषयक कोणत्याही प्रश्नाचा विचार करत असताना भाषांतर संकल्पनेचा विकास कसा झाला हे समावून घेणे गरजेचे ठरते. भारतीय परंपरेत भाषांतरविद्येचा फारसा अभ्यास झालेला नसला तरी पाश्चात्य देशांत भाषांतराच्या स्वरूपाची, भाषांतरविषयक प्रश्नांच्या गुंतागुंतीची दखल जाणीवपूर्वक

घेतली जात होती, रोमन कालखंडापासून, म्हणजे ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकापासून पाश्चात्य देशांत भाषांतर मीमांसेचा विचार सुरू झाला. ती इतकी विस्तृत आहे की एका लेखाच्या मर्यादित तिचा विचार करणे अवघड आहे. भाषांतर ही एकीकडे व्यक्तिनिष्ठ कला आहे, तर दुसरीकडे समाजजीवन संस्कृती तत्त्वविचार, साहित्यविचार, भाषाविचार इत्यादी सर्वांशी भाषांतर विद्येचा संबंध येत असतो. भाषांतराच्या या गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेमुळे भाषांतर संकल्पनेच्या इतिहासाचे नेमके टप्पे अवघड आहे. मात्र भाषांतर संकल्पनेचा विकास कसा झाला याचा स्थूल आलेख काढणे शक्य होते. जॉर्ज स्टेनरने आपल्या 'इंफ्लुएन्स ऑफ लॅंग्वेज' या ग्रंथात भाषांतर संकल्पनेच्या विकासाचे चार टप्पे सांगितले आहे. पहिला रोमन कालखंड, दुसरा बायबलच्या भाषांतरांचा, तिसरा १९४० नंतर यांत्रिक भाषांतर सुरू झाल्यानंतरचा आणि चौथा १९६० नंतर मांडल्या गेलेल्या नव्या संकल्पनांचा. भाषांतर या घटनेचा मूलभूत विचार या टप्प्यांमध्ये झालेला आहे.

रोमन कालखंड बघितला तर असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे की भाषांतर करणेश ही रोमन लोकांनी शोधलेली कला आहे. भाषांतराच्या संकल्पनेचा विचार करणे, भाषांतरविद्येचे नियम शोधणे आणि त्यांचे शास्त्रात रूपांतर करणे यातही रोमन लोकांच्या महत्वाचा सहभाग आहे. भाषांतर संकल्पनेच्या विकासाचा इतिहास म्हणूनच रोमन काळापासून सुरू करावा लागतो.

सीसेरो व होरॅस या दोन विचारवंतांनी भाषांतरविषयी मूलभूत विचार मांडला आहे. भाषांतरकारांच्या पुढील अनेक पिढ्यांपर्यंत सीसेरो व होरॅस यांच्या विचारांचा प्रभाव टिकून राहीलेला दिसतो. परभाषेतील साहित्यकृतीचे भाषांतर केल्याने आपल्या भाषेची वाङ्मयीन परंपरा समृद्ध होत जाते ह्याची जाणीव सीसेरो व होरॅस यांच्यापाशी होती. सीसेरोने असे म्हटले आहे की, भाषांतर करत असताना भाषांतरकर्त्याने मूळ भाषेचे अनुकरण करावे.

मात्र असे करत असताना भाषांतरकार तर्काच्या खूप आहारी गेला तर भाषांतर न करता तो मुळ भाषेतील शब्दार्थ चुरगळून टाकेल. त्याने पुढे असेही म्हटले आहे की, भाषांतर सरस उतरत नाही. पण आवश्यकतेनुसार भाषांतरकाराने शब्दार्थात काही बदल केले तर भाषांतरकाराच्या मूळ भूमिकेपासून दूर गेल्यासारखे होते. भाषांतरातील मुख्य अडचण सीसेरोने नेमकेपणाने मांडली होती हे येथे जाणवते.

बायबलची भाषांतरे—

ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसाराबरोबर पाश्चात्य देशात बायबलची भाषांतरे करण्याचे युग सुरू झाले. १६ व्या शतकात छपाईचे तंत्र अवगत झाल्यानंतर बायबलची अधिक गती मिळाली बायबलच्या शब्दांना महत्व देण्यापेक्षा त्यातील अर्थ आपल्या भाषेत आणण्याला या भाषांतरकारांनी अधिक महत्व

दिले. मार्टिन ल्यूथरने या संदर्भात असे म्हटले की, व्याकरण महत्वाचे असले तरी व्याकरणाने भाषांतराच्या अर्थाळट आक्रमण करू नये. ल्यूथरच्या या विवेचनावरून त्या काळातील भाषांतरविषयक भूमिका स्पष्ट होते.

भाषांतर विषयक सिध्दांत—

पंधराव्या शतकात दळणवळण वाढल्यानंतर आणि पाश्चात्य देशांतील लोक जगभर फिरू लागल्यानंतर भाषांतराच्या गरजा बदलू लागल्या. या काळात भाषांतरविषयक सिध्दांत करण्याचे ही प्रयत्न झाले. फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत डोलेट याने इ. स. १५४० मध्ये भाषांतर मीमांसेविषयी मूलभूत आणि सूत्रबद्ध विचार मांडले. आपल्या ग्रंथातून त्याने भाषांतरविषयक पुढील पाच तत्वे मांडली.

१. भाषांतराने मुळातील अर्थ व आशय नीट समजावून घेणे आवश्यक आहे. मुळातले संदिग्ध अर्थही तो योग्य ते स्वातंत्र्य घेऊन स्पष्ट करू शकतो. २. मुळ भाषेचे व लक्ष्यभाषेचे उत्तम ज्ञान भाषांतरकारापाशी असायला हवे. ३. भाषांतरकाराने शब्दशः भाषांतर करणे टाळावे. ४. रोजच्या वापरातील शब्दप्रयोग त्याने भाषांतरामध्ये योजावेत. ५. भाषांतरकाराने शब्दाची निवड चोखंदळपणे करून योग्य तो परिणाम साधण्याच्या दृष्टीने मांडणीकरावी. ६. या तत्वांमधून डोलनेटने मूळ ग्रंथाच्या योग्य आकलनावर विशेष भर दिला आहे. भाषांतरकाराला मूळ भाषा व लक्ष्यभाषा यांचे ज्ञान असून केवळ भागत नाही तर मूळ ग्रंथाचे बौद्धिक आणि भावनिक आकलन करून घेण्याची क्षमताही त्याच्यापाशी असली पाहिजे असे त्याने म्हटले आहे. होमरचे भाषांतर करणाऱ्या जॉर्ज चॅपमनने डोलेटचीच तत्वे स्वीकारली व शब्दशः भाषांतर टाळून मूळ भाषेतील चैतन्य लक्ष्यभाषेत आणण्यावर विशेष भर दिला.

आधुनिक काळ—

भांडवलशाहीची वाढ होऊ लागल्यानंतर आणि पहील्या महायुद्धाच्या काळात वेगवेळ्या प्रकारच्या भाषांतरित कृती प्रसिद्ध होऊ लागल्या. काही भाषांतरित कृती मर्यादित अशा बुद्धिवादी वर्गालाच आकृष्ट करू शकल्या. दुसऱ्या प्रकारात भाषांतरकरांनी आपले स्वातंत्र्य वापरून मूळ साहित्यकृतीत बदल केले, तर तिसऱ्या प्रकारच्या भाषांतरित कृती स्वतःला शैलीदृष्ट्या मूळ साहित्यकृतीच्या प्राचीन स्वरूपाजवळ घेऊन गेल्या. पुढे विसाव्या शतकातील सामाजिक बदलाच्या काळात भाषांतरित साहित्यकृतीचे श्राचीनीकरण शक्य शकली नाही. १९२० च्या आसपास प्रसारमाध्यमांचा विकास झाला. त्यात नवी कौशल्ये येऊ लागली. आधुनिक भाषाविज्ञान हे शास्त्रही

विकसित होऊ लागले. या सुमारास रशियातील भाषावैज्ञानिकांनी भाषांतरविषयक महत्वाचे विचार मांडले. भाषाविज्ञान, व्याकरण, कथनशास्त्र, चिन्हविज्ञान, बालकांचे भाषाशिक्षण इत्यादी अभ्यासशाखांचा भाषांतराचे सिध्दांतन करण्यामध्ये उपयोग करून घेण्यासारखा आहे. हे लक्षात आले. यामुळे भाषांतर मीमांसेला नवी परिमाणे मिळून ती समृद्ध होण्यास मदत झाली. रशियन अभ्यासक रोमान याकोबसनने भाषांतर संकल्पनेचा अधिक मूलगामी आणि व्यापक चातळीवर विचार केला. त्याने असा विचार मांडला की, आपण भाषेतील अपरिचित संज्ञेचा अथवा शब्दाचा अर्थ समजावून घेतो. म्हणजे आपल्याला माहिती असलेल्या स्वभाषेतील शब्दांच्या आधारे त्या शब्दाच्या अर्थाची पुनर्मांडणी करतो. हे एकप्रकारे भाषांतरच असते. त्याने भाषांतराचे तीन प्रकार मांडले.

१. **भाषांतर्गत भाषांतर**—स्वभाषेतील अवघड शब्दांची स्वतःला माहीत असलेल्या स्वभाषेतील अन्य चिन्हांच्या आधारे पुनर्मांडणी करणे.

२. **आंतरभाषीय भाषांतर**—एका भाषेतील अर्थाचे दुसऱ्या भाषेतील अर्थचिन्हांत केलेले भाषांतर.

३. **आंतरचिन्हव्यवस्थानिष्ठ भाषांतर** किंवा **चिन्हांतरण** वाचिक चिन्हांचे अवाचिक चिन्हव्यवस्थेच्या साहाय्याने केलेले अर्थविरण.

मराठीतील भाषांतरविषयक विचार—संस्कृत भाषेत सखोल साहित्यविचार झालेला असला तरी भाषांतराचा विचार झालेला नाही. संस्कृत भाषेत अन्य भाषांतून ग्रंथही भाषांतरीत आले नाहीत. त्यामुळे मराठीतील भाषांतरविचाराला स्वतःची अशी पूर्वपीठीका नाही. महाराष्ट्रावर ब्रिटीशांचे राज्य सुरू झाल्यानंतर मराठीत भाषांतराचा विचार सुरू झाला. मराठीत जो भाषांतरविचार मांडला गेला. तो मुख्यत्वे पाश्चात्य भाषांतरविराच्या आधारानेच आरंभकाळात विष्णूशास्त्री चिपळूणकर आणि श्री. माटे यांनी भाषांतरविषयी महत्वाचे विचार मांडले. चिपळूणकरांनी भाषांतर या निबंधात भाषांतरित वस्तूचे मूळचे सर्व गुण भाषांतरात असायला हवेत., असे मत मांडले यावरून यथामुलतेकडे त्यांचा कल होता. हे लक्षात येते. भाषांतरकार मूळ लेखकाशी शसमवृत्तीश असला पाहिजे, असेही त्यांनी म्हटले आहे. यावरून भाषांतरातील महत्वाच्या घटकांचा त्यांनी विचार केला होता, असे म्हणता येईल. आमरकरांनी हॅम्लेटाचे विकारविलसित या नावाने १८८२ मध्ये भाषांतर केले. त्याला जोडलेल्या दीर्घ प्रस्तावनेमध्ये त्यांनी भाषांतराचा विचार केलेला आहे. तो करतानाच त्यांनी भाषांतरकार आणि श्भाषांतरास असा फरक हेतुतः करून कलात्मक भाषांतराबद्दल भूमिका मांडली आहे.

डॉ. श्री. व्यं. बेलकर यांनी भाषांतर या संज्ञेचा बराच सैल वापर केला. श्रीधर, मुक्तेश्वर, मोरोपंत इत्यादी महाभारताच्या आधारे स्वतंत्र रचना करणाऱ्या कवींना त्यांनी भाषांतरकार मानले. अशा

तऱ्हेच्या भाषांतरात कवी मुळातले काही घेतो व काही गाळतो. यावरून त्या भाषांतरकाराची काव्याकडे बघण्याची भूमिका स्पष्ट होते, असे केतकरांनी म्हटले.

भालचंद्र नेमाडे यांच्या मते, भाषांतर ही एका संहितेचे एका भाषिक—सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक—सांस्कृतिक आवरणात स्थानान्तरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे. दोन भाषांमधले साम्य भाषांच्या अर्थाच्या गाभाऱ्याजवळ अधिक असते, बहिःस्तरापर्यंत ते कमी होत जाते, हे युजिन नायडाचे मत मांडून नेमाडे असा प्रश्न उपस्थित करतात की, एकाच भाषेतही कवितेचे दुसऱ्या प्रकारच्या भाषिक रचनेचे पुनःकथन करता येत नाही, मला दुसऱ्या भाषेवर, ही निष्ठूर जबाबदारी लादणे कितपत योग्य ठरेल? कवितेची रचना ही गुंतागुंतीची आणि अनेक अर्थ व्यक्त करणारी असल्याने तिचे यथामूल भाषांतर होऊ शकत नाही, असा नेमाड्यांचा विवेचनाचा रोख दिसतो. हेच तत्व पायाभूत मानून दिलीप चित्रे यांनी कवितेच्या भाषांतराला शपभ्रंशश अशी संज्ञा योजिली आहे. कवितेचा आस्वाद आणि कवितेच्या भाषांतरामागील भूमिका यांत सारख्याच प्रवृत्ती कार्यरत होत असतात. असे चित्रे यांनी म्हटले आहे. अनुवादकाचे तादात्म्य कशा प्रकारचे असावे याबद्दल चित्रे म्हणतात, ष्कवितेच्या आस्वादाच्या मुळाशी परकाया—प्रवेशी संवेदना आहे, तीच भाषांतराच्या मुळाशी असायला हवी. त्या त्या कवीच्या काव्यगर्भ व्यक्तिमत्त्वाचा स्वतःमध्ये संचार होऊ देते, हे भाषांतरप्रक्रियेचे मर्म होय.

अलीकडे संगणकामार्फत भाषांतराला सुरूवात झाल्यानंतर भाषांतरप्रक्रिया अतिशय गतिशील झाली नाही. भाषांतर वापर केवळ लिखित साहित्यामध्येच न होता दृक—श्राव्य माध्यमांमध्येही या प्रक्रियाचा वापर होऊ लागला आहे. संगणकाद्वारे शब्दानुवाद यथातथ्य होत असला तरी भावानुवाद योग्य पध्दतीने या प्रक्रियेत लक्षात येऊ लागले आहे. भाषांतर ही अशा प्रकारे एक अवघड प्रक्रिया असली तरी भाषांतर करणे. अशक्य मात्र नाही. मुळ ग्रंथातील आशयाचे विश्लेषण, त्या अनुभवाचे स्वतःच्या भाषेत अनुभवान्तरण आणि शेवटी स्वभाषेत केलेले त्याचे पुनर्रचन ह्या प्रक्रियेतून भाषांतराचा प्रवास होत असतो व तसा तो होत राहील. ज्या भाषांतरकापाशी नवसर्जनाची क्षमता आहे, त्याचे भाषांतर अधिक सरस होईल. साहित्यविचार, वाङ्मयाचा इतिहास, तौलनिक भाष्याभ्यास इत्यादी ज्ञानशाखांच्या विकासातून भाषांतरविचाराला नवी परिणामे मिळत जातील. यामुळेच जगातील अनेक देशांमधून भाषांतरविद्येचा अभ्यास आता स्वतंत्रपणे होऊ लागला असून तो महत्त्वाचा गणला जात आहे.

संदर्भ—

१. भालचंद्र नेमाडे, भाषांतरमीमांसेचे स्वरूप, ऑगष्ट १९८३, पृ.२७
२. श्री. व्यं. केतकर, भाषांतरकार आणि त्यांचे मूळ परीक्षण, दु. आ. पुणे १९६४, पृ. १३०.
३. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण, भाषांतरमीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १ ऑगष्ट १९९७, पृ.४३
४. दिलीप चित्रे, कवतेचे भाषांतर, नवभारत, ३६.७, एप्रिल १९८३., पृ.८३

भाषांतर : साहित्य प्रकार प्रक्रिया

डॉ.पौर्णिमा बोडके

के.व्ही.एन.नाईक महाद्यालय,
नाशिक

प्रस्तावना :

एका भाषेतून दुस—या भाषेत आशयाच्या रुपांतर करण्याची प्रक्रिया म्हणजे ‘भाषांतर’ होय. आणि त्याचवेळेला निर्माण होणारी कलाकृती ही एक स्वतंत्र निर्मिती असणे हे ही भाषांतराचं वेगळं आगळं स्वरूप आहे. याचं कारण साहित्यकृतीच्या मूळभाषेतून अनुवादभाषेत अनेक कल्पना किंवा संकल्पना: स्वीकारून अनुवादक एक नवी कलानिर्मिती साकारतो. या दोन्ही प्रक्रियांमध्ये भाषेचं स्वरूप आणि भाषांतरकाराचे भाषिक व सौंदर्याभिरूचीची अलौकिक बुद्धिमत्ता तपासून पाहणे आवश्यक आहे. आपण जाणतो की, मानवाच्या विशिष्ट विकासाच्या टप्प्यावर मानवी भाषेची जडणघडण होऊन निर्मिती झालेली आहे. नंतर मात्र आपणास भाषा आपसूक प्राप्त झालेलं संदेशवहनाचं माध्यम म्हणून लाभते. त्यावेळी भाषेतील शब्दप्रयोग वाक्प्रचार, अर्थविचार किंवा समाजभाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून निर्माण झालेली चौकट किंवा दुस—या शब्दांत सांगायचे तर ‘व्यंगार्थ’, ‘लक्षणार्थ’ किंवा ‘अन्यार्थ’ हे एतेच मिळालेली समाजनिर्मिती म्हणून ‘भाषा’ स्वीकारलेली असते. प्रत्येक व्यक्ती समाजात भाषेचा वापर हा एक बौद्धिक सामाजिक वर्तनाचा भाग समजते, आणि प्रत्येकजण किंवा सामाजिक जीवन वास्तवात साकारताना भाषेचा उपयोग करून सभोवतालच्या जगाचे वर्णन केलेले आढळते. त्यामध्ये रूपकनिष्ठ भाषा ही प्रत्येकाच्या जन्मजात क्षमतेतून साकारलेली आहे हे वैश्विक सत्य आहे. म्हणूनच भाषांतरकाराने नेहमीच भाषा व समाज यांमधील सहसंबंध समजावून घेतला पाहिजे, कारण सोस्युर आणि इतर विचारवंतानी भाषा ही एक सामाजिक निर्मिती असल्याचे सांगून प्रत्येकाची भाषिक शैली किंवा क्षमता आणि भाषिक परंपरांची गोळाबेरीज आहे असं नमूद केलं आहे. ‘भाषांतर’ प्रक्रियेचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास हे विवेचन महत्वाचे आहे.

भाषा : संस्कृतीचे सादरकीकरण :

प्रत्येक भाषिक समाजात अगदी सुरुवातीच्या काळापासून भाषा ही एक सातत्यपूर्ण चालणारी विकास प्रक्रिया असते, आणि हा भाषेचा विकास त्या समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाशी घनिष्ठ संबंधित असतो. भाषिक व्यवहारात त्या समाजाच्या संकल्पना किंवा जीवनमूल्याधिष्ठित अर्थविचाराचा प्रभाव अतिशय परिणामकारक असल्याचे दिसते. म्हणून शब्दप्रयोग व त्यांचा ध्वनिविचार आणि अर्थविचार यांतील संबंध स्वच्छंद स्वरूपाचे असतात. यावरूनच असे स्पष्ट होते की, भाषा ही

समाजनिष्ठ विचारप्रक्रिया आहे, प्रत्येक व्यक्तीच्या भाषेवरून तिच्या समाजाची, किंवा समाजावरून तेथे वापरली जाणारी भाषा ओळखली जाते. म्हणजेच भाषा ही त्या समाजाचा वारसा म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने स्वीकारलेली असते. त्या समाजाची भाषा म्हणजे त्या समाजाच्या संस्कृतीचे मूर्त स्वरूप असते. उदा. प्रत्येक प्रांताची बोली भाषा, प्रत्येक राज्य वा राष्ट्राची भाषा ही त्या त्या भाषिक समाजाच्या संस्कृती—दर्शनाची साधनव्यवस्था असते. एडवर्डसपिर व बी.एल.वॉर्फ यांनी स्पष्ट केलेलं आहे की, प्रत्येक समाजाच्या सांस्कृतिक आकृतिबंधाच्या स्वरूपानुसार तेथील भाषेची संरचना तयार होते किंवा समाजाच्या वर्तनानुसार त्यांच्या संस्कृतीची ही भाषा असते. मराठीतील आदरयुक्त किंवा भावदर्शक शब्दांमधून मराठी संस्कृतीचे दर्शन होत असते.

भाषेचे समाजशास्त्रीय आधार :

व्यक्तीच्या मार्फत समाजाचे वास्तव रूप दिसते आणि समाजाच्या संस्कृतीचे सादरीकरण करणारी भाषा हे साधन ठरते. प्रत्येक भाषेचा वापर सहेतुक आणि संदेशन कार्यासाठी प्रतिकात्मक स्वरूपात केलेला असतो. ही पिढ्यान् पिढ्या निरंतर चालणारी भाषिक विकासाची प्रक्रिया त्या भाषिक समाजाची गरज असते. बदलत्या परिस्थितीनुसार नवीन कल्पना, विचार, प्रतिकांची जुळणी व त्या समाजघटकांची आवश्यकता यानुसार भाषेची वृद्धी व विकास होत असते. त्यामुळे प्रत्येक समाजाची भाषा त्या समाजसंस्कृतीचे प्रतिबिंब उमटविणारी, समाजानुभवाचे दर्शन घडविणारी आणि भावी पिढ्यांना समाजसंस्कृतीचा अनुभव पुरविणारी निरंतर प्रक्रिया आहे. थोडक्यात, समाजाचे अस्तित्व, चलनवलन आणि संस्कृती संक्रमणाचे साधन म्हणजे भाषा होय. उदा. मराठी, हिंदी किंवा इंग्रजी या भाषां त्या त्या प्रांत किंवा देशांची सामाजिक संरचना, समाजानुभव आणि नवनवीन संकल्पना यांच्या देवाणघेवाण करण्याची माध्यमे आहेत. यासर्व बाबींचा विचार भाषांतरकाराला करावाच लागतो.

साहित्य : एक सांस्कृतिक निर्मिती :

साहित्य हे समाज आंतरप्रक्रियांची अभिव्यक्ती असते. या अभिव्यक्तीमध्ये समाजमूल्यांची अनुभूती असते. त्याचा अनुभव आपल्याला लेखकाच्या सर्जनशिलतेच्या आधारे प्राप्त होतो. साहित्य घटकांच्या आधारे वाचकाला समाजवर्तनाविषयी, लोकांच्या दृष्टिकोनाविषयी, आणि आशयातून प्रकटना—या जीवनानुभवाचे आकलन होते. यावरच साहित्यकृतीचे महत्व व आनंद अवलंबून असतो. थोडक्यात, भाषा, साहित्य व संस्कृती यांचा स्वरमेळ हा खरा सौंदर्यानंद असतो. ही सर्व जुळणी करण्यासाठी या तिन्ही घटकांचे परस्परावलंबन, व एकमेकांवरील प्रभावाचे सखोल ज्ञान असणारा वाचकच साहित्याचा आस्वाद घेऊ शकतो. म्हणजेच भाषांतरकाराला हे ठाऊक असायला हवे की

साहित्यकृतीचा अनुवाद करताना केवळ शाब्दिक घटकांचे दुस—या भाषेतील घटकांशी अर्थ जुळवून आशय मांडायचा नसून त्या समान संस्कृतीमूल्यांची साहित्य मूल्याची व अनुभव आदर्शाची जपणूक करणे अतिशय महत्वाचे आहे. त्यातून साहित्यानंद आणि भाषिक आकलन साधणे क्रमप्राप्त आहे.

भाषांतर : एक प्रक्रिया :

आंतर—वाङ्मयीन संदेशनाची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर होय. दोन साहित्य प्रवर्गांचे किंवा प्रवाहांचे संयोगीकरण साधून भाषांतरकाराला मूळ भाषेचा प्रभाव आणि अनुवादाची भाषा यामधील अंतर कमी करण्याची धडपड करावी लागते; परंतु मूळभाषा ही नेहमीच जास्त प्रभावशाली आणि कृतिशील असल्याने भाषांतरात अनेक वैशिष्ट्ये मूळभाषेतील किंवा परक्या भाषेतील असतात. त्याद्वारे इतर वाङ्मयातील नवनवीन संकल्पना, प्रयोगशीलता, विचारप्रवाह आणि पार्श्वभूमीची विविधता याचा प्रसार व परिचय व्यापक होत जातो. वैश्विक मानवी उत्क्रांती आणि क्रांतीची ओळख विविध भाषांमार्फत वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये मिसळण्यास सहाय्य होते. मूळ कलाकृतीच्या लेखकापेक्षा अनुवादित कलाकृतीमुळे लेखकाला जास्त लोकप्रियता मिळते. कारण तो भाषांतराच्या आधारे संस्कृतिसंवर्धनामुळे आणि संक्रमणामुळे त्याच्या सक्रिय सहभागातून भूमिका पार पाडत असतात. उदा. रविंद्रनाथ टागोर, किंवा सिगमंड फ्रॉईड यांचे विचार स्वतःच्या मूळ भाषिक सीमेपलिकडे भाषांतरामुळे जाता आले, त्यामुळे त्यांनी हाताळलेले विषय, कल्पना चित्रे, किंवा साहित्याची रूपे यांचा प्रभाव जास्त राहिल्याने अनुवादाची भाषादेखील बदललेली दिसते. कुसुमाग्रजांच्या कवितेचे डॉ. विलास साळुंखे यांनी केलेल्या भाषांतरात साकारलेली इंग्रजी मराठी भाषेच्या प्रभावात फुललेली दिसते. केवळ शब्दप्रयोगच नाही तर वाक्यरचना देखील मराठीमय झाल्याचे स्पष्ट जाणवते. भावनिक व बौद्धिक मनोवावस्थांचे खानगी व न जुमानता अनुवादित कलाकृतीत होत असते. ही बाब अतिशय मौलिक असते.

मूळ पाठ्याच्या प्रभाव :

भाषेच्या वृद्धी व विकासासाठी भाषांतरीत साहित्यातून आलेल्या अनेक गोष्टींमुळे लाभलेल्या योगदानाचे स्थान अतिशय महत्वाचे ठरते. जसे संस्कृती मूल्यांनी भाषिक रूपे धारण केलेली असतात, त्यावेळेचा प्रभाव मग तो सामाजिक असो की राजकीय, ते पुढील पिढ्यांना मिळणारी भाषा प्रगल्भ होत गेलेली असते. उदा. आधुनिक इंग्रजी किंवा आधुनिक मराठी या भाषांमध्ये प्राचीन लॅटिन किंवा संस्कृत भाषांचा प्रभाव चिरंतन टिकून राहिलेला आहे. कारण प्राचीन लॅटिन किंवा संस्कृतमधील कलाकृतींची भाषांतरे संबंधित भाषेसाठी उपयुक्त ठरतात. उदा. 'Lingua Franca' किंवा 'Modus

Operandi' सारखे शब्द प्रयोग आज इंग्रजीमध्ये प्रभावी दिसतात; किंवा मराठीमध्ये संस्कृत सुभाषितांचा होणारा वापर आधुनिक मराठीचे सौंदर्य व दर्जा वाढविणारे आहेत.

तुलनात्मक अभ्यासपद्धतीमध्ये 'अनुवादित कलाकृती'चा अभ्यास अतिशय महत्वाचा वाटतो; एका भाषेची संरचनात्मक किंवा अर्थविचारांची गुंतागुंत दुसऱ्या भाषेत संक्रमित होतांना अनेक समस्या निर्माण होतात. इंग्रजी व मराठी भाषेच्या रचना व शब्दप्रयोगांमधील वैविध्यता लक्षवेधी ठरतात. उदा. 'कोसला' या भालचंद्र नेमाडे यांच्या प्रसिद्ध कादंबरीचे सुधाकर मराठे यांनी इंग्रजीत अनुवादित 'Cocoon' या इंग्रजी पुस्तकात याची प्रचिती येते —

वडलांना हिशेब दिला. त्याचं ऐकून घेतलं.

दिवाळी झाली.

मग मी पुण्याला निघालो.

या निवेदनाचं भाषांतर करताना झालेले बदल चांगले सोदाहरण ठरेल —

Rendered accounts to Father. Listened to whatever
he said.

Diwali was over.

Then I set off for Poona.

भाषांतर क्षमता आणि सांस्कृतिक अडथळे :

भाषिक आणि वाङ्मयीन अडथळ्यांबरोबरच भाषांतर, प्रक्रियेत सांस्कृतिक वैविध्येच्या माध्यमातून अनेक अडथळ्यांची शर्यत करावी लागते. भाषा व समाज यांच्या परस्परसंबंधातून व भाषेच्या प्रगतीमध्ये समाजाच्या जडणघडणीच्या योगदानातून जी वैशिष्ट्ये आढळतात त्याला सांस्कृतिक मूल्ये म्हणतात. त्यामुळे मूळ कलाकृतीची भाषा ही त्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी व त्या समाजाची एक निर्मिती असते. जेव्हा भाषांतरात नवीन भाषेचा वापर होतो; तेव्हा मूळ पाठ्यातील भावविश्व व आशयमूल्यांची प्रतारणा होणार की काय अशी भीती वाढते. समाजारचना आचार—विचाराची पद्धत, भाषिक व्यवहारातील रूढी—परंपरा इ. गोष्टी भाषांतरीत होताना अडचणी निर्माण होतात. त्या सांस्कृतिक अडचणी होय.

गद्यापेक्षा पद्यामध्ये सांस्कृतिक आणि प्राकृतिक प्रश्न जास्त भेडसावतात. उदा. मर्ढेकरांच्या शीर्षक विरहीत कवितेच्या ओळी —

पिवळे हंडे भरून गवळी

कावड नेंती, मान मोडुनी .... !

यातील 'पिवळे'चे भाषांतर **Yellow** असे न करता 'golden' आणि 'कावड' चे **yoke** असे न करता **swaytree** असे मार्मिक शब्द करतांना सुधाकर मराठेंनी ही अडचण स्पष्ट केली.

संदर्भ :-

काळे, कल्याण, सोमण अंजली (संपा.) १९९७, भाषांतर मीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
मराठे, सुधाकर, **Chandrabhaga 11, Summer M84**

भाषांतराचे उपयोजन व महत्त्व

प्रा.डॉ.प्रभाकर रामचंद्र पवार.

मराठी विभाग प्रमुख,

मुधोजी महाविद्यालय, फलटण,

ता.फलटण, जि.सातारा. मो. ९७३०५३८४९८.

Pawarmarathi@rediffmail.com.

‘जागतिक स्तरावर भाषांतर या संकल्पनेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. अलिकडे ‘विश्वसाहित्य’ या व्यापाक भूमिकेने साहित्यव्यवहार आदानप्रदान होण्यास भाषांतराने मोठे योगदान दिले असून यामध्ये साहित्याच्या सर्वच प्रकारांना विविध स्वरूपात भाषिक रूप मिळालेले दिसून येते. सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, वैज्ञानिक, व्यावसायिक दृष्ट्या सुलभता प्राप्त करून देण्यासाठी भाषांतर हा परवलीचा शब्द झालेला आहे. या मुळे रोजगाराबरोबरच दोन समाज, दोन किंवा तीन भाषा, संस्कृती, लोकव्यवहार, ज्ञानविज्ञान यांचे आदानप्रदान व दळणवळण होत असून वैश्वक मानवी मूल्यं व वाङ्मयीन मूल्यं अनुभवाचे क्षेत्र विकसित करताना मोलाची मदत होते आहे. या सर्वच दृष्टीने षषांतराचे उपयोजन व महत्त्व फार वाढलेले आहे. या अनुषंगाने सदर शोधनिबंधात मी विचार मांडले आहेत ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

थोर भाषावैज्ञानिक सोस्यूर यांच्या, ‘भाषा ही एक चिन्हावस्था असते’ या मतानुसार भाषांतरात मूळभाषा व लक्ष्यभाषा यांची जाण अतिशय महत्त्वाची असते. अनुवाद, षषांतर, रूपांतर, भावनुवाद, मुक्तषषांतर इ. विविध नावांनी षषांतराची प्रकिया व्यापकपणे सुरु असलेली दिसते. यासाठी षषांतरांच्या काही कसोट्याही प्राप्त कराव्या लागतात. प्रा.म.वि. फाटक व कु.रजनी ठाकर यांनी ‘षषांतर शास्त्र की कला?’ या आपल्या पुस्तकात षषांतराच्या काही कसोट्या दिलेल्या आहेत, त्या पुढीलप्रमाणे -

“१) मूळ ग्रंथातील कल्पनांचा सम्यक आविष्कार स्वभाषेत-भाषांतरित कलाकृतीत-उतरणे आवश्यक आहे. २) मूळ ग्रंथातील आशय व अभिव्यक्ती यांची सर्वांगीण सहजता षषांतरित कलाकृतीत उतरली पाहिजे. ४) मूळ कलाकृतीचा जो परिणाम प्रारंभीच्या वाचकांवर झाला असेल तोच परिणाम षषांतरित कलाकृतीद्वारे तत्कालीन वाचकांवर व्हावयास पाहिजे. ५) मूळ सौंदर्याची परिणामकारकता षषांतरित कलाकृतीतही तेवढ्याच प्रकर्षाने प्रत्ययास यावयास पाहिजे. ६) परकीय ग्रंथात जे अपरिचित आहे ते आपल्या परिचित शब्दात अशा कौशल्याने मांडावे की, प्रारंभी वाटणारी अपरिचित संकल्पना ही आपल्या नेहमीच्या परिचयाची वाटावी. ७) भाषांतरित कलाकृती ही ‘षषांतर’ वाटावे ; ती कलाकृती (New creation) वाटू नये.”^१ ही

पथ्ये षषांतरकाराला पाळावी लागतात. त्यामुळे षषांतराचा उदाह हेतू साध्य होण्यास मदत होते. ही प्रक्रिया एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेणारी एक 'मूलभूत षषांतर प्रक्रिया आहे' अनुवाद किंवा षषांतराचे महत्व जाणून षषांतरकाराने आपले कौशल्य पणास लावल्यास एखाद्या भाषेत न सामजणाऱ्या कितीतरी गोष्टी दुसऱ्या षषेतून समजण्यास महत्वाची मदत होते. वि.का.राजवाडे षषांतराचे महत्व सांगताना म्हणतात, "षषांतरापासून अनेक फायदे होतात. भिन्न देशात, भिन्न, काळी, ज्या भिन्न ग्रंथांच्या वाचनाने समाजावर महत्कार्ये घडलेली असतात ते ग्रंथ जसेच्या तसे षषांतर केलेले असतात. स्वदेशातील समाजावर तशी किंवा त्यासारखी कार्ये घडून येण्याचा साक्षात किंवा परस्परांचा संभव असतो तसेच उद्भोम अभिमान वाटू लागतो"^२ राजवाडे यांनी उद्भोम समाजनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील षषांतराची बाजू इथे मांडलेली दिसून येते. जगातल्या षषांचा विचार केल्यास त्यांचा सामाजिक सांस्कृतिक, धार्मिक, शैक्षणिक, बौद्धिक विचारांचा इतर लोकांपर्यंत पोहचण्यासाठी षषांतरे किती महत्पूर्ण भूमिका पार पाडत आलेली आहेत. याची कित्येक उदाहरणे आपणाला देता येतील. डॉ.पंडित बन्ने म्हणतात की, "रविद्रनाथ टैगोर अपनी बंगला भाषा मे समृद्ध साहित्य रहा। लेकिन जब उसका अनुवाद अंग्रेजी में हुआ तब विश्वभरमें उनकी ख्याती हुई। परिणामस्वरूप उन्हें 'नोबल पारितोषिक' प्राप्त हुआ। यह सब अनुवाद की ही करामत है। इटली के दार्शनिक क्रोचे का मत है कि उमर खेय्याम की रुबॉईयाँ, तुलसीका रामचरित्रमानकस, महाभारत एवं ज्ञानेश्वरी, शाकुंतल आदि श्रेष्ठ ग्रंथो की महत्ता, हम अनुवादसे ही जान सके हैं।"^३ डॉ.बन्ने यांचे मत बरोबर आहे. षषांतराचे स्वरूप, प्रक्रिया भूमिका, प्रभाव आणि परिणाम स दृष्टीने षषांतरकाराला सतत सतर्क राहावे लागते, त्यामुळे मूळ कलाकृतीला न्याय मिळून रुपांतरीत कालकृतीत तिची बीजे आशय विषयासहित उतरतात म्हणून षषांतर ही एक कला ही आहे आणि शास्त्र म्हणून काही पथ्ये पाळणे गरजेचे आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात दोन षषांतील व्यक्ती परस्परांशी विभाषकांतर्फे बोलत असताना सुध्दा व्यापकपणे षषांतर ही प्रक्रिया साधली जाते. हे सर्व होत असताना बोलणारे व विभाषक असणारे आपल्या मूळच्या षषांसहितेला कुठेही धक्का पोहचू देत नाहीत. षषावैज्ञानिकदृष्ट्या विचार केला तर अशावेळी प्रथम मेंदूतील जे षषा संप्रेषण असते ते मुळात आपल्या मूळभाषाचिन्हांचेच असते. हे लक्षात घ्यावे लागते. षषावैज्ञानिकदृष्ट्या षषांतर या संकल्पनेचा विचार करताना मिलिंद मालशे म्हणतात की, " षषांत ही संकल्पना षषावैज्ञानिकांना अनेक कारणांसाठी महत्वाची वाटणे साहाजिक आहे. एक म्हणजे, षषाविज्ञानाने भाष या संकल्पनेविषयी जी सौध्दांतिक भूमिका मांडलेली असते ती षषांतर संकल्पनेच्या संदर्भात कितपत टिकाव धरू शकते, हे पाडताळण्यासाठी षषांतर प्रक्रियेचा उपयोग नैसर्गिकपणे होत असतो व त्यातून षषांषषांमधील साम्यभेदांना मागोवा

घेऊन काही मूलभूत षषांवैज्ञानिक मर्मदृष्टीवर हाती लागू शकते. तिसरे म्हणजे षषांवैज्ञानिक विश्लेषणाच्या आधारे षषांतराच्या प्रक्रियेवर अधिक चांगला प्रकाश षषांवैज्ञानिक सिध्दांत टाकू शकेल,असा विश्वसही षषांवैज्ञानिकांना वाटलेला आहे.“^४मालशे यांचे मत योग्यच आहे. ज्ञान आणि विद्या यांचे जे स्वमल्य असते. ते त्याभाषेतील मूळबंधावर अवलंबून असते. त्या ज्ञानाची सूक्ष्म वीण मूळच्या षषांसंहितेत दडलेली असते, त्यासाठी भाषांतरकारला आपले कौशल्य पणाला लावावे लागते. तपशीलात काहीसा फरक केल्याने फरक पडत नाही. परंतू मूळ कलाकृतीच्या केंद्रवर्ती विषयआशयाला बाधा येता कामाची नाही. अशोक केळकर म्हणतात,“ पर्यावरणदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या दोन भाषा बोलण्यामध्ये साम्य असले तर त्या अर्थांगदृष्ट्या जवळ येतात. दोन भाषा एकाच भाषाकुलात असल्या आणि भाषाकुलात त्यांचे स्थान एकमेकांच्या जवळ असले तर शब्दांगदृष्ट्या आणि अर्थांगदृष्ट्या त्या जवळ येतात”^५ केळकर यांचे मत रास्तच आहे. जगाच्या पाठीवरील कोणत्याही साहित्यकृतीचे भाषांतर करताना त्यातील शब्दाला प्रतिशब्द नसून मूळच्या साहित्यकृतीतील भाव-भावनांचा नेमक्या व सक्षमपणे आविष्कार झाला पाहिजे. कोणतीही कलाकृती एका समाजाशी,काळाशी व तेथील व्यवस्थेशी निगडीत असते. त्यामुळे भाषांतरकाराला खूप सूक्ष्मदृष्ट्या तिचा पडताळा करावा लागतो. म्हणून भाषांतरकार हा बहुश्रुत आणि बहुभाषिक असेल तर त्यास ही भाषांतर प्रक्रिया सुलभ जाईल. बहुश्रुतपणा बहुभाषिकबरोबरच षषांतरकाराला शब्दांच्या शक्तींचे ज्ञान आवश्यक आहे. डॉ.ल.रा.नसिराबादकर म्हणतात“ मूळातील अर्थ व रस जसाच्या तसा उतरवून हुबेहुब षषांतर करणे ही एक कला आहे. मूळ षषेतील मजकुराचे अर्थग्रहण (शब्दज्ञान, वाक्यज्ञान, विषयज्ञान)आणि त्यांचे संप्रेषण(लक्ष्य षषेत यथातथ्य प्रकटीकरण) ही षषांतराची महत्वाची अंगे आहेत”^६डॉ.नसिराबादकर यांचे मत मूलभूत स्वरूपाचे आहे. आजमितीला विविध क्षेत्रात षषांतराचे महत्त्व वाढलेले दिसून येते. सामाजिक,सांस्कृतिक,शैक्षणिक, बौद्धिक, मानसिक,ऐतिहासिक,वाङ्मयीन,पर्यावरणात्मक, आधुनिक,मिडीया,इ.क्षेत्रात भाषांतर मूलभूत स्वरूपाचे झाले आहे. एखाद्या कलाकृतीचे माध्यमांतर करतानासुद्धा बऱ्याच प्रमाणात भाषावार भाषांतराची संकल्पना दृढ होताना दिसत आहे. अनेक पारंपारिक रचना व मांडणीजुनी व कालबाह्य होताना नव्या विचारसणीचा स्वीकार होताना दिसत आहे.ऐतिहासिक उत्खनन व सामाजिक पुनरुत्थान घडताना नव्या सामाजिक मूल्यांना महत्त्व येते तेव्हाही भाषांतर ही प्रक्रिया मोलाची ठरत आहे. माध्यमांच्या बाबतीत तर भाषांतराला फार मोठी मागणी होताना आढळते. या संदर्भात निलिमा किराणे म्हणतात,“करियर म्हणून तर आता भाषेत प्रचंड संधी दिसतात. वाहिन्या वाढल्यामुळे सर्व भाषात अभिनय आणि लेखनात प्रचंड संधी आहे. संवाद कम्युनिकेशन ही तर प्रत्येकच व्यवसायाची गरज आहे. मार्केटिंग पासून कॉन्सेलिंग पर्यंत अनेक क्षेत्रांसाठी प्रभावीपणे संवाद साधता येणे ही पहिली गरज आहे. जागतिकीरण आणि त्यातून वाढलेला परस्पर संवाद(ग्लोबलायझेशन आणि कम्युनिकेशन) यांनी चांगल्या भाषांतराची खूप मोठी गरज निर्माण झाली आहे. ती वाढतच जाणार आहे”. किराणे यांचे मत रास्तच आहे. माणसाने निर्माण केलेली साहित्य,समाजकारण, समाजविज्ञान,शोध,तंत्रे,विचार प्रणाली

यांच्या, आदानप्रदान व प्रचार व प्रसारासाठी भाषांतर हा एकमेव मार्ग दिसतो. विकसित केलेल्या सर्वच गोष्टी देश, काळ, व सीमा, ओलांडून जगात पोहचवणे हे भाषांतरामुळे शक्य झालेले दिसून येते.

इंग्रजांनी साम्राज्यविस्तार व धर्म प्रसारासाठी भाषांतराचा खुबीने उपयोग केलेला आहे. त्याकाळास ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या माध्यमातून बायबल सारखा ग्रंथ भाषांतरीत करण्यात आला. आपल्याकडील आख्याने, पुराणकथा यांच्या धरतीवर त्यांनी ख्रिस्ती पुराणकथांची निर्मिती केलेली दिसून येते. कोणत्याही धर्माचे तत्त्वज्ञान समजावून घेण्यासाठी व देण्यासाठी परस्पर दोन समाजात भाषांतर हे मोलाचे कार्य बजावते. जीवनशैली व उदात्त ज्ञान देणारे ग्रंथ जगातल्या विविध भाषांत आढळतील परंतु ज्ञानवाहन करण्यासाठी भाषांतर कामाला येते.

सारांश-

अशा सर्वच अनुषंगाने भाषांतर या माध्यमाकडे आपण पाहिले पाहिजे. आतापर्यंतचा सर्वांगपरिपूर्ण माणूस निसर्ग व समाजाचा नवा आशय वैश्विक रुपात मांडण्याचे काम भाषांतराने केलेले आहे. वैश्विक विचारामूल्ये व वाङ्मयीन मूल्ये एकमेकांच्या भाषेत पोहचविण्याचे काम भाषांतर या अनुषंगानेच होते. म्हणून भाषांतर या प्रक्रियेकडे अत्यंत जबाबदारीने व बहुमौलीक दृष्टीने पाहिले पाहिजे. नव्या जगाला, नव्या संशोधनाला व नव्या जीवनाला सामोरे जाताना भाषांतर ही एकमेव वैश्विक गोष्ट सांगणारी शास्त्र व कलाही झालेली आहे. तिचे उपयोजन व महत्त्व नेहमीच मानवी विकासाला सर्वबाबतीत उपकाराक, संस्कारात्मक परस्पर पूरक ठरेल. असे त्याचे बहुउद्देशीय साम्राज्य आहे.

निष्कर्ष-

- १) भाषांतरात एक भाषा दुसऱ्या भाषेने रुपांतरीत होत असते.
- २) भाषांतराला आजच्या युगात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.
- ३) भाषांतरांच्या माध्यमातून वैश्विक जीवनमूल्यांची व वाङ्मयीन मूल्यांची परस्पर देवाण घेवाण करता येते.
- ४) भाषांतरकार बहुश्रुत व बहुभषिक असला पाहिजे.
- ५) सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, बौद्धिक व वैज्ञानिक क्षेत्रात भाषांतराला मूलभूत स्वरूपाचे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

संदर्भसूची-

१)फाटक म.वि.(प्रा.)/ठकार रजनी :‘भाषांतर शास्त्र की कला’वरदा बुक्स,पुणे. प्रा.आ. १९८७,पृ.१४.

२)भोळे भा.ला. : (संपा-), ‘एकोणीसाव्या शतकातील मराठी गद्य’खंड दुसरा, व्हि-आ.२००८ पृ.१३८,१३९.

३)किर्दत गोरखनाथ(डॉ.)/जाधव अरुण (डॉ.): (संपा-)’अनुवाद स्वरूपा Nature of Translation ’,ए.बी.एस.

पब्लिकेशन, वाराणसी, प्र.सं.२१४,पृ.८२.

४)काळे कल्याण (डॉ.)/सोमण अंजली (डॉ.):‘भाषांतरमीमांसा’, (लेख-‘रोमान याकबसनची भाषांतर कल्पना’- मिलिंद मालशे,)

प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

५)केळकर अशोक :‘माध्यम:भाषा आणि भाषाव्यावहार’, प्रथमा आवृष्टी,१९८६, मेहाता पब्लिकेशन, पुणे, पृ.१४१

६)नसिराबादकर ल.रा.(डॉ.) :‘व्यावहारिक मराठी’,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,आवृष्टी २००८,पृ.१४१.

७)किराणे निलिमा :‘लोकसंज्ञा’करिअर वृक्षांत,३ मे २००१,पृ.१.

भाषांतर स्वरूप व काव्यभाषांतरातील समस्या

प्रा. श्रीमती गीतांजली व्ही चिने
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
सायखेडा ता. निफाड जि. नाशिक
भ्रमणध्वनी — ९७६३४६२८५६

प्रस्तावना—

भाषांतर ही भाषांतरविज्ञान म्हणून नवी ज्ञानशाखा आज विकसित होत असल्याचे दिसते. विविध भाषांच्या भाषांतरामुळे जग जवळ आल्याचे दिसते. एका देशाला दुस—या देशाशी विविध घटकांच्या बाबतीत संपर्क करण्यासाठी भाषांतर ही आज काळाची गरज झालेली आहे. वैश्विक ज्ञानाचे अदान प्रदान करण्यासाठी भाषांतर—रूपांतर—अनुवाद या प्रक्रिया महत्वाची भूमिका बजावत असल्याचे दिसते. भाषांतर ही संकल्पना सर्वश्रुत असली तरी आजच्या काळामध्ये भाषाविकासाच्या दृष्टीने ती एक अत्यंत महत्वाची बाब मानली जाते. कारण भारत हा वैविध्यपूर्ण परंपरा असलेला बहुभाषिक देश असल्यामुळे वेगवेगळ्या भाषेतील भाषावैभव दुस—या भाषेत भाषांतरीत झाले तरच सर्व भाषांचे दालन बहुआयामी आणि समृद्ध होईल.

विचार, कल्पना, नैतिक—सामाजिक—धार्मिक मानवी मूल्ये यासारख्या घटकांचे अदानप्रदान होवून समाज संपन्न होण्यास मदत होईल. त्यामुळे भाषांतर ही काळाची गरज आहे असे म्हणणे अपरीहार्य आहे. या संदर्भात कैलाशचंद्र भाटिया लिहितात की, “शाकुंतलम के माध्यम से संस्कृत का महत्व विश्व को ज्ञात हुआ और कालिदास आज विश्वकवि बन गए हैं। शॉपेनहॉवर ने जब उपनिषदों को पढ़ा तो भारतीय मनीषा उसके समक्ष प्रस्तुत हुई। साहित्य को अनुवाद सर्वदा सार्थक होता है। विश्व विश्रुत कृतियाँ एक देश से दूसरे देश में मूल भाषा में अथवा अनुवादित होकर भिन्न भाषा में जाती हैं तो अपने विचार और संस्कृति भी ले जाती हैं। दूसरी भाषा से विचार आनेपर और साहित्य के माध्यम से संस्कृति के उदात्त तत्व आने पर लाभ ही होता है।” अर्थात्च त्यांच्या मते जेव्हा एका भाषेतील साहित्य दुस—या भाषेत भाषांतरीत केले जाते. तेव्हा ते विचार भावना, संस्कार संस्कृतीचेही वहन करून दुस—या भाषेला उपकारक अशी ज्ञानाची देणगी देत असते.

शब्द हे भावनांचे, विचारांचे, अर्थाचे वाहक म्हणून कार्य करत असतात त्यामुळे भाषांतराची प्रक्रिया ही विश्लेषण—संक्रमण आणि पुर्नमांडणी अशा स्वरूपाची आहे. भाषांतर प्रक्रियेत विषयज्ञान, भाषाज्ञान, अभिव्यक्तीकौशल्य, स्पष्ट व नेमकेपणा, मुबलक शब्दसाठा, मुळ भाषेचे अर्थ

बदल न होता खंडणमंडण करणे, त्यांची पुर्नमांडणी करून त्याचे पुनर्निरीक्षण करणे इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. असे असले तरी ही प्रक्रिया वाटते तितकी सोपी नाही. सुप्रसिद्ध कवी एजरा पाउण्ड यांनी 'अनुवाद प्रक्रियेला साहित्यिक पुनर्जीवन (Literary Resurrection)' असे म्हटलेले आहे. ते सार्थ वाटते. वैविध्यपूर्ण साहित्याचे पुनर्सर्जन करतांना भाषांतर कर्त्याला वैविध्यपूर्ण संस्कृतीचे ज्ञान असायला हवे. या संदर्भात म.सु. पगारे लिहितात की, "भाषांतर कर्त्याला कंपोजिट कल्चरचे ज्ञान असायला हवे." अर्थातच भाषांतर करणा—याकडे अनेक बाबी परिपूर्णपणे असायला हव्यात. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक ललितलेखन आदी वाङ्मय प्रकारांचे भाषांतर करत असतांना वाङ्मयप्रकारांचे भाषांतर करत असतांना वाङ्मयप्रकारनिहाय अनेक अडचणी भाषांतरकर्त्यासमोर दत्त म्हणून उभ्या राहतात. त्यामध्ये कविता हा पदय वाङ्मयप्रकार असून त्याच्या भाषांतर—अनुवादात येणा—या समस्यांचा आढावा घेणे येथे महत्वाचे वाटते.

काव्यभाषांतरातील समस्या:

अलंकार हा काव्याचा दागिना मानला जातो. विविध अलंकारांनी नटुनच कोणतीही कविता समृद्ध होत असते. त्यामुळे अशा अलंकाराचे एका भाषेतून दुस—या भाषेत होणारे किंवा करावे लागणारे भाषांतर ही एक जटिल समस्या आहे. कवितेतील छंदोमयता, पदबद्धता त्यांची स्थिती, त्यांची रचना ही मोठी कठिण असल्यामुळे भाषानिहाय त्यातील रचनेत फरक पडतो. त्यामुळे मुळ भाषेतील कविता लक्ष्य भाषेत भाषांतरीत करतांना कवितेची मूळ भाषा अथवा स्रोत भाषेतील सर्व शब्द भाषांतरीत भाषेशी किंवा लक्ष्य भाषेशी समानता साधु शकत नाही. कारण भाषा आणि शब्द यांच्यातील लक्षणीय बदलामुळे त्यातील अंतरंग आणि बहिरंग या दोन्हीवरही त्याचा प्रभाव पडतो. त्यामुळे परिणामाच्या दृष्टीकोनातूनही त्यामध्ये अंतर जाणवते. कवितेमध्ये केवळ भाषांतराचीच समस्या नसते तर इतरही अनेक घटकांच्या समस्या निर्माण होतात त्या कोणकोणत्या आहेत. या संदर्भात विश्वनाथ अच्यर लिहितात "काव्य मे मात्र भाषा अनुवाद की समस्या नहीं होती, उसकी नादयोजना के साथ साथ उसका छन्दविधान, शब्दचयन, अलंकारविधान आदी कई तत्व ऐसे होते हैं जो अनुवादक के लिए चुनौती होती है।" अर्थातच उपर्युक्त सर्व बाबींचा यथायोग्य विचार व अभ्यास करून पुनर्मांडणी करणे हे भाषांतर कर्त्यापुढील एक आव्हानच आहे.

लहान लहान काव्यपंक्तीचे भाषांतर करणे एकवेळ सहजशक्य होते. मात्र मोठ्या कविता दिर्घ कवितांचे भाषांतर करतांना त्यातील अलंकाररचना लय यांच्या मांडणीमध्ये प्रत्येक पावलावर मूळ कवितेचा अर्थ लोप होत चालल्याचे दिसते. इथेच तर भाषांतरकर्त्याचा कस लागतो. कारण मूळ

काव्याचा आशयबदल होवू न देता केवळ भाषिक बदल करणे हे काव्यभाषांतरात जिकिरीची बाब आहे. शब्दालंकाराचे भाषांतर ही खरोखरच कठिण गोष्ट आहे. कवितेचा अनुवाद करणारा कविदेखील हा एक व्यक्तिच असतो. त्यामुळे अन्य भाषेत भाषांतर करताना त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलूदेखील त्यामध्ये समाविष्ट होण्याची शक्यता असते. त्याची मानसिक स्थिती, त्याचा मुड हा देखील काव्यभाषांतरात महत्वाची भुमिका बजावत असतो. भोलानाथ तिवारी यांच्या मते, “किसी मौलिक रचना के लेखक की तरह ही काव्यका अनुवाद विशिष्ट ‘मुड’ या मानसिक स्थिती पर निर्भर करता है मात्र समर्थ काव्यानुवादक, उपर्युक्त ‘मुड’ होने पर भी किसी कवि की कुछ ही रचनाओंका सफलतापूर्वक अनुवाद कर सकता है। सभी का नाही और एक कवि सभी कविओंकी अनेक रचना का अनुवाद भी नहीं कर सकता।” म्हणजेच एक कवी केवळ एखादया कविच्या काही ठराविक काव्यरचनेचा एका मर्यादित सीमारेषेत भाषांतर करू शकतो किंवा एक कवी अनेक कविंच्या एकाच विषयावरील काव्य भाषांतराला न्याय देवू शकतो. कारण भाषांतरकाराने मुळ काव्याला न्याय देता आला नाही तरी त्याच्या लक्ष्य काव्यावर अन्याय होणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे. त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील विविध घटकांचा परिणाम कवितेच्या आशय आणि अभिव्यक्तीवर होता कामा नये. ब—याच कविता हया व्यक्तिनिष्ठ असतात. त्यामुळे भाषांतरकाराला त्यातील सर्व बाबी मान्य होतीलच असे नाही. अर्थातच एका भाषेतील काव्यरचना त्याची अभिव्यक्ती केवळ त्याच भाषेत प्रभावीपणे करता येवू शकते.

काव्य भाषांतरकर्त्याला भिन्न संस्कृतीचे ज्ञान असणे देखील तितकेच महत्वाचे आहे. प्रत्येक संस्कृतीत असणा—या विविध प्रतिमा, प्रतिके आणि मिथके यांचा संस्कृतीनिहाय अर्थ बदलणारा असतो. काळानुरूप त्याचे कालसापेक्ष संदर्भ वेगवेगळे असतात अथवा बदलत असतात. मिथसूच्या कल्पनाबंधावर विविध प्रकारचे अन्वयार्थ उभे राहू शकतात याचे भान भाषांतरकर्त्याला असणे आवश्यक आहे. बहुभाषिक शब्दसाठा आणि त्याचे अर्थ देखील भाषांतरकर्त्याला ज्ञात असणे अनिवार्य आहे. अन्यथा अर्थबदल होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. उदा. हिंदी व मराठीत पाण्यावर खूप म्हणी आहेत, वाक्प्रचार आहे. मराठी व हिंदी मध्ये ‘पाणी’ या शब्दाचा अर्थ तेजस्विता, शौर्य, कांती व जीवन यासारखे आढळतात. पण बंगालीमध्ये ‘पाणी’ हाच शब्द उलट अर्थाने वापरला जातो. बंगालीमध्ये ‘पाणी’ म्हणजे निस्तेज, नीरवीर्यता इत्यादी बारकावे समजून घेण्यासाठी भाषांतरकाराला बहुभाषिक व भिन्न संस्कृतीचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे.

कवी जेव्हा काव्यनिर्मिती करतो तेव्हा तो अधिकाधिक योग्य उपलब्ध शब्दसाठयातून अधिकाधिक योग्य शब्दांची निवड करून सुयोग्य अर्थासहित मांडणी करत असतो. मात्र त्याचे जेव्हा दुस—या भाषेत भाषांतर केले जाते. तेव्हा केवळ अशा ठराविक शब्दांना पर्यायी शब्द शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. शब्दकोशातून त्यांची निवड केली जाते. मात्र त्या शब्दकोशातील शब्दातून योग्य आणि समर्पक अशा आशयाची प्रचिती येईलच असे नाही. प्रत्येक भाषेत प्रत्येक शब्दाला आपले स्वतःचे असे एक अर्थबिंब असते. त्या त्या शब्दामागे सांस्कृतिक, सामाजिक भौगोलिक पार्श्वभूमी असते. अशा शब्दांचे भाषांतरण होतांना त्या शब्दाला लाभलेली सामाजिकता, भौगोलिकता किंवा सांस्कृतिकता अर्थासह जशीच्या तशी दुस—या भाषेत मांडता येत नाही.

कवितेची भाषा ही ताल, गेय, यमक, अनुप्रास, लय, अलंकार आणि चमत्कृतीपुर्ण असल्यामुळे एका भाषेतील आशयघनता दुस—या भाषेत जशीच्या जशी उतरणे कठिण किंबहुना अशक्यच आहे. म्हणजेच अर्थालंकार, उपमेय, उपमान यांच्यातील असमानतादेखील भाषांतरप्रक्रियेतील अडथळा ठरतो. कवितेची रचना ही छंदोबद्ध रचना असते. त्यामध्ये अष्टाक्षरी, षडाक्षरी असे छंदरचना प्रकार आढळतात. या प्रत्येक छंदाची एक विशिष्ट रचनापद्धती असते. किंबहुना त्याच्या योग्य रचनेवरच त्याचा प्रभाव अवलंबून असतो. मात्र हे छंदप्रकार भाषानिहाय वेगवेगळे असतात. पण जेव्हा भाषांतरकार एका मूळभाषेचे भाषांतर करतो तेव्हा त्या छंदाशी प्रामाणिकता राखण्याचा त्याने कसाही प्रयत्न केला तरी लक्ष्यभाषेत भाषांतरामुळे मुळ भाषेचा प्रभावच संपुन जातो. कारण एकाच छंदाला मुळ भाषा आणि लक्ष्य भाषेत जसेच्या तसे उतरविणे अवघडच नव्हे तर अशक्य आहे. आणि जर समजा ते जसेच्या तसे उतरविले तरी त्यातील स्रोत भाषा परंपरागत रूढी, रीति—रिवाज, म्हणी, वाक्प्रचार इ.चा अर्थ जसाच्या तसा उतरणे कठिण आहे.

कवितेची रचना ही कविकडूनच होत असते. त्यामुळे त्याचे भाषांतर करणारा हा कवी असेल तरच त्याचे कविहृदय जागृत ठेवून त्या कवितेच्या आशयाला योग्य तो न्याय देवू शकेल. कारण कवितेचे भाषांतर हे केवळ भाषांतर नसते तर ती एक प्रकारची पुनर्रचनाच असते. कादंबरी, कथा, नाटक या वाङ्मयप्रकारांचे भाषांतर वेगवेगळे लेखक, वेगवेगळ्या अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून करू शकतात. मात्र त्यांच्या आशयात फारसा फरक पडत नाही. पण कवितेच्या भाषांतरासाठी भाषांतरकार हा कवीच असणे आवश्यक आहे. कारण त्यामध्ये व्यक्तिनिहाय आशयांतर होवू शकते. म्हणूनच त्याला पुनर्रचना ही संकल्पना प्राप्त होवू शकते. अर्थात कवितेचे यशस्वी भाषांतर करणे हे कठिण काम असले तरी अशक्य मात्र नाही.

कवितेची भाषा ही अर्थ रचनेच्या दृष्टीनेही कठिण असते. त्यामुळे त्याचे भाषांतर ही तितकीच कठिण बाब आहे. जर एका कविच्या सर्वच कविता एकच व्यक्ती भाषांतरीत करू शकत नाही तर अनेक कविंच्या विविध कविता एकाच व्यक्तिकडून अर्थपूर्ण रीतीने भाषांतरीत होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. त्यामुळे भाषांतरकार कविकडून कवितेच्या मुळ आशयाचे जसेच्या तसे भाषांतर झाले नाही तरी त्याने किमान मुळ आशयाच्या जवळ जाणे अपेक्षित असते. त्यामुळे कवितेच्या भाषांतरकाराने आपली बौद्धिक क्षमता आणि कुवत ओळखूनच कवितेचे भाषांतर करणे आवश्यक आहे. अन्यथा मुळ कविच्या कवितेच्या आशयाचा अनर्थ होवू शकतो.

समारोप:

एकंदरीतच मुळ कविता वाचून वाचक कविच्या श्रेष्ठत्वापर्यंत त्यांच्या अंगीभूत गुणकौशल्यापर्यंत पोहचू शकतो. मात्र भाषांतरीत कवितेच्या माध्यमातून वाचक केवळ त्या कविच्या सावलीपर्यंतच पोहचू शकतो. कारण भाषांतरकार भाषेच्या अडचणीमुळे कवितेचा पूर्ण परिचय देण्यास असमर्थ ठरतो. भावाशय व्यक्त करण्यास भाषांतरकार असमर्थ ठरतो.

संदर्भ साधने

१. अनुवादविज्ञान — भोलानाथ तिवारी
२. आधुनिक साहित्य: स्वरूप आणि समीक्षा — म.सु. पगारे
३. प्रयोजनमुलक हिन्दी — रामछबीला त्रिपाठी, ऊषा शुक्ल
४. व्यावहारिक मराठी — लीला गोविलकर, जयश्री पाटणकर
५. अनुवाद भाषाएँ—समस्याएँ— एम. ई. विश्वनाथ अच्यर
६. अनुवाद कला सिध्दांत और प्रयोग — कैलाशचंद्र भाटिया

आदिवासी साहित्य भाषांतर—स्वरूप आणि समस्या

प्रा. नारायण बाबुराव पाटील

कर्म. शांतारामबापू वावरे कला, विज्ञान व
वाणिज्य महाविद्यालय,
सिडको, नाशिक

प्रास्ताविक :

१८२० ते १९७५ या कालावधीला भाषांतरयुग असे म्हणतात. प्राचीन वाङ्मय संस्कृत भाषेत मोठ्या प्रमाणात लिहिले गेल्याने मध्ययुगात सर्वच भारतीय भाषांमधून भाषांतरे किंवा रूपांतरे चालू होती. भारतीय संस्कृतीची प्राणतत्वे ज्यांना मानले जाते, ती रामायण, महाभारत आदी धर्मग्रंथ अतिशय मोकळ्या आणि स्वतंत्र वातावरणात निर्माण झालेली आहे. जागतिकीकरणामुळे आज जगाचे सर्व व्यवहार जवळ आलेले असतांना ग्रामीण, दलित, आदिवासी, वनवासी हे साहित्य प्रवाह प्रमाण भाषेत अथवा राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांची भाषांतरे अथवा अनुवाद होणे अत्यावश्यक आहे. विविध देशांच्या राजकीय जवळीकीबरोबरच त्यांच्या संस्कृती व साहित्यकृती जवळजवळ येत राहतील, आदान प्रदान होत राहिल. त्यामुळे साहित्याला बहुआयामी स्वरूप प्राप्त होईल, अशाप्रकारे भाषांतराच्या सीमावर्ती अभ्यासाचे महत्व फार वाढलेले आहे. मराठीतील आदिवासी साहित्याचे भाषांतर हा अतिशय महत्वाचा प्रश्न या निमित्ताने चर्चेला घेणे आवश्यक वाटते.

आदिवासी साहित्य संकल्पना :

आदिवासी साहित्य संकल्पना लक्षात घेताना आदिमतेची संकल्पना विचारात घ्यावी लागते. आदिमतेची संवेदना ही साहित्यनिर्मिती करित असते. 'आदिवासी साहित्य' या संकल्पनेत 'आदिवासी' या शब्दाशी 'साहित्य' हा शब्द थेट जोडला असल्याने आदिवासी कोण? याविषयी चर्चा करतांना कोशवाङ्मय, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, धर्म व संस्कृती, पुरातत्वशास्त्र, दैवतकथाशास्त्र आणि लोकसाहित्य या दृष्टीकोनातून विचार करता येतो. यामधून आदिवासी कोणास म्हणावे? यासंबंधी निश्चित सूत्र हाती येण्याची शक्यता आहे. अर्थातच 'आदिवासी जमात' हे वर्णन ज्या ज्या लोकसमूहांना लावण्यात येते, त्या सर्व जमाती आधुनिक काळात आधुनिकतेची विविध साधने उपयोगात आणीत जगत आहेत. आधुनिक स्वरूपाचे परिवर्तन या जमातींच्या अवतीभवती झपाट्याने होत आहे. अशाप्रकारे प्रकटणारे किंवा निर्माण होणारे आदिवासी साहित्य तीन विभागांमध्ये नोंदविता येणे शक्य आहे. ते पुढीलप्रमाणे...

१. आदिवासी जमातीत जन्माने आणि जीवनाने अनुभवविश्वात राहणा—या आदिवासींनी निर्मिलेले साहित्य ते आदिवासी साहित्य.
२. आदिवासीएतर लेखकांनी आदिमतेच्या वैशिष्ट्यांसह निर्माण केलेले काल्पनिक स्तरावरील किंवा भौतिक स्तरावरील आदिवासींचे अनुभूतीविश्व चितारणारे ते आदिवासी साहित्य.
३. परिवर्तनवादी चळवळीने प्रभावित झालेले, हेतुपूर्वक निर्माण झालेले ते आदिवासी साहित्य.

या तीनही प्रकारच्या साहित्याचे वैचारिक आणि ललित साहित्य अशा दोन विभागात परीशीलन करता येणे शक्य आहे. याशिवाय आदिवासी लोकसाहित्याचा स्वतंत्रपणे विचार केला पाहिजे. कारण आदिवासी साहित्याला मूलाकार पुरविण्याचे कार्य लोकसाहित्य करीत असते. या सगळ्या साहित्याला आपण 'आदिवासी साहित्य' म्हणू.

आदिवासी साहित्याचे भाषांतर—स्वरूप :

कोणताही भाषांतरकार एकाच वेळी वाचक आणि लेखक अशा दोन्ही भूमिका बजावत असतो. मूळ साहित्यकृतीचा तो वाचक असतो. तर भाषांतरात साहित्यकृतीचा लेखक असतो. आदिवासी साहित्याचे, लोकसाहित्याचे भाषांतर करतांना तेथील लोकरूढी, लोकपरंपरा, संकेत माहित असणे आवश्यक असते. आदिवासींच्या भाषेचे स्वरूप बोलीभाषेचे असले तरी ही बोली आणि व्यवहारातील बोली यात मोठे अंतर आहे. बोलीभाषेचा नाद, लय, ताल, सूर योजना या सर्वांचा कलात्मक वापर हा या भाषेत आढळतो.

आदिवासी जमातींचा विचार केला, तर अनेक जमातींची स्वतंत्र अशी बोली असल्याचे मान्य करावे लागते. किंबहुना, भाषावार प्रांतरचनेच्या भारतीय सूत्रानुसार या जमाती त्या त्या प्रांतातील आधुनिक भारतीय भाषेच्या पोटभाषा आहेत असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे त्या त्या प्रांतातील भाषेनुसार होणा—या शिक्षणप्रक्रियेत या जमातीतील भाषकांची कुचंबणा झालेली आढळते. उदा. गोंड, कोलाम, कोरकू इ. दुसरा मुद्दा म्हणजे काही जमातींची स्वतंत्र राज्ये किंवा प्रदेश अस्तित्वात होते आणि या राज्यांची आणि प्रदेशांची ती भाषा होती. भाषावार प्रांतरचनेमुळे या व्यवस्थेला काही हादरे बसलेले आहेत. अशा भाषांची स्वतंत्र लिपीही आढळते आणि त्यांचे भाषाकुलही भिन्न असल्याचे स्पष्ट होते. अशा परिस्थितीत आधुनिक भारतीय भाषांमध्ये साहित्यनिर्मिती होत असतांना साहित्यिकांच्या भाषिक व्यक्तिमत्त्वांवर अटळ असलेला त्या बोलींचा परिणाम, त्या जमातीतील संवेदना, त्या जमातीतील घटिते समर्थपणे प्रकट करण्यासाठी त्या बोलींचा कोणत्या प्रकारे वापर

करावा, हा एक यक्षपश्न आहे. या प्रश्नाच्या संदर्भाने मार्ग काढण्यासाठी काही प्रयोगही आपल्याला झालेले दिसतात.

भुजंग मेश्राम यांच्या गोंडी कवितेचा वाहरू सोनवणे यांनी मराठीत अनुवाद केलेला आहे.

‘चंद्रग्रहण’ (मराठी अनुवाद)

‘ते बघ चंद्रग्रण’

बाप बेटयाला सांगतो

तेव्हा बेटा ‘ग्रहण’?

बापऽऽरे ...!

सर्वच गिळून जात आहे

चांदोबाला

तो राक्षस

वरीलप्रकार परिशिष्टांचा विचार करता आदिवासी साहित्यिकांना साहित्याची भाषा म्हणून बोलीच्या मर्यादा ठाऊक आहेत. भुजंग मेश्राम यांच्या ‘आदिवासी कविता’ या काव्यसंग्रहात गोंडी बोलीभाषेतील कवितांचा समावेश आहे, तर ‘मोट्यारीन’ या काव्यसंग्रहातील उषाकिरण आत्राम यांच्या कविताही गोंडी भाषेतच आहेत. उदाहरणादाखल उषाकिरण आत्राम यांची पुढील कविता पहा

...

कूकू !

नना हिल्ले लाक्सीका कूकू—सूर्यातिच्चोर

लिंगो बाबा! ठमा नावा सिवलपरो सूरियाला मंदोनी!

नावा! कन कना निगा मंदोनी

नावा तरपो! पिरता निवा अस्तित्व

नांवा काडीजते मंदा निवा मातृत्व

नाकूग जर्ग मायीले इमाच सितोनी श्वास!

बाबा! नना हिल्ले वदले केकारंग ‘डोंक तगावून’

नावागा निवडूंग गावून बोथडाल कैक

बिब्ये वालेक मंदाग निवा सिताल पताल मशाल

लांगो बाबा! ठमा मनतोर सूर्याल आंदी!

नावा सिवलीत परोतोर सूर्याय इमा,

नवा ओसाड किस्मत तोर कूलता डिबीया इंगा

निवा नतूत्तोर वारस मचाच मंदोना!

आदिवासी बोली हा आदिवासी साहित्यिकांच्या व्यक्तिमत्वाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे प्रचलित वाङ्मयप्रकारांपैकी मध्यवर्ती भाषेतच युगशैलीप्रमाणे लेखन करित असतांनाही निवेदने, वर्णने, संवाद यात बोलीभाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी, प्रतिमा, प्राक्कथा, दंतकथा सामाविष्ट झालेल्या दिसतात. त्यांची प्रतिभाजन्यता अपरिहार्य अशीच आहे. साहित्यनिर्मिती करतांना केवळ आदिवासींचे प्रतिनिधीत्व करण्याच्या निमित्ताने कृत्रिमरित्या हे शब्द आलेले नाहीत, तर निवेदनाच्या ओघात सहजतेने हे शब्द आलेले दिसतात. निवेदन वर्णनाच्या ओघात आदिवासींच्या बोलीभाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द किती सहजपणे येतात याचे उदाहरण पाहा.

“पाहता पाहता आखळ्या टोल्यावरची म्हाता—यांपासून तरूण—तरूणी, स्त्री—पुरुष सारे गोटूलात गोळा झाले. आज गोटूलात निरोसा—बेलोसाची पाळी होती. निरोसा आपल्या सहा—सात सखींना घेऊन सारी स्वच्छता, पिण्याचे पाणी गोटूलात दिवाबत्ती करून, अंगणात जाळ पेटवायला लाकडे आणून जाळ पेटवित होती, तर बेलोसा रेलॉनृत्याची तयारी करित होती. ढोल, मांदरी ठिक आहे की नाही, टोल्यावर कोणी तापानी आहे, त्यांना आंबीलपाणी मिळाली की नाही, पाहून त्यांची व्यवस्था करून आली होती.”

प्रस्तुत परिच्छेदात आलेले गोंडी बोलीतील शब्द पुढीलप्रमाणे..

१. ‘टोला’ (वस्ती)
२. ‘गोटूल’ (युवा केंद्र)
३. ‘निरोसा’ (मुलींच्या गटातील प्रमुख—मानाचे पद)
४. ‘बेलोसा’ (मुलींच्या गटातील प्रमुख—मानाचे पद)
५. ‘रेलॉ’ (गोंडी गीतनृत्य, गीताच्या आरंभी, मध्ये, शेवटी आलाप घेतला जातो, तो म्हणजे ‘रेलॉ’)

सामान्यतः बोलीभाषेसंदर्भात साहित्याच्या भाषेच्या संदर्भाने विचार करतांना, संवादाची भाषा बोली असावी. विशिष्ट घटना, विशिष्ट वस्तू याचे वैशिष्ट्यपूर्ण उल्लेख त्याच समाजाच्या संदर्भात करावयाचे असतील तर तेवढेच शब्द बोलीतील वापरावेत. काही वेळा वातावरण निर्मितीसाठी व्यापकपणे प्रचलित असलेले बोलीतील शब्द, वाक्यांश, म्हणी, वाक्प्रचार या गोष्टी बोलीतील तशाच्या तशा ... तत्सम स्वरूपात वापराव्यात असा संकेत असतो. अलिकडील काळात प्रादेशिक स्वरूपात प्रादेशिक भाषा ही साहित्याची भाषा म्हणून वापरण्याचा अट्टाहास आणि परंपरा पुढे

आलेली दिसते. सर्वच प्रांतांमध्ये व सर्व आधुनिक भाषांमध्ये हे घडलेले आहे. मराठीच्या बाबतीत सांगावयाचे तर कोकणी, खानदेशी, वैदर्भी या भाषेची उदाहरणे देता येतील. आदिवासी भाषेची प्रादेशिकता जाणवत असल्यामुळेदेखील आग्रहपूर्वक साहित्याची भाषा म्हणून साहित्यकृतीच्या समग्र लेखनासाठी आदिवासी बोलीचा वापर केलेला दिसतो.

आदिवासी साहित्य भाषांतर—समस्या :

आदिवासी साहित्य आणि लोकसाहित्य हा व्यापक विषय असून केवळ महाराष्ट्रातील आदिवासींची संख्या ४७ वर आहे. कोळी, कोकणी, ठाकूर, गोंड, वारली, भिल्ल या नाशिक जिल्ह्यातील प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. प्रत्येक जमातीची विशिष्ट बोली असून त्यांचे स्वतःचे स्वभाववैशिष्ट्यही आहे. यातील गाणी, कथा मराठीत अथवा हिंदी इंग्रजीत भाषांतरीत होणे काळाची गरज आहे. अनेक प्रतिमा, प्रतिके, कथा व संकल्पनांचा प्रचार या भाषांतरामुळेच होऊ शकतो. आदिवासींच्या जीवनप्रणालीची समग्र माहिती यातून मिळणे अपेक्षित आहे.

आदिवासी साहित्याच्या भाषांतराला पाहिजे तशी सुरुवातही झालेली दिसत नाही. याची मुख्य अडचण हीच आहे, की भाषांतरकारला आदिवासी भाषा अवगत नसते. त्यातील प्रतिमा, प्रतिके व संकल्पना, संकेत यांची पूर्ण माहिती नसते. अनेकदा शब्दशः अर्थ घेऊन भाषांतरे केली जातात. मूळ आदिवासी अभ्यासक असतील तरच त्यांना त्यांची मुळापासून माहिती असते. दुसरे म्हणजे आदिवासी बोलींना अजूनही प्रतिशब्द सापडलेले नाहीत. त्यासाठी प्रमाणशब्द काय घ्यायचा हा प्रश्न आहे. ‘पानघोंगडे’ शब्दाचे मराठी रूपांतर ‘पावसापासून संरक्षण करणारे साधन’ असे होईल तर त्यास इंग्रजीत ‘रेनकोट ऑफ आदिवासी’ असे म्हणायचे का? असा प्रश्न निर्माण होतो. मराठीत ‘काळतोडी’ नावाची शिवी आहे. त्याचा शब्दशः अर्थ घेतला तर शिवीतील प्रतिकात्मकताच निघून जाते. आदिवासींमधील बोलीभाषेचे स्वतंत्र संशोधन होणे आवश्यक आहे.

समारोप :

आदिवासींची बोलीभाषा, त्यांच्या धारणा, सांस्कृतिक परंपरा आदिवासी व लोकसाहित्यातून व्यक्त होतात. म्हणूनच अशा प्रकारची सामग्री अभ्यासकाला, अनुवादकाला साहित्याच्या रूपात लागते. चळवळी, राजकारण यापेक्षा विद्यापीठीय प्रबंधलेखन या कारणांनी आदिवासींचा हेतुपूर्वक अभ्यास करण्याची परंपरा निर्माण झाल्याचे दिसते. त्यात भाषिक अभ्यास, लोकसाहित्याभ्यास, समाजशास्त्रीय अभ्यास या स्वरूपाचा अभ्यास मोठ्या प्रमाणात दिसतो. भाषांतर हे केवळ एक शास्त्र नसून कलासुद्धा मानली जाते. यादृष्टीने आदिवासी साहित्याचे भाषांतर करण्यासाठी

नवशिक्षितांनी मोठया प्रमाणात पुढे आले पाहिजे. आदिवासींचे साहित्य, कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, मौखिक गीते, उखाणे, म्हणी, लोकाचार, लोककथा, लोकनाटये यांची भाषांतरे जगाच्या विविध भाषांमध्ये झाली तर कानाकोप—यातील, रानावनातील आदिवासी साहित्यातील हजारो वर्षांचा जुना खजिना साहित्यप्रवाहात सामिल होऊन अधिक परिपुष्ट होईल.

संदर्भ :

१. काळे कल्याण, सोमण अंजली संपा., भाषांतरमिमांसाः, प्रतिमा प्रकाशन, प्र.आ. ऑगस्ट १९९७
२. गावित माहेश्वरी, आदिवासी साहित्यविचारः, वाङ्मयसेवा प्रकाशन, नाशिकरोड, २००९
३. मेश्राम भुजंग, उलगुलाण : (काव्य), तथागत प्रकाशन, कल्याण, प्र. आ. नोव्हेंबर १९९०
४. सोनवणे वाहरू, गोधडः, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २००६
५. गवारी गोपाळ, कोळवाडाः, मयुरवृत्त प्रकाशन, नाशिक जाने. २००४
६. पाटील नारायण, महादेव कोळी लोकगीतांचा अभ्यास, नाशिक

भाषांतर प्रक्रिया—स्वरूप

प्रा. शोभा डहाळे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
सातपुर, नाशिक

आज जग जवळ येत असल्याचा प्रत्यय भाषांतरामुळे प्रत्यक्षपणे अनुभवता येत आहे. स्वभाषेव्यतिरिक्त अन्य भाषेतील ज्ञान, साहित्य व माहिती भाषांतरामुळे सहजशक्य झाले आहे. विशेषतः इंग्रजी भाषा आत्मसात न करणाऱ्यांसाठी भाषांतर हे एक वरदान ठरले आहे. आजही जगभरातील भाषा, साहित्य, वाणिज्य रसायनादी शास्त्रीय संशोधन, संगणक अशा अनेक प्रकारचे ज्ञानविषयक लेखन इंग्रजीच्या भाषांतराचा हात धरून मराठीत आले आहे. असे विविध भाषेतून भाषांतराच्या मार्गाने आलेले वाङ्मय विपुल प्रमाणात आहे. कानडी, बंगाली, हिंदी यासारख्या भारतीय भाषेतून आलेल्या कथा, कादंबरी, कविता, ललित साहित्य आणि इंग्रजी, हिंदी सारख्या भाषेतून आलेले शास्त्रीय व ललित साहित्य मराठी साहित्याच्या कक्षा वाढविण्याच्या दृष्टीने लक्षात घेण्यासारखे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आंतरभारतीच्या संदर्भातील ही विविध भाषांतील देवाणघेवाण महत्त्वपूर्ण कार्य करणारी आहे.

खरे तर प्राचीन काळापासून विविध भाषिक समूहाचे लोक एकत्र आल्याने परस्परांच्या भाषा, साहित्य, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आदान—प्रदान होत असे. बऱ्याचदा भाषांतराच्या हेतूने हा व्यवहार पूर्ण होत असे. मानवी प्रगतीबरोबर भाषांतराचा वेग व व्यापकता वाढली. जागतिकीकरणामुळे देशोदेशीच्या सीमा पुसट होत गेल्या. साहित्य, भाषा, ज्ञान—विज्ञानाची क्षेत्रे संपूर्ण जगातील मानवाला खुणवू लागली. त्यामुळे मानवी संज्ञापन एक भाषेपुरते मर्यादित न राहता बहुभाषिक बनले. भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्राची भाषांतर एक गरज बनली आहे.

मानवाच्या ज्ञानकथा रूंदविण्याच्या दृष्टीने भाषांतराचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. इंग्रजीसारख्या ज्ञानभाषेत बहुसंख्य ज्ञान एकवटले असल्याने इंग्रजीतून इतर भाषांत मोठ्या प्रमाणात भाषांतरे होतात.

भाषांतर एक प्रक्रिया—

भाषांतर ही संकल्पना पाश्चात्य देशात लॅटिन भाषेतून इंग्रजीत व इतर युरोपियन भाषेत आली आणि भारतात ही संस्कृतमधून मराठीत आली. पण शास्त्र या दृष्टीने या संकल्पनेचा विचार अवल इंग्रजी कालानंतरच भारतात होवू लागला. त्यापूर्वी मराठी भाषेच्या जन्मानंतर १२—१३ व्या शतकात

महानुभावादी कवींनी पौराणिक कथांची स्वैर रूपांतरे व भाषांतरे केली. पंचतंत्र, हितोपदेश वैद्यक, ज्योतिष रत्नाकर ही गद्य पुस्तकेही भाषांतराद्वारे मराठीत आली. म्हणजेच भाषांतर प्रक्रिया ही अतिप्राचीन आहे. अनुभवांचे आत्मनिवेदन किंवा आत्मविष्कार करणे या माणसाच्या मुलभूत प्रवृत्तीचा संबंध भाषांतराच्या मुळाशी असून दुसऱ्याचा अनुभव वा मनोगत जाणून घेण्याची गरजही भाषांतर निर्मितीस कारणीभूत ठरते. माणसामाणसातील संपर्क साधण्याचे भाषा हे जसे माध्यम आहे तसेच भिन्न भाषांना व भिन्न भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे भाषांतर हे एक साधन आहे. म्हणूनच ‘Translation is a bridge to join two gulf Streams’ असे म्हटले जाते. म्हणजेच दोन भिन्न साहित्याची व संस्कृतीची देवाण—घेवाण करण्याचे भाषांतर हे एक सुलभ व प्रमुख माध्यम आहे.

भाषांतराच्या व्याख्या—

- १) सी. रेबीन यांच्या मते, भाषांतर ही एक अशी प्रक्रिया आहे की एखाद्या लिखित किंवा मौखिक वचनाला एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ भाषेतील अर्थ जसाच्या तसा उतरणे होय.
- २) डॉ. जॉन्सन यांच्या मते, भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थाला धक्का न लावणे.
- ३) ए. एच. स्मिथ यांच्या मते, भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थ ठेवण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे होय.
- ४) डॉ. कल्याण काळे— एका भाषेतील मजकूर, त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तिजन्य अनुभवासह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर होय.

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील आशय, भाव व शैली मूळ बऱहुकूम दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित करणे होय.

एका भाषेतील शब्दाला, वाक्याला दुसऱ्या भाषेत पर्यायी शब्द, वाक्य जोडून मूळ आशय दुसऱ्या भाषेत अविष्कृत करणे खरोखरीच कौशल्याचे काम असते.

भाषांतराची आवश्यकता—

- १) भाषांतरामुळे एका भाषेतील ज्ञान, विज्ञान, नवनवीन शोध अन्य भाषिकापर्यंत पोहचविणे शक्य होते.
- २) जागतिक घडामोडी प्रसारमाध्यमामधून भाषांतरामार्फत जगभर ताबडतोब पोहचू शकतात.

- ३) विविध विषयांच्या तज्ज्ञ भाषांतराच्या माध्यमाचे ज्ञानातून आदान—प्रदान केल्यामुळे सर्वच विषयांच्या ज्ञानकक्षा रुंदावण्यास भाषांतर मदत करते.
- ४) भाषांतराच्या माध्यमातून दोन भाषा, दोन समाज, दोन राष्ट्रात वैचारिक भावनिक जोडणी केली जाते.
- ५) दोन भाषांच्या तौलनिक अभ्यासासाठी भाषांतर करणे, मूल्यमापन करणे सोईचे ठरते.
- ६) भाषा, साहित्य संस्कृतीच्या आदानप्रदानासाठी भाषांतर महत्वाची भूमिका करते.
- ७) प्राचीन ग्रंथांची भाषांतरे करून पुरातन संस्कृतीचा सर्वांगीण अभ्यास केला जातो.
- ८) धार्मिक ग्रंथ शिलालेख, हस्तलिखिते, पोथ्यांची भाषांतरे आजही समाजासाठी महत्वाची ठरली आहेत.
- ९) प्रशासकीय कामे, दैनंदिन व्यवहार, न्यायालये इ. व्यवहार भाषांतरामुळे सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविता येतो.
- १०) व्यापार उद्योग शेती संशोधन विकासासाठी जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी परस्परांशी भाषांतर करून व्यवहार व कारभार होतो.
- ११) बहुभाषिक लोकांचे दळणवळण वाढल्याने प्रशासन व शासकीय कार्यालयात भाषांतर करणे गरजेचे ठरते.
- १२) वैज्ञानिक शोध, तंत्रज्ञानाची क्रांती—प्रगती भाषांतराच्या आधारे जगभरात पोहचविता येते.
- १३) सामाजिक अभिसरणासाठी भाषांतराची मोठी गरज आहे.
- १४) शैक्षणिक क्षेत्रातील क्रांतीकारी अध्ययन व अध्यापनासाठी भाषांतराचे अधिक महत्त्व आहे.
- १५) विविध साहित्यप्रकार परिभाषिक शब्द, मिथ्स, बीजकथानक थिम स्वभाषेत रूजविण्यासाठी, वाढविण्यासाठी भाषांतराची फार मोठी गरज असते. भाषांतर करताना भाषांतरकर्त्याने काही प्राथमिक तत्त्वे जन पाळली तर उत्कृष्ट भाषांतर तर होतेच पण मूळ अर्थाला धक्का न पोहोचता जसाच्या तसा भाषांतरित कलाकृतीत उतरेल यासाठी काही कसोट्या / तत्त्वे आहेत ती अशी—
- १) मूळ ग्रंथातील कल्पनांचा सम्यक अविष्कार स्वभाषेत भाषांतरित कलाकृतीत उतरणे आवश्यक आहे.
- २) मूळ ग्रंथातील भाषेची शैली व वळण त्याच्या वैशिष्ट्यासह भाषांतरित कलाकृतीत आली पाहिजे.

- ३) मूळ ग्रंथातील आशयाभिव्यक्तीची सर्वांगीण सहजता भाषांतरित कलाकृतीत उतरली पाहिजे.
- ४) मूळ कलाकृतीचा जो परिणाम प्रारंभीच्या वाचकावर झाला असेल तोच परिणाम भाषांतरित कलाकृतीद्वारे तत्कालीन वाचकावर व्हावयास हवा.
- ५) परकीय ग्रंथातील जे अपरिचित आहे ते आपल्या परिचित शब्दात अशा कौशल्याने मांडावे की प्रारंभी वाटणारी अपरिचित संकल्पना ही आपल्या परिचयाची वाटावी.
- ६) मूळ ग्रंथातील सौंदर्याची परिणामकारकता भाषांतरित कलाकृतीतही तेवढ्याच प्रकर्षाने व्हावयास पाहिजे.
- ७) भाषांतरित कलाकृती ही 'भाषांतरच' वाटावे ती नवी कलाकृती (New Creation) वाटू नये.
- ८) अभिजात वाङ्मयाचे भाषांतर करताना प्रामुख्याने कथानकाची व निवेदनाची गतिमानता कायम राखणे, मूळावर हुकूम शब्दाचे भाषांतर करणे, प्रथम शब्द व नंतर कल्पनाचा भाषांतरात विचार करणे, मूळ लेखकाच्या विचाराची उदात्तता कायम ठेवणे ह्या गोष्टींची काळजी घेणे आवश्यक आहे. शेवटी भाषांतर ही एक कला आहे. "भाषांतर ही एका संहितेचे एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी द्विभाषिक प्रक्रिया आहे." असे भालचंद्र नेमाडेचे मत ही महत्वाचे वाटते.

इंग्रजीमध्ये "Translation is always like a women, ethic faithful or beautiful ! "

असे एक वचन विचारात घ्यावेसे वाटते.

संदर्भ सूची—

- १) भाषांतर शास्त्र की कला?, प्रा. म. वि. फाटक, कु. रजनी ठकार, वरदा बुक्स, पुणे.
- २) भाषांतर मीमांसा, संपादन—डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमन, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ३) उपयोजित—व्यावहारिक मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली, संपादन डॉ. संदीप सांगळे, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ४) व्यावहारिक मराठी, डॉ. लीला गोविलकर, डॉ. जयश्री पाटणकर, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

आचार्य अत्रे यांची रूपांतरीत नाटके

प्रा. श्रीमती शिंदे छाया शशिपाल

कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय, त्र्यंबकेश्वर

ई-मेल csshinde9@gmail.com

भ्रमणध्वनी ९६३७५१८२०३

मराठी साहित्यात आजवर असंख्य लेखकांनी आपल्या कुवतीनुसार प्रतिभाधर्मानुसार आणि प्रकृतीनुसार लेखन केले आहे. हे लेखक व्यवसायाने शिक्षणाने वा वृत्तीने परस्परांहून अगदी भिन्न होते. साहित्यनिष्ठा हा त्यांच्यातील समान धागा होता. साहित्य साधना हे एका अर्थाने त्यांचे व्यसन असायचे. यापैकी काहींना प्रसिध्दी, प्रतिष्ठा मिळाली, तर अनेकांना उपेक्षितपणाच वाटायला आला. अशा लेखकांपैकीच एक होते आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे. त्यांनी जीवनाची सेवा वाङ्मयाने केली. साहित्यालाच आपलं जीवन मानलं. आपल्या साहित्यसाधनेबद्दल अत्रे लिहितात “जीवनाच्या आनंदामधूनच माझे वाङ्मयाचे वेड निर्माण झाले आहे. वाङ्मयापेक्षा मला अधिक प्रिय काही नाही. वाङ्मय म्हणजे जीवनाचा अनुभव, जीवनाचा शोध. जीवनात जे जे अनंत साक्षात्कार मला घडले, ते प्रकट करण्यासाठीच मी वाङ्मयाचा आसरा घेतला. मी आयुष्यात पुष्कळ भटकलो, पण वाङ्मयाची सोबत कधी सोडली नाही. जीवनाची सेवा मी वाङ्मयाने केली.”^१ आचार्य अत्रे यांची विपुल साहित्य संपदा लक्षात घेता हे विवेचन यथार्थ वाटते.

आचार्य प्र. के. अत्रे यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेकरंगी होते. साहित्याच्या विविध प्रकारांमध्ये त्यांनी लेखन केलेले आहे. ऐवढेच नव्हे तर त्यांनी आपल्या सामाजिक कार्याचा देखील ठसा उमटविला आहे. ते उत्कृष्ट वक्ते होते. राजकीय नेते, संयुक्त महाराष्ट्राचे पुरस्कर्ते, शिक्षणतज्ज्ञ म्हणूनही त्यांनी आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून आचार्य अत्रे यांच्या रूपांतरीत नाटकांचा अभ्यास करण्याचा अल्पसा प्रयत्न येथे केलेला आहे. तत्पूर्वी ‘अनुवाद’, ‘भाषांतर’, ‘रूपांतर’ या शब्दांचा अर्थ थोडक्यात जाणून घेऊ.

‘अनुवाद’, ‘भाषांतर’, ‘रूपांतर’ व्याख्या :

वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोशात ‘अनुवाद’, ‘भाषांतर’, ‘रूपांतर’ या शब्दांचा अर्थ पुढील प्रमाणे दिला आहे. “‘अनुवाद’ म्हणजे स्पष्ट करून, उलगडून, विवरण करून सांगणे... ‘अनुवाद’ ही संज्ञा भाषांतर या अर्थानेही वापरली जाते. मुळ भाषेतील संहितेचे विश्लेषण, संक्रमण, पुन्हा

संरचन होऊन तिचे ग्राहक भाषेतील अथवा लक्ष्य भाषेतील रूप सिध्द होते तेव्हा ते ‘भाषांतर’ असते. परभाषेतील साहित्यकृतीतील पात्रांची नावे, स्थलकाल व वागण्याबोलण्यातील रीतीतील बदलांसह मुळ साहित्यकृतीचे दुस—या भाषेत जे रूप सिध्द होते त्याला ‘रूपांतर’ असे म्हणतात”^२ वरील व्याख्येनुसार मूळ भाषेतील विचारांवर, संहितेवर पुन्हा संस्करण होऊन ज्या भाषेत ते स्थलांतरीत केले जातात. त्या लक्ष्य भाषेत त्या विचारांचे संहितेचे रूप सिध्द होते ते ‘भाषांतर’ असते परंतु हे सर्व घडून येत असतांना मुळ भाषेतील आशयाला धक्का न लागता तो आशय लक्ष्य भाषेत जसाच्या तसा येत असतो.

आचार्य अत्रे यांची रूपांतरीत नाटके :

आचार्य अत्रे यांनी विनोदी, सामाजिक, गंभीर, राजकीय, पौराणिक, ऐतिहासिक अशा विविध अंगांनी नाटयलेखन केले. कामाच्या व्यापामुळे स्वतंत्र लेखन करायला अत्र्यांजवळ वेळ नव्हता. प्रकृतीचे अस्वास्थ्य देखील मधून—मधून त्यांचा उत्साह थोपवून धरी. त्यामुळे आपल्या गाजलेल्या चित्रपटांची नाटके करण्याची कल्पना त्यांना सुचली. चित्रपटांचे अस्तित्व काळाच्या उदरात गडप होऊन त्यांची विस्मृती होते म्हणून चित्रपटांच्या कथांवर बेतलेली नाटके रंगभूमीवर प्रयोगरूपाने मांडण्याचा अत्रे या काळात प्रयत्न करीत होते. त्यांच्या चित्रपटकथा आणि चित्रपट खूपच गाजले होते. त्यामुळेच लोकांच्यासमोर वाड्मयीन रूपात ते चित्रपट स्मृतीरूपाने रहावेत म्हणून अत्रे प्रयत्नशील होते. अशा प्रयत्नातूनच उदयाला आलेली नाटके म्हणजे ‘ब्रह्मचारी’ ‘मोरूची मावशी’, ‘अशी बायको हवी’ हे होत. याबरोबरच त्यांनी ‘कवडीचुंबक’, ‘सम्प्रटसिंह’ यासारखी रूपांतरीत नाटकेही लिहिली आहेत.

‘कवडीचुंबक’ :

मुंबईच्या वार्षिक नाटयमहोत्सवामध्ये इ. स. १९५१ मध्ये साहित्यिकांना नवे नाटक करायचे होते. तेही अगदी कमी कालावधीत. परिस्थितीचे हे आव्हान स्वीकारून अत्र्यांनी अवघ्या पाच सहा दिवसात नाटक लिहून, तीन चार दिवसात त्याच्या तालमी घेऊन अवघ्या दहा दिवसात रंगभूमीवर ‘कवडीचुंबक’ हे नवीन नाटक उभे केले. या नाटकाचा पहिला प्रयोग २१ जून १९५१ रोजी मुंबई मराठी साहित्यसंघाने नाटयोत्सव मंडपात मुंबई येथे केवळ साहित्यिकांनी करावयाच्या प्रयोगासाठी सादर केला. स्वतः अत्र्यांनी यावेळी या नाटकात पंपूशेटची भूमिका केली होती.

‘कवडीचुंबक’ हे नाटक मोलियरच्या ‘दि मायझर’ (ला व्हार) या नाटकाचे हे रूपांतर असून १९५५ मध्ये ते प्रकाशित झाले. ‘ला व्हार’ या नाटकात पाच अंक व चव्वेचाळीस प्रवेश आहेत.

अत्र्यांनी मात्र एकप्रवेशी तीन अंकात 'कवडीचुंबक' हे नाटक बसविले. 'कवडीचुंबक' रूपांतर असूनही त्याच्यावर अत्र्यांनी अस्सल महाराष्ट्रीय वातावरणाचा साज चढविला असल्यामुळे ते रूपांतरीत न वाटता स्वतंत्र नाटकच वाटते. मोल्लिएरच्या मुळ नाटकातील हास्यरसाची सर्व स्थळे कटाक्षाने कायम राखून नि संवादाच्या दृष्टीने त्यात शक्य तितके नाविन्य आणि आधुनिकत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न अत्र्यांनी केला.

पंपूशेटच्या 'कंजूषपणा' या एकाच गुणातून निर्माण झालेली त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची वेगवेगळी रूपे 'कवडीचुंबक' या नाटकात उभी करून अत्र्यांनी प्रेक्षकांना जसे हसविले आहे तसेच विचार करायलाही लावले आहे. पैसा हे जीवनातले चलतीचे मुख्य आहे, पण केवळ पैसा म्हणजे जीवन नव्हे तो प्राप्त करण्यासाठी श्रम व वाचवण्यासाठी काटकसर करावी लागते. पण काटकसरीचे रूपांतर जेव्हा 'कंजूषपणा'त होते तेव्हा अतिरेकाला प्रारंभ होतो. कंजूष माणसे जीवनातल्या सर्व प्रकारच्या सुखांना कशी विन्मुख होतात. कंजूषपणाच्या अतिरेकाने कशी त—हेवाईक वागतात आणि शेवटी हास्यास्पद बनतात याची जाणीव अत्र्यांनी येथे करून दिली आहे.

नव्याने नाटयलेखन करणा—या नाटककारास नाटयलेखनासाठी आवश्यक असणा—या सर्व क्लृप्त्या 'कवडीचुंबक' या नाटकाच्या अभ्यासाने समजतील. द. रा. गोमकाळे या नाटकाच्या संदर्भात लिहितात “‘कवडीचुंबक’ हे एक यशस्वी रूपांतर आहे”^३ मराठीतील नामांकित टीकाकार प्रा. रा. भि. जोशी ह्यांनीही 'कवडीचुंबक' या नाटकाबद्दल आपले मत व्यक्त करताना म्हटले आहे “नाटकाचे रूपांतर करताना सगळ्या घटना इकडल्या परिस्थितीशी इतक्या जुळवून घेतल्या आहेत की, आपण रूपांतर वाचीत आहोत असे कुठेच वाटत नाही.”^४ एकूणच या सर्व अभ्यासकांच्या विवेचनावरून हेच स्पष्ट होते की 'कवडीचुंबक' या नाटकामध्ये अत्र्यांनी पुरविलेला तांत्रिक भाग सोडला तर 'कवडीचुंबक' हे मोल्लिएरच्या 'ला व्हार' चे रूपांतर आहे असे मुळीसुद्धा भासत नसून ते एक स्वतंत्र नाटक असल्याचे वाटते. हेच अत्र्यांचे खरे यश आहे.

‘मोरूची मावशी’ :

‘मोरूची मावशी’ ह्या नाटकाचा पहिला प्रयोग १ मे १९६३ रोजी सकाळी ९ वाजता 'महाराष्ट्र दिना'च्या मुहूर्तावार 'बिल्गा मातोश्री सभागार' मुंबई येथे अत्रे थिएटरने करून दाखविला. अत्रे शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले असतांना ब्रॅण्डन टॉमस याने लिहिलेले 'चार्लीज आन्ट' ह्या विलक्षण विनोदी नाटकाचा प्रथम प्रयोग पाहिला आणि तेव्हापासून हे नाटक अत्र्यांच्या डोक्यात मूळ धरून बसलेले होते. ब्रॅण्डन टॉमस यांच्या 'चार्लीज आन्ट' या नाटकावरून अत्र्यांनी १९४८ साली

‘मोरूची मावशी’ हा चित्रपट काढला होता. या चित्रपटाला कमालीचे यश मिळाले. या चित्रपटाच्या कथाभागाच्या आधारे ‘मोरूची मावशी’ हे नाटक अत्र्यांनी लिहिले.

कांदा संस्थानची राणी हर हायनेस कनकलक्ष्मीचे आगमन होणार म्हणून मोरू व भय्या यांची होणारी धावपळ तरूण मनाचा सारा धांदरटपणा अभिव्यक्त करते. मोरू आणि भय्या हे दोघेही कॉलेज तरूण उषा आणि निशा यांच्या प्रेमात पडतात. या दोघींचा काका रा. ब. टोणगे हा खाष्ट म्हातारा त्यांना जाफराबादला कायमचे पाठविणार म्हणून तत्पूर्वी त्यांच्या भेटीच्या हेतूने मोरू आणि भय्या त्यांना बंगल्यावर जेवण्याचे निमंत्रण देतात. यावेळी दोघांजवळही पैसे नसणे, जिवा नोकराची अंगठी गहाण ठेवून जेवण समारंभ साजरा करणे, त्याच वेळी मोरूच्या मावशीची येण्याविषयी तार येणे, पुन्हा त्यात बदल होणे, त्यामुळे बंडयालाच मोरूची मावशी व्हावी लागणे, कर्नल डोंगरे, रा. ब. टोणगे यांनी तिच्याशी प्रणयराधन करणे, यासारख्या एकापेक्षा एक अशा अजब घटनांनी विनोदाचे स्फोट करीत हे प्रहसन वाचकाला हसवत हसवत लोळवते. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या जीवनात घडलेली ही खुसखुशीत व खुमासदार घटना अत्र्यांनी अनेक सुक्ष्म तपशीलांसह साकार केलेली आहे.

‘मोरूची मावशी’ या नाटकाच्या प्रास्तविकामध्ये अत्रे यांचे या नाटकाविषयीचे निवेदन लक्षात घेण्यासारखे आहे ते लिहितात “मुळ इंग्रजी नाटकातील केवळ कथानकाच्या देहयष्टीखेरीज ‘मावशी’च्या अंगावरचा बाकीचा सारा साजशृंगार माझा स्वतःचा आहे, हे मराठी वाचकांच्या तेव्हाच लक्षात येईल म्हणून मराठी नाटयसाहित्यात ‘मोरूची मावशी’ आपली वैशिष्ट्य निःसंशय प्रस्थापित करील, याविषयी माझी खात्री आहे.”^५ अत्र्यांचे हे निवेदन मान्यच करावे लागते कारण अनेक कल्पना आणि मांडणीची पध्दत ही अत्रे यांच्या विशिष्ट पध्दतीची व शैलीचीच जाणीव करून देते.

‘मोरूची मावशी’ या नाटकाविषयी शशिकांत देशपांडे आपले मत नोंदवताना लिहितात “चित्रपटाची नाटके करणा—या अत्र्यांना या नाटकात यशाची मेख सापडली आहे असे म्हणावे लागते, त्यामुळे घटना आणि प्रसंग यांची सुसूत्र रेखीव मांडणी करून मुळच्या कथानकातील विषयाचे सामर्थ्य कायम ठेवणे अत्र्यांना सहज शक्य झाले आहे.”^६ ‘मोरूची मावशी’ हे रूपांतरीत नाटक जरी असले तरी त्यातील प्रसंग पात्रचित्रण, विनोद हे अत्र्यांचे आहेत त्यामुळेच ते आपल्या वैशिष्ट्यांनी वेगळे वाटते.

‘अशी बायको हवी’ :

‘अशी बायको हवी’ हया नाटकाचा पहिला प्रयोग दि. ४ डिसेंबर १९६९ रोजी ‘शिवाजी मंदिर’ दादर येथे ‘अत्रे थिएटर्स प्रायव्हेट लिमिटेड’ या संस्थेने रात्री ८.३०. वा. केला. विनोदी नाटककार म्हणून प्रसिध्दी मिळवणा—या अत्र्यांना आपल्या लेखनीतून झरणा—या विनोदाचे पुन्हा दर्शन घडवायचे होते. ‘चोरावर मोर’ हा अत्रे यांचा चित्रपट त्या काळात खूपच गाजला. या चित्रपटाचे कथानक मोलियरच्या ‘School for wives’ या पाच अंकी नाटकावरून घेतलेले होते. ‘चोरावर मोर’ या चित्रपटाच्या कथानकावर आधारित अत्र्यांनी ‘अशी बायको हवी’ हे नाटक लिहिले. हे अत्रे यांचे शेवटचे प्रहसनात्मक नाटक. हे नाटक अत्र्यांच्या मृत्यूनंतर रंगभूमीवर आले. त्यामुळे अत्र्यांच्या हया नाटकाबद्दल साशंकता निर्माण झाली होती.

नाटकाच्या सुरुवातीलाच रघुवीरच्या हातातील वळकटी हमालाकडून पळविण्यात येत आहे असे दृश्य दिसते. त्यामुळे त्रस्त झालेल्या रघुवीरचे दर्शन होते. त्याचा बावळटपणा पाहून हसायला येते. अशा परिस्थितीतच एका अनोळखी स्त्रीच्या (जानकीच्या) प्रेमाचा रघुवीरला साक्षात्कार होतो. दुस—या अंकातील चौथ्या दृश्यात ज्योतिषाचा प्रयोग भलताच रंगतो. वेषांतराची कल्पना या दृश्यात दिसते. प्रसंगनिष्ठ व व्यक्तिनिष्ठ विनोदाच्या मांडणीमुळे नाटकाचा रंगतदारपणा वाढतो. स्त्रीपुरुष संबंध, सामाजिक संकेत, विवाह संस्कारातील वैयर्थ्य, माणसाचा स्वयंकेंद्रितपणा इ. अनेक विषय अत्रे विवेचनाच्या ओघात हाताळतात. एकूणच या नाटकात अनेक दोष असले तरी प्रहसनाच्या अंगाने विचार करता ते ढोबळ वाटतात.

सम्राटसिंह :

शेक्सपियरच्या ‘किंग लियर’ नाटकाचा अनुवाद असलेले ‘सम्राटसिंह’ हे नाटक अत्र्यांच्या मृत्यूनंतर १९७३ साली प्रसिध्द झाले. अत्रे नाटयमंदिरने ते रंगभूमीवरही आणले. शेक्सपियरच्या ‘किंग लियर’ मध्ये पाच अंक आहेत तसेच ‘सम्राटसिंह’ मध्ये सुध्दा पाच अंक आहेत. मात्र काही ठिकाणी अत्र्यांनी प्रवेशांची अदलाबदल केली आहे. ‘किंग लियर’ च्या पहिल्याच अंकात राजवाड्यात उग्रसेन मेघनादला आपल्या दासीपुत्राची ओळख करून देतो व नंतर राजाचे आगमन होऊन राज्याची वाटणी होण्याचा प्रसंग घडतो. अत्र्यांनी हे दोन प्रसंग दोन प्रवेशात सादर केले आहेत. अर्थात त्यांच्या भाषांतरात काहीही बदल नाही. त्यामुळे केवळ प्रवेशांची लांबी कमी करणे एवढेच त्यातून साध्य केलेले दिसते. ‘किंग लियर’ च्या चौथ्या अंकातील दुसरा प्रवेश प्रथम घेतला असून पहिला प्रवेश दुसरा ठेवला आहे याचेही काही प्रयोजन दिसत नाही.

‘किंग लियर’ च्या पहिल्या प्रवेशात आंधळ्या गॉस्टरला त्याचा वेषांतर केलेला मुलगा एडगर माळरानावर भेटतो. गॉस्टरला आत्महत्या करावयाची असल्यामुळे सहाव्या प्रवेशात तो त्याला टेकडावर नेतो व देवदूताने त्याचा प्राण वाचविला अशी समजूत करून देतो. अत्र्यांनी सहाव्या प्रवेशाची जागा बदलली नाही. हे दोन्ही प्रवेश एकत्र करून त्यांना एकसूत्रता साधता आली असती. शेक्सपियरच्या पहिल्या अंकातील पहिल्या प्रवेशाचे त्यांनी दोन प्रवेश केले. या ठिकाणी शेक्सपियरचा पहिला व सहावा प्रवेश एकत्र आणता येणे शक्य होते. पण तसे न करता फक्त प्रवेशाचे स्थान बदलले. अत्र्यांचा उग्रसेन मात्र चित्रसेनाला हया प्रवेशात ओळखतो. ‘किंग लियर’ च्या पाचव्या अंकाच्या दुस-या प्रवेशात एडगर ग्लॉस्टरला कार्डेलिया व लिअर यांना पकडण्यात आल्याची बातमी सांगतो. अत्र्यांनी हा प्रवेश गाळला आहे. व हे वृत्त एका अधिका-याकरवी भुजंगाच्या कानी घातले आहे, व तेच अधिक संयुक्तिक वाटते. कारण सेनापती या नात्याने राजा सिंह व मेघमाला यांच्या अटकेचे वृत्त प्रथम भुजंगाकडे येणे औचित्यपूर्ण ठरते. तसेच एक अनावश्यक प्रवेश ही अत्र्यांनी त्या योगाने टाळला.

आचार्य अत्र्यांनी नाटकाच्या प्रस्तावनेत ‘सम्राट सिंह’ या नाटकाला भाषांतर असेच म्हटले आहे. तर वसुंधरा देवस्थळी यांनीही या नाटकाला भाषांतरच म्हटले आहे. या संदर्भातील त्यांचा अभिप्राय या ठिकाणी नमुद करावासा वाटतो. “शेक्सपियरचे ‘किंग लियर’ व अत्र्यांचे ‘सम्राट सिंह’ ही दोन्ही नाटके वाचली तर ‘सम्राट सिंह’ हे सरळसरळ भाषांतरच आहे हे लक्षात येईल. त्यातील विषय, कथानक, संवाद हे अत्र्यांनी जसेच्या तसेच कायम ठेविले आहेत. इतकेच नव्हे तर ‘स्वगते’ सुध्दा जिथल्या तिथे वापरली आहेत. अत्र्यांच्या फक्त याच नाटकात स्वगते येतात. कारण ती शेक्सपियरच्या नाटकात आली आहेत म्हणून.”^{१०} ‘किंग लिअर’ आणि ‘सम्राटसिंह’ ही दोन्ही नाटके सारखीच असल्याचे स्पष्ट होते. ‘किंग लिअर’ चे ‘सम्राटसिंह’ हे भाषांतरच आहे हे पुढील संवादांमधून अधिक स्पष्ट होते.

उदा.

मेघमाला : मेघमाले, तुला आपल्या प्रेमाचे असे वर्णन करता येईल काय ग? नाही ना? मग स्तब्ध बस आणि निःशब्द प्रेम कर.

कार्डेलिया : (असाईड) व्हॉट शाल कार्डेलिया स्पिक? लव्ह अँड बी सायलेन्ट. ....

लिअर : व्हाय शूड अ डॉग, अ हॉर्स , अ रॅट हॅव लाईफ अँडउ देअर नो ब्रीद अँट ऑल? दाऊ विल्ट कम नो मोअर, नेव्हर, नेव्हर, नेव्हर.

सम्राट सिंह : कुत्री, मांजरे, उंदीर देखील जगताहेत मग हिचा श्वास कुठे गेला? तो आता कधीही परत येणार नाही कधीही नाही, कधीही नाही, कधीही नाही.

वरील सर्व संवादांमधून वसुंधरा देवस्थळी यांनी 'सम्राट सिंह' या नाटकाला भाषांतर असल्याचे म्हटले आहे हे पटते. या नाटकात काळाशी विसंगत भाषा, अद्भुतता यासारख्या उणिवा जरी असल्या तरी एक भाषांतर म्हणून या नाटकाकडे पाहण्यास काहीच हरकत नाही.

निष्कर्ष

१. अत्र्यांनी संपूर्ण आयुष्यभर जीवनाची सेवा साहित्यलिखाणाने केल्याचे दिसते.
२. अत्र्यांच्या रूपांतरीत नाटकांवर मोलियर, इब्सेन, ब्रियो, ब्रॅण्डन टॉमस, नोअेल कॉवर्ड, शेक्सपियर, अशा पाश्चात्य नाटककारांचा प्रभाव असल्याचे दिसते.
३. अत्र्यांची बरीचशी रूपांतरीत नाटके ही चित्रपटांच्या कथानकांवर आधारित असल्याचे दिसते.
४. रूपांतरीत नाटकांच्याद्वारे अत्र्यांनी मराठीत प्रहसनात्मक नाटक हा नाट्यप्रकार लोकप्रिय केला.
५. अनेक पाश्चात्य नाटककारांची ओळख मराठी प्रेक्षकांना, वाचकांना, अभ्यासकांना या रूपांतरीत नाटकांच्या माध्यमातून झाली.
६. आचार्य अत्र्यांच्या रूपांतरीत नाटकांनी मराठी प्रेक्षकांना मनोरंजनाबरोबरच प्रबोधनही केले आहे व खळखळून हसविले आहे.

समारोप :

आचार्य अत्र्यांच्या रूपांतरीत नाटकांनी मराठी रंगभूमीच्या विकासात एक मोलाची भर टाकल्याचे निदर्शनास येते. तसेच पाश्चात्य साहित्यातील लेखक त्यांची शैली मराठी वाचकांना प्रेक्षकांना एका वेगळ्या जगात आणून सोडते. म्हणूनच आचार्य अत्र्यांच्या रूपांतरित नाटकांना मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात देखील तितकेच महत्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ :

१. अत्रे प्र. के., क—हेचे पाणीः, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, आवृत्ती नववी, डिसें. २०११ पृ. क्र. ७
२. गणोरकर प्रभा व इतर, संपा. वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, ग.रा. भटकळ फाऊण्डेशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण, २०१३, पृ.

३. गोमकाळे द. रा. अत्रे आणि मराठी रंगभूमीः, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९६२, पृ. क्र. २२८, २२९
४. अत्रे प्र. के., मी कसा झालोः, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, तेरावी आवृत्ती, २००७, पृ. क्र. २५०
५. अत्रे प्र. के., मोरुची मावशीः, प्रास्ताविक, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, आ. सातवी—२०१०, पृ. क्र. ३
६. देशपांडे शशिकांत, अत्र्यांची हास्यप्रधान नाटकेः, उमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९९४, पृ. क्र. १२९
७. देवस्थळी वसुंधरा, नाटककार अत्रेः, अभिनव प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १ जून १९८९, पृ. क्र. ४५

साहित्य अकादमीचे अनुवादातील योगदान

प्रा. सुरेखा एच जाधव
के.टी.एच.एम.
महाविद्यालय, नाशिक
ता. जि. नाशिक

प्रास्ताविक —

मानवी जीवनातील भाषेचा वापर म्हणजे भाषाव्यवहार होय. बोलणे, ऐकले, लिहिणे, वाचणे या प्राथमिक कौशल्याद्वारे भाषाव्यवहार हा सुरळीतपणे चालू असतो. पण भाषाव्यवहाराच्या विकासातील 'अनुवाद' हा घटक प्रगत कौशल्य म्हणून ओळखला जातो. ती एक सर्जनशील कला आहे. या कलेच्या जोपासनेसाठी कमीत कमी दोन भाषा अवगत असाव्या लागतात. त्या दोन्हीही भाषेच्या संस्कृतीचा परिचय भाषांतरकाराला असेल तरच अनुवाद उत्कृष्ट होईल.

'अनुवाद' म्हणजे एका भाषेतील आशय, अभिव्यक्ती अनुभव ही जशीच्या तशी दुस-या भाषेत उतरविण्याचे माध्यम होय'. अनुवादामुळे साहित्यक्षेत्र समृद्ध होते. अनुवादाचे महत्व व आवश्यकता जाणणारे कवी वसंत बापट लिहितात "अनुवाद हा आपल्या राष्ट्रीय संपत्तीत भर घालणारा, आपल्या भाषेची आणि साहित्याची क्षमता वाढविणारा, आपले मन अधिक संस्कारित करणारा एक महत्वाचा व्यापार आहे." अनुवादाचे महत्व जाणून साहित्य अकादमीने देखील त्याची दखल घेतली व उत्कृष्ट अनुवादित ग्रंथाला पुरस्कार देवून अनुवादकाचा व त्याच्या ग्रंथाचा सन्मान तर केलाच पण नवोदित अनुवादकाला देखील प्रोत्साहन देण्याचे काम केले.

१९५२ ला स्थापन झालेली साहित्य अकादमी ही संस्था राष्ट्रीय स्तरावर साहित्याच्या समृद्धीसाठी काम करत आहे. भारत सरकारने साहित्य अकादमी स्थापनेच्या वेळी या संस्थेविषयी पुढील व्याख्या निश्चित केली आहे. "भारतीय साहित्य के सक्रिय विकास के लिए कार्य करनेवाली एक राष्ट्रीय संस्था, जिसका उद्देश उच्च साहित्यिक मानदंड स्थापित करना, भारतीय भाषाओं में साहित्यिक गतिविधियों को समन्वित करना एवं उनका पोषण करना तथा उनके माध्यम से देश की सांस्कृतिक एकता का उन्नयन करना होगा।" अशा बहुउद्देशाने स्थापन झालेली ही संस्था १९८९ पासून तिच्या मान्यताप्राप्त २४ भाषांतील उत्कृष्ट अनुवादासाठी पुरस्कार देवून साहित्याचा प्रसार करणे व देशाच्या सांस्कृतिक एकतेचा विकास घडवून आणते.

१८८९ मध्ये अनुवादासाठी दिल्या जाणा—या पुरस्काराची रक्कम १०,००० रु होती. २००१ मध्ये ती रक्कम १५,०००रु एवढी करण्यात आली. २००३ मध्ये ही रक्कम रु २०,००० इतकी करण्यात आली. पुरस्काराच्या रकमेमध्ये वेळोवेळी वाढ होत असते. साहित्य अकादमी योग्य नियमांच्या आधारे उत्कृष्ट अनुवादित ग्रंथाची निवड तज्ज्ञ त्रिस्तरीय समतीमार्फत अतिशय पारदर्शकपणे करून पुरस्काराचे वितरण करते.

भारतीय संस्कृती व भारतीय भाषा विभिन्नतेची संपूर्ण जाण असणा—या या संस्थेने १९९० पासून ते २००७ पर्यंत एकूण ३७० अनुवादीत ग्रंथांना 'साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार' दिला आहे. मान्यताप्राप्त असमिया, बाङ्ला, बोडो, डोगरी, इंग्रजी, गुजराथी, हिन्दी, कन्नड, कश्मीरी, कोंकणी, मैथिली, मल्याळम, मणिपुरी, मराठी, नेपाली, ओडिया, पंजाबी, राजस्थानी, संस्कृत, सिन्धी, तमिष, तेलुगु, उर्दू या भाषांमध्ये मराठीतील अनेक ग्रंथांचे अनुवाद झालेले आहेत. त्यापैकी १९९० ते २००७ या कालावधीत ३७ उत्कृष्ट अनुवादित ग्रंथांना 'साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार' हा सन्मान प्राप्त झाला आहे ते ग्रंथ पुढील प्रमाणे—

अ. न.	मराठी ग्रंथ	पुरस्कारप्राप्त ग्रंथ	ग्रंथकार	भाषा
१	ययाती	ययाती	विमल भगवती	असमिया
		ययाती	मोresh्वर तपस्वी	हिन्दी
		ययाती	के. एस.श्रीनिवासाचार्य	तमिष
२	रथचक्र	रथचक्र	प्रीती बरूआ	असमिया
३	गुलामगिरी	गुलामगिरी	वीणा आलासे	बाङ्ला
४	अभंगगाथा	सेज तुका	दिलीप चित्रे	इंग्रजी
५	माणसे अरभात चिल्लर	सुवर्ण मुद्रा अने	जया बी मेहता	गुजराथी
६	आहे मनोहर तरी	मनोहर छे तोपुन	सुरेश दलाल	गुजराथी
७	मृत्युंजय	मृत्युंजय	प्रतिभा एम दवे	गुजराथी
		कर्णन	पी.के. चंद्रन, टी.आर. जयश्री	मल्याळम
		मृत्युंजय	सत्यनारायणस्वामी	राजस्थानी
८	कोसला	कोशेटो	उषा सेठ	गुजराथी
		कोसला	वामन दत्तात्रय बन्द्रे	कन्नड
९	व्यक्ति आणि वल्ली	भात भात के लोग	शकुंतला मेहता	गुजराथी
१०	उपरा	उपरा	संजय श्रीपाद भावे	गुजराथी
११	वाल्मीकि रामायण शाप आणि वर	वाल्मीकी रामायण मत्तुवर	सरस्वती जी. रीसवूड	कन्नड
१२	मराठी संस्कृती	मराठी संस्कृती केलवु समस्येगळु	किर्तिनाथ दत्तात्रेय कुर्तकोटी	कन्नड

१३	महानायक	महानायक	चंद्रकांत पोळके	कन्नड
१४	ज्ञानेश्वरी	कन्नड ज्ञानेश्वरी	आर.एस. लोकापूर	कन्नड
		ज्ञानेश्वरी	एम.पी. चंद्रशेखरन पिळ्ळै	मल्याळम
१५	राजा रवि वर्मा	राजा रवि वर्मा	के.टी. रवि वर्मा	मल्याळम
१६	सिंहासन	सिंहासनम्	छामोदरन काळियान	मल्याळम
१७	कोल्हाटयाचं पोर	भान अतिजीविच्च अग्नी परीक्षकळ	के.एस. विश्वंबरदास	मल्याळम
१८	युगांत	युगांत	श्रामकुमार मणि सिंह	मणिपुरी
		युग जो अंतु	लक्ष्मण हर्दवाणी	सिन्धी
१९	ठुमरी	ठुमरी	वासुदेव श्रीराम जोगळेकर	ओडिया
२०	रणांगण	रणभूमी	बलदेवसिंह बद्दन	पंजाबी
		रण ऑगन	अब्दु सत्तार दलबी	पंजाबी
२१	लेख संग्रह	आगरकर लेख संग्रह	स्वर्ण सिंह	पंजाबी
२२	आमचा बाप आणि आम्ही	आमु अछुत अने उसदी औलाद का जीवननामा	दलबीर सिंह	पंजाबी
२३	कुणा एकाची भ्रमणगाथा	रोलाक जी आनम कहाणी	जगत अस्सुदोमल आडवाणी	सिन्धी
२४	मराठी लघु कथासंग्रह	चूड आणि कहानियूँ	वासुदेव निर्मळ	सिन्धी
२५	चानी	चानी	श्याम जयसिंघाणी	सिन्धी
२६	भावार्थ रामायण	भावार्थ रामायणमु	एम. विमला शर्मा	तेलुगु
२७	संचकथासंग्रह	कथा	खालिद आगासकर	उर्दू
२८	कथासंग्रह	दलित कथा	वक्कार कादरी	उर्दू
२९	झाडाझडती	झाडाझडती	साजिद रशीद	उर्दू

वरील अनुवादीत ग्रंथांना पुरस्कार देवून साहित्य अकादमीने अनुवाद क्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे.

संदर्भ

१. वसंत बापट — तौलनिक साहित्याभ्यास: मुलतत्वे आणि दिशा
२. सुनिल गंगोपाध्याय (संपा.) — सामान्य विवरण, साहित्य अकादमी, दिल्ली, २००९

भाषांतर : स्वरूप व प्रकार

प्रा. बलराम गणपत कांबळे

गु. मा. दा. कला, बी डब्लु वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय,

सिन्नर, ता. सिन्नर जि. नाशिक, महाराष्ट्र

इ. मेल. balramkamble.82@gmail.com

मो. ९९२२१५४८४७

भाषांतर ही केवळ भाषाविषयक आदानप्रदानाची प्रक्रिया नसून विविध देशातील आणि विविध भाषक मानवी समूहांना जोडणारा तो एक अनुबंध आहे. एका मनातील विचार व भावना आखिल मानवजातीपर्यंत पोहचवून सर्वांच्या अंतःकरणात एक संवेदना निर्माण करू शकणारी, ती एक प्रगल्भ व व्यापक अशी जीवनविषयक जाणीव आहे. भाषा आणि मानव यांचा संबंध अतूट आहे. मनुष्याला कुठलीच भाषा येत नाही असे कधीच शक्य नसते. तरीही मानवी जीवनात भाषांतराची अनिवार्यता सतत जाणवत राहते. कारण माणूस समूहप्रिय असल्यामुळे अनेक व्यक्तींशी त्याचा सतत संपर्क येत असतो. आपल्या विचार आणि भावनांची देवाण—घेवाण करताना त्याला भाषांतराचे सहजच घ्यावे लागते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि स्पर्धेच्या गतिमान युगात तर, भाषांतराशिवाय पर्याय नाही. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांच्या विकासासाठी भाषांतराची गरज आहे. म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधाद्वारे भाषांतराचे स्वरूप व प्रकार या दोन घटकांवर प्रकाश टाकण्याचा अल्पसा प्रयत्न करणार आहे.

भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. माणूस प्रत्येक क्षणी भाषा वापरतच असतो. जेव्हा तो बोलत नसतो, तेव्हासुद्धा तो मनातल्या मनात विचार करित असतो, कल्पना करित असतो. विचार व कल्पना यांसाठीही तो भाषेचाच वापर करतो अशे प्रकारे भाषा ही गोष्ट माणसाच्या प्रत्येक भावनेशी, प्रत्येक विचाराशी, प्रत्येक कृतीशी निगडित असते. भाषेचे महत्त्व सांगतांना ना. गो. कालेलकर म्हणतात “... इतर प्राणीमात्रांच्या तुलनेत माणसाने स्वतःची जी प्रगती करून घेतली आहे, तिच्या मूळाशी त्याची भाषा आहे. भाषेमुळेच माणसाला समाजात राहणे, सामाजिक संस्था निर्माण करणे आणि संस्कृतीचा विकास करणे शक्य झाले आहे.”^१

एकूणच कालेलकर यांच्या विधानानुसार भाषा हे मानवी समाजाचे व संस्कृतीच्या विकासाचे द्योतक आहे. तर धर्म, साहित्य राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, विज्ञान अशा विविध क्षेत्रांचा व ज्ञानशाखांचा केंद्रबिंदू माणूस हा आहे. देश, काल, व भाषा यांच्या सीमा ओलांडून वरील सर्व

क्षेत्रांतील विचार त्याच्यापर्यंत पोहचविण्याचे महत्वाचे कार्य भाषांतराद्वारेच घडते. त्या माध्यमातून विकासाचे नवनवीन आयाम गाठले जाऊ लागले आहेत. वाचन लेखन या प्राथमिक भाषिक कौशल्यापासून ते संगणकापर्यंत अनेकविध माध्यमातून 'भाषांतर' हे कोशल्य आकारास येते आहे. त्यामुळेच दिवसेंदिवस 'भाषांतर' विषयक अभ्यासाची गरज वाढत आहे.

भाषांतर म्हणजे नेमके काय? हे पुढील व्याख्येवरून अधिक चांगल्या रीतीने स्पष्ट होईल. “भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर दुस—या भाषेत आणण्याची प्रक्रिया”^२ वरील व्याख्येनुसार भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर, त्याचा आशय अभिव्यक्तिजन्य अनुभव यांसह दुस—या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया ज्या भाषेत मुळ मजकूर असतो तिला 'मुळ भाषा' असे म्हणतात. ज्या भाषेत मजकुराचे भाषांतर करायचे आहे, तिला लक्ष्य भाषा असे म्हणतात. कित्येक वेळा मुळ भाषेतील मजकुराचे लक्ष्य भाषेत स्थलांतर केले जाते आशयाचे हे स्थलांतर आहे, हे खरेच आहे पण भाषांतराचे वैशिष्ट्य असे की, मुळ भाषेतील मजकूर जेथल्या तेथे जसाच्या तसा कायम राहतो आणि त्याच वेळी लक्ष्य भाषेत त्याची आरशातल्या प्रतिबिंबाप्रमाणे समांतर प्रतिनिर्मिती होते. ही प्रतिनिर्मिती करताना मुळ मजकुरातील सौंदर्यमुल्य अन्य शैलीमुल्य जशीच्या तशी लक्ष भाषेत आणण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. परंतु असे भाषांतर करतांना भाषांतरासाठी भाषांतरकाराला अनेक दृष्टीने तयारी करावी लागते त्याला मुळ आणि लक्ष्य अशा दोन्ही भाषांचे ज्ञान हवे. दोन्ही भाषांचे भाषिक विशेष, व्याकरणातून होणारी त्या भाषेची घडण त्या त्या भाषेतील पदविन्यास, वाक्यविन्यास लकबी वाङ्मयीन परंपरा व संकेत यातील वेगळेपण त्याला पुरेसे माहित पाहिजे.

भाषांतराचे प्रकार :

भाषांतराचे सामान्यतः दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार 'मूलनिष्ठ' भाषांतर. दुसरा प्रकार 'लक्ष्यनिष्ठ' भाषांतर. 'मूलनिष्ठ' भाषांतरात मूळ भाषेतील मजकूराचे शब्दशः भाषांतर केले जाते. इंग्रजीतून मराठी भाषांतराचे उदा. My Dear – माझ्या लाडक्या. The boys that wanted to be free – मुले जी स्वतंत्र व्हावयास इच्छित होती, येथे मुळ भाषेतील मजकुराची वाक्यरचनाच नव्हे तर शब्दक्रम आणि शैलीही तीच स्वीकारलेली असते. प्रत्येक शब्द आणि उपवाक्य यांचा क्रम मूळ भाषेतीलच ठेवावा लागतो. कायद्याचे भाषांतर करतांना अनेकदा ही पध्दत गरजेची ठरते. असे भाषांतर मुळ भाषेशी प्रामाणिक असले तरी, कृत्रिम आणि क्लिष्ट ठरते.

लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर म्हणजे मुळ भाषेतील मजकुराचा आशय सांगणारे भाषांतर येथे मूळ भाषेतील शब्द वाक्य यांचा रचनाक्रम स्वीकारण्याची गरज नसते. मूळ भाषेतील स्वभावप्रकृती,

धारणा यानुसार भाषांतर केले जाते. सारांश, लक्ष्यनिष्ठ भाषांतरात मूळ भाषेतील आशयावर लक्ष केंद्रित केलेले असते. मूळ भाषेच्या वाक्यांतील अर्थग्रहण करून लक्ष्य भाषेच्या स्वभावधर्मानुसार त्याची पुनर्बांधणी भाषांतरकार करतो. भाषांतरातील मजकूर मूळच्या सारखा वाटणे हे चांगल्या भाषांतरकाराचे लक्षण होय. भाषांतर मूळच्यासारखे वाटण्यासाठी भाषांतरकर्त्यास कोणत्या 'युक्त्या' कराव्या लागतात याविषयी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात. "मराठी भाषेच्या सरणीस इंग्रजी ग्रंथातील विचार कसे उतरावे म्हणजे मूळातील अर्थात उणे अधिक कोठे घालावे, कोणत्या ठिकाणी फेरफार कसा करावा. वैगेरे ज्या नाना प्रकारच्या युक्त्या भाषांतरकारास प्रसंगपशात लढवाव्या लागतात त्याची समजूत पृढील ग्रंथावरून पडेल असा भरवसा आहे." (प्रस्तावना रासलेस) मूळातील अर्था व रस जसाच्या तसा उतरवून हुबेहुब भाषांतर करणे ही एक कला आहे. मूळ भाषेतील मजकुराचे अर्थग्रहण (शब्दज्ञान, वाक्यज्ञान, विषयज्ञान) आणि त्याचे संप्रेषण (लक्ष्यभाषेतील यथातथ्य प्रकटीकरण) भाषांतराची महत्वाची अंगे आहेत.

डॉ. कल्याण काळे यांनी भाषांतराचे आणखी काही प्रकार सांगितले आहे. "विज्ञानविषयक शास्त्रीय ग्रंथाचे भाषांतर, कथा—कादंबरी—कविता इ.साहित्यकृतीचे भाषांतर असे चार प्रकार सामान्यतः मानले जातात. या प्रकारासोबतच मौखिक भाषांतर यंत्र भाषांतर (संगणकाच्या सहाय्याने केलेले भाषांतर)"४ यापैकी कोणताही प्रकार घेतला तरी एक निश्चित की, भाषांतरकाराची प्रकृती वस्तुनिष्ठ असावी लागते. (साहित्यकृतीचे भाषांतर मात्र यास काही अंशी अपवाद राहते. भाषांतरकाराची भूमिका सौंदर्यदृष्टी, अभिरूची, मूळ साहित्यकृतीकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टीकोन या गुणांचा स्पर्श त्याच्या भाषांतराला होत असतो.)

निष्कर्ष:

१. भाषांतर ही दोन भाषांमधील मर्म जाणून घेण्याचा एक मार्ग आहे.
२. भाषांतर म्हणजे दोन भिन्न भाषक समुहांना जोडणारा अनुबंध होय.
३. भाषांतर म्हणजे मानवी मनातील विचार आणि भावनांची देवाण घेवाण करणारा प्रभावी दुवा होय.
४. भाषांतर हे मानवी विकासाचे 'द्योतक' होय
५. देश, काल, भाषा यांच्या सीमा ओलांडून सर्व क्षेत्रातील विचार आदान प्रदान करण्याचे कार्य भाषांतराद्वारे होते.
६. भाषांतरात मूळ भाषेतील मजकूर लक्ष्य भाषेत आणताना मूळ आशयाला धक्का न लागता तो आणावा लागतो.

७. भाषांतरकाराला मूळ भाषा आणि लक्ष्य अशा दोन्ही भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक असते.
८. भाषांतरातील मजकूर मूळच्या सारखा वाटणे चांगल्या भाषांतरकाराचे लक्षण होय.
९. एकूणच भाषांतर ही एक कला आहे.

संदर्भ :

१. भाषाविज्ञान संकल्पना व स्वरूप: कुलकर्णी आरती (डॉ.), विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २२ नोव्हेंबर २००४, पृ. १
२. व्यावहारिक मराठी : नसिराबादकर ल. रा., फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, नववी आवृत्ती, ऑगस्ट २००८, पृ. क्र. २००
३. डनि : पृ. क्र. २०१
४. भाषांतरमिमांसा : काळे कल्याण (डॉ.), सोमण अंजली (डॉ.), (संपा.), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १ ऑगस्ट १९९७ पृ. क्र. २३,३०

भाषांतर प्रक्रिया : भाषा व समस्या

प्रा.डॉ.बाळासाहेब संतू चव्हाण
मराठी विभाग प्रमुख
रयत शिक्षण संस्थेचे, डी.पी.भोसले
महाविद्यालय कोरेगाव
ता कोरेगाव , जि.सातारा.

पार्श्वभूमी :

प्रारंभी मानव भाषेपासून वंचित होता. अंगभाषेच्या आधारे संदेशवहन करू लागला. मेंदू हा महत्वपूर्ण आणि क्रियाशिल घटक असल्यामुळे मानव विकासीत झाला. पुढे मानव समूहाने राहू लागला. आपल्यातील विचारांचे आणि गरजांचे आदान प्रदान करण्याची गरज भासू लागली. प्रारंभीक अवस्थेत चित्रीलिपीच्या माध्यमातून पूर्ण केली. काही काळानंतर मुखावाटे उच्चारलेल्या ध्वनींच्या सहकार्याने मानव संदेशवहन करू लागला. याच ध्वनींना चिन्हांचे रूप देत त्याने स्वःताची भाषा निर्माण केली. प्राथमिक अवस्थेत ती बोली भाषा म्हणून सुरू झाली. मानावी भाषेच्या प्रक्रियेबद्दल प्रा. एकनाथ पगार म्हणतात “ सहजीवन व्यतीत करताना प्रत्येक व्यक्ति विविध पातळ्यांवर परस्परांशी ज्ञान , विचार , भावना , कल्पना , स्वप्ने इत्यादींची देवाणघेवाण करीत असते. ही देवाण भाषेव्दारे होते..... ... भाषेशिवाय माणूस ही कल्पनाच करता येत नाही ”^१ या त्यांच्या विचारावरून माणसाच्या प्रगतीत भाषा हा घटक केंद्रभूत होता हे स्पष्ट होते.

भाषेमुळे मानव , कुटुंब , टोळ्या , गट , गाव , समाज , राज्य , संस्था करून एकत्र राहू लागला. भाषेमुळे मानव सामाजिक सांस्कृतिक धार्मिक व्यवहार करू लागला. प्रत्येक प्रांताची राष्ट्राची आणि देशाची भाषा आणि पोटभाषा अनेक आहेत. या भारतीय भाषा आणि सांस्कृतिक रचनेबद्दल प्रा. चंद्रकांत भोजाळ म्हणतात “ भारतासारख्या खंडप्राय देशात १४ भाषा बोलल्या जातात , आणि २०० बोलली भाषा प्रचारात आहेत. प्रत्येक प्रदेशातील परंपरा , जाती , धर्म स्थानिक सण उत्सव , लोकपरंपरा , लोककला वेगवेगळ्या आहेत .... ”^२ भाषा आणि संस्कृति एकच नसल्याने प्रत्येक व्यवहार करतांना मानवाला आडचणी येत होत्या. त्यामुळे मानव आपल्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी एकमेकांची भाषा

^१ प्रा. पगार एकनाथ ‘व्यावहारीक मराठी मराठी ’ संपादक डॉ. स्नेहल तावरे , स्नेहवर्धन प्रकाशन , पुणे प्रथम आवृत्ती १५ ऑगस्ट १९९५ , पृष्ठ क्र. २३

^२ प्रा. चंद्रकांत भोजाळ ‘व्यावहारीक मराठी मराठी ’ संपादक डॉ. स्नेहल तावरे , स्नेहवर्धन प्रकाशन , पुणे प्रथम आवृत्ती १५ ऑगस्ट १९९५ , पृष्ठ क्र. ७५

समजून घेऊ लागला.आणि भाषांतर प्रक्रियेला सुरुवात होण्याची गरज निर्माण झाली असेच म्हणावे लागेल.

गृहिते

१ मानवी व्यवहाराचे /संप्रेषणाचे माध्यम भाषा होय २ भाषेच्या आधारे मानवाचा सर्वांगीन विकास झालेला आहे. होत आहे ३ मानवाच्या विकासाठी अन्य भाषेतील ज्ञान माहित असणे काळाची गरज आहे.४ भाषांतर हेच मानवाच्या विकासाठी महत्वपूर्ण घटक आहे.५ भाषांतर प्रक्रियेत आडचणी

१ भाषांतर म्हणजे काय ?

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील ज्ञान दुस—या भाषेत व्यक्त करणे होय.भाषांतराची प्रक्रिया झाली नसती ,तर मानवाचा विकास नसता.. Translation is a bridge to join two gulfs भाषांतर या शब्दाचा अर्थ इंग्रजी शब्दाप्रमाणे घेतल्यास ट्रान्स म्हणजे पलीकडे लेटस् म्हणजे स्थलांतर होय. ट्रान्सलेशन म्हणजे दुसरीकडे घेऊन जाणे .एका भाषेतून दुस—या भाषेत जाणे.होय.भाषांतर प्रक्रिया साहित्याच्या सातशे वर्षांच्या कालखंडात तीन वेळा येऊन गेल्या आहेत.संस्कृत भाषेतील ज्ञान संत ज्ञानेश्वरांनी मराठीत आणले तेच पुढे पंडित साहित्यात पहावयास मिळते.पण ख—या अर्थाने इंग्रजी काळखंडात इंग्रजांच्या इंग्रजी साहित्यातील विविधता लक्षात येताच भाषांतर प्रक्रिया वेगात धावू लागली. भाषांतरकारास शेक्सपियर हा लेखक भाषांतरास अधिक योग्य ठरला. मराठीतील इसापनिती ,पंचतंत्र सिंहासन बत्तीसी इतर कथा भाषांतरात होलागल्या. आजच्या काळात भाषांतर प्रक्रिया वेगाने वाढत आहे.या प्रक्रियेने विधि क्षेत्रात महत्वपूर्ण कार्य केले आहे. भाषांतर प्रक्रियेच्या गरजे संदर्भात डॉ. विजया देव म्हणतात “ .....आणि या क्षेत्रात भाषांतराची गरज पदोपदी जाणवते वृत्तपत्रे ,जाहिराती ,कार्यालयीन पत्रव्यवहार ,औषधे ,प्रसाधने ,उपकरणे ,यांची माहिती पत्रके ,उद्योग —व्यापार —वित्तसंस्थांचे सर्व व्यवहार,त—हेत—हेच्या सूचना पाट्या यांची सारी भिस्त अनुवादावरच असते ” ^३ भाषांतर करतांना भाषांतरकाराला प्रत्येक भाषेतील शब्द रूप अर्थ श्रुती आणि व्याकरण ही प्रमुख पाच अंगांचा विचार करावा लागतो.

भाषांतराचे प्रकार :

^३) डॉ.विजया देव ‘व्यावहारीक मराठी मराठी ’ संपादक डॉ.स्नेहल तावरे ,स्नेहवर्धन प्रकाशन ,पुणे प्रथम आवृत्ती १५ ऑगस्ट १९९५ ,पृष्ठ क्र. ११५

१ मुलनिष्ठ भाषांतर : मुलनिष्ठ भाषांतर ही संकल्पना स्पष्ट करतांना डॉ.कल्याण काळे म्हणतात “मुलनिष्ठ भाषांतरात मुळ भाषेतील वाक्यरचना शब्दरचना आणि शैली यांचे तंतोतंत अनुकरण केलेले असते.लक्ष्य भाषेतील वाक्यरचना शब्दरचना आणि शैली ही सर्व भिन्न असली तरी त्याची दखल न घेता या भाषांतरात भाषांतर केलेले असते ”^४ उदा The boys that wanted to be free – मुले जी स्वतंत्र होऊ इच्छित होती.

सतराव्या शतकातील ड्रायडन नावाच्या भाषांतरकाराने भाषांतराच्या तीन श्रेणी नमूद केलेल्या आहेत

१ शब्दशः मुळ भाषेतील शब्द नि शब्द आणि ओळ दुस-या भाषेत जशीच्या तशी आणली जाते.

२ अर्थानुवाद : भाषांतरातील आशयाला बाधा येणार नाही इतके स्वातंत्र्य घेउन भाषांतर केले जाते. मोकळेपणाणे भाषांतर केले जाते.

३ अनुकृती :भाषांतरकार शब्द आणि अर्थ यांच्यात फेरफार करण्याचे स्वातंत्र्य घेतो.काही प्रसंगी त्याचा त्यागही करतो.भाषाअभ्यासक सोसूरने चिन्हानुवादाचा गट तयार केला.त्यानुसार दिलेले उदा पहा I have made a mistake या वाक्याचे मराठीत भाषांतर ‘ माझ्या हातातून गुन्हा घडला ’ असे केले. असता अर्थानुवादी मान्य करतील पण mistake म्हणजे चूक हा मराठीत शब्द घेणे योग्य ठरेल काय ? की crime असा प्रश्न पडतो ? तो मुळ वाक्यात नाही म्हणून भाषांतरकाराला स्वातंत्र्य नाही.

२ लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर : मुळ भाषेतील आशयाशी प्रामाणिक आणि लक्ष्य भाषेच्या रूपाशी जुळते असणारी असते.पण यासाठी भाषांतरकाराला दोन्ही भाषेतील शब्द ,अर्थ वाक्य आणि परिस्थीनुसार व्यक्त केलेले प्रसंग अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

३ रूपांतर म्हणजे काय ? ज्यावेळी व्यवहारिकपणामुळे मुळ संहितेतील शब्दशः प्रतिशब्द निर्माण करणे शक्य नाही.त्यावेळी लक्ष्य भाषेत तिचा स्थूलपणा आणण्याचा प्रयत्न केला जातो.असे साहित्य रूपांतरीत साहित्य असते.उदा शेक्सपियरच्या ऑथ्लोचे झुंझारराव या नाटकात रूपांतर केले.प्राचीन मराठी साहित्यातील आध्यात्मिक ग्रंथ रामायण महाभारत भागवत इत्यादी ग्रंथांचे रूपांतर झाले.

४ आदर्श भाषांतरकराकडे कोणते गुण असावेत ?

फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत डोलेट याने इ.स.१५४० मध्ये भाषांतर मिमांसेविषयी मुलभूत आणि सुत्रबद्ध विचार मांडलेले आहेत.त्याने काही तत्व मांडलेली आहेत.

^४) डॉ.कल्याण काळे ‘व्यावहारीक मराठी ’ संपादक डॉ.कल्याण काळे डॉ.दत्तात्रय पुंडे ,निराली प्राकशन ,पुणे ,प्रथम आवृत्ती ८३ पृष्ठ क्र १

१ मुळ अर्थ आणि आशय समजावून घेणे गरजेचे आहे. २ मुळ भाषेचे आणि लक्ष्य भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. ३ शब्दशः भाषांतर टाळावे ४ रोजच्या वापरातील शब्द वापरावेत ५ शब्दांची निवड योग्य प्रकारे करावी. ६ दोन्ही ग्रंथांची भाषा ज्ञात असावी. ७ पाठ्यपुस्तके किंवा साहित्यकृती पूर्ण वाचून त्यातील शब्द आणि अर्थ समजावून घेणे गरजेचे आहे. ८ दोन्ही भाषेतील भाषाशैली आत्मसाद करावी. ९ मुळ ग्रंथातील सांस्कृतिक आशय आणि जीवनदर्शन समजावून घेता आले पाहिजे. दोन्ही संस्कृतीतील साम्य आणि भेद समजला पाहिजे. १० भाषांतरात साहित्य मुळ लेखकाशी समवृत्ती ११ भाषांतरकाराने मुळ आपले विचार आणि भावनांचा विचार करू नये

६ भाषांतर करतांना येताना अडचणी

भाषांतर करतांना भाषांतरकाराला पुढील अडचणी समजावून घ्याव्या लागतात

१) दोन्ही भाषेचे व्याकरण ,शब्दप्रयोग आणि अर्थविचार यांचे स्पष्टीकरण होणे गरजेचे आहे. २) दोन्ही साहित्यकृतीतील समाज आणि संस्कृती याची माहिती नसल्यास भाषांतराचे काम करणे आवघड जाते. ३) काव्यमय ग्रंथाचे भाषांतर करतांना कवितेतील शब्द ,लयबद्धता ,वृत्तविचार ,अलंकार भाषेचे सौंदर्य आणि सामर्थ्य यांच्या समस्या ४) प्रासंगिक आणि शब्दीक विनोद दर्शविण्यासाठी वापरावयाचे शब्दप्रयोग ५) मुळ ग्रंथातील शब्दांचे माधुर्य लयबद्धता अर्थगर्भता इंद्रियगत संवेदना रस ,रंग गंध आणि स्पर्श हे भाषांतरात कलाकृतीतील वाचकांना जाणवून देणे आवघड काम असते. ६) मुळ ग्रंथातील विचारांशी भाषांतराचे विचार जुळत नसतील तर ७) शब्दसंग्रह आणि भाषावैभवाची कमतरता. ८) मुळ लेखकाच्या लेखनामागील मानसशास्त्र कौटुंबिक अवस्था आणि समाजशास्त्राची ओळख करून घेणे आवश्यक आहे. ९) मुळ भाषेतील एका शब्दाऐवजी भाषांतरात त्याच शब्दांचे अनेक पर्याय असतात. त्यापैकी योग्य कोणता ? याची निवड करता आली पाहिजे. उदा आई —माता ,जननी यातील कोणता शब्द वापरावा. किंवा मराठीत इश्या या पर्याय काय? १०) शास्त्रीय ललित साहित्य धर्मग्रंथ वैचारिक ग्रंथ यांचे भाषांतर करतांना ती संस्कृती समाज चालीरिती पंरपरा आणि तत्कालीन विचार समजावून घ्यावे लागतात.

७ भाषांतर करतांना भाषिक व शैलीच्या अडचणींचे स्वरूप

भाषांतर करतांना भाषिक शब्दप्रयोग वाक्यरचना समाजव्यवस्था आणि एखाद्या शब्दाला त्या समाजात कोणत्या अर्थाने वापरला जातो. उदा लांडगा माकड गाढव वाघ हे प्राणी आहेत. पण या प्राण्यांचे गुण मानवी स्वभावाशी जोडल्यास त्यासाठी वापरावयाचे शब्दप्रयोग किंवा महिला कुंकू

लावतात. .कुंकू या शब्दाचे इंग्रजीत भाषांतर करतांना निश्चित शब्दप्रयोग निवडताना अडचणी येतात. साहित्याच्या वेगवेगळ्या शैली असतात.भाषांतर करतांना त्याचा ही विचार करतांना अडचणी येतात.

८ भाषांतराची आवश्यकता का ?

ज्ञानाच्या आणि माहितीच्या आधारावर जग झापाटयाने बदलत चाललेले आहे.त्यामुळे आज प्रत्येक भाषेत वेगवेगळ्या प्राकरचे ज्ञान दडलेले आहे किंबहुना आज प्रत्येक भाषेतील ज्ञान आत्मसात करणे ही काळाची गरज बनलेली आहे.त्यामुळे प्रत्येक मानव ,समाज राष्ट्र आणि देश हे प्रत्येक भाषेतील ज्ञानाकडे कुतुहलाने पाहत आहे.औद्योगिक ,विज्ञान, आरोग्य ,तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र ,नितीशास्त्र ,व्यापार ,संरक्षण ,धर्मग्रंथातील विचार राजनिती साहित्य कला क्रीडा आणि संस्कृती या प्रत्येकाची वेगळी ओळख आहे ती ओळख प्राप्त करीत नवे शोध नवे विचार नवी दिशा यांचा शोध घेण्यासाठी भाषांतरकराची गरज आहे.

प्रत्येक देशात राज्यात बोली लिखित आणि प्रमाण भाषा वेगवेगळी असते .त्यामुळे प्रत्येकालाच सर्व भाषा येतील हे सांगता येत नाही न्यायालयीन कागदपत्रे ,शासकीय कागदपत्रे बँकेतील व्यवहार किंवा दुस-या प्रदेशातील त्यांच्या भाषेतील कागदपत्रे यांच्यातील भाषा अपणास समजणार नाही .त्यासाठी दैनंदिन जीवनात भाषांतराची आवश्यकता आहे.

९ भाषांतराच्या अभ्यासाची विविध क्षेत्रे

१)लोकसाहित्यातील २)धर्मशास्त्र व धर्मग्रंथ ३)समाजशास्त्र कुटुंब व्यवस्था ४)नितीशास्त्र/आचार विचार/संस्कृती ५)राजनिती/राज्यशास्त्र ६)इतिहास (सामाजिक सांस्कृतिक ऐतिहासिक धरणे थोर संत साधू आदर्श व्यक्तिमत्व यांचे दर्शन होण्यासाठी) ७)भूगोल व पर्यावरणशास्त्र, निसर्गसौंदर्य ८)प्राणीशास्त्र जीवशास्त्र ९)विज्ञान अरोग्य तंत्रज्ञान औद्योगिक प्रगती १०)साहित्य कला संगीत नृत्य अभूषणे ,सौंदर्यलंकार ११)तत्त्वज्ञान १२)व्यापार व व्यवसाय १३)कला क्रीडाआणि विविध प्राकरचे खेळ

समारोप आजच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान युगात ज्ञान ही महत्वाची दिशा असून हे ज्ञान विविध भाषेत आहे.त्यामुळे प्रत्येक भाषेतील ज्ञान मिळविण्यासाठी भाषांतराचे कौशल्य महत्वाचे आहे.भाषांतरकाराने भाषांतराचे महत्व ,त्यातील अडचणी आणि उपाय यांची माहिती घेउनच भाषांतर केल्यास विविध क्षेत्रातील ज्ञानाच्या कक्षा विकसित होण्यास मदत होईल असा विश्वास वाटतो.माहिती व तंत्रज्ञानाच्या काळात भाषांतर ही ज्ञानी मानसाची महत्वाची गरज आहे.या भाषांतराच्या बळावरच सर्वांगीण विकास अवलंबून आहे.

भाषांतर आणि नाटक

प्रा.चिं. दु. धिंदळे

मराठी विभाग प्रमुख

लता विठ्ठल खडसे.(एम.ए.भाग I)

महात्मा फुले कला, विज्ञान आणि

वाणिज्य महाविद्यालय पनवेल

भ्रमणध्वनी ९८७०८९१८०३/८८९८२६८०३१

प्रास्ताविक :-

भाषांतर विद्या ही स्वतंत्र ज्ञानकक्षा आहे. भारतासारख्या भाषाबहुल देशात एकमेकांमध्ये आदानप्रदान होण्याची नितांत गरज आहे. म्हणून इंग्रजी किंवा हिंदी यासारख्या भाषांमधील मौलिक विचार आपल्या भाषेत आणण्यासाठी भाषांतर विद्या अध्ययनाची गरज मौलिक अशी आहे.

१९९० नंतरच्या काळखंडात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणामुळे जग जवळ येत चालले आहे. वेगवेगळ्या नोकऱ्या, व्यवसायामुळे लोक एकमेकांच्या देशात जात असल्याने आज मोठ्या प्रमाणात एकमेकांची भाषा शिकणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे भाषा—भाषांमधील देवाण—घेवाण वाढली आहे. तसेच परकीय भाषेतील वाङ्मयाचीही देवाण—घेवाण होत आहे. उदा. कथा, कादंबरी, कविता, निबंध इ.

भाषांतराला प्रगत भाषिक कौशल्या असे संबोधतात. इ.स. १८१८ पासून इंग्रजांच्या संपर्कामुळे मराठी आणि इंग्रजी या दोन भाषा एकमेकांच्या सहवासात आल्या. इंग्रजीतील लेखन या काळखंडात मराठीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भाषांतरित झाले. यालाच 'भाषांतर युग' असे म्हणतात. भाषांतर ही अभ्यासप्रक्रिया स्वतंत्र अशी ज्ञानकक्षा आहे. भारतात अनेक भाषा बोलल्या जातात त्यामुळे आदानप्रदान होण्याची अतिशय गरज आहे म्हणूनच इंग्रजी किंवा हिंदी यासारख्या भाषांमधील विचार आपल्या भाषेत आणण्यासाठी भाषांतर या अभ्यासप्रक्रिया अध्ययनाची गरज आहे. इ.स. १८१८ पासून इंग्रजांच्या संपर्कामुळे मराठी आणि इंग्रजी या दोन भाषा एकमेकांच्या संपर्कात आल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर भाषांतर झाले. आणि भाषांतर युग जन्माला आले. भाषेतील मजकूराचा आशय दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे, म्हणजे भाषांतर होय. सध्याच्या काळात भाषांतराला महत्व प्राप्त झाले आहे. विविध भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तींना एकत्र आणणे, त्यांच्यात संवाद घडविणारे भाषांतर हे एक उत्तम माध्यम झाले आहे. वृत्तपत्रांना चांगल्या भाषांतरकाराची मोठी गरज आहे. त्यासाठी भाषांतरकाराचे दोन भाषांवर प्रभुत्व असायला हवे. भाषांतरासंदर्भात डॉ. रमेश वरखेडे यांचे मत विचारात घेण्यासारखे

आहे, “प्रादेशिक भाषांतून शिक्षणाची क्षेत्रे विस्तारली तसतशी प्रांतीय भाषांतून भाषांतरे होऊ लागली. भाषांतराची साधनेही विकसित झाली. उच्च शिक्षणाच्या कोणत्याही संस्थेत भाषांतरविद्येची पारंगतता असलेल्या व्यक्तित्ताची गरज भासते. व्यापार—उद्योगात, वृत्तपत्रे—जाहिरातींच्या क्षेत्रांत प्रशासनात आणि पर्यटन उद्योगात भाषांतरकर्त्याची निकड असते. त्यामुळे भाषांतरव्यवहाराची व्याप्ती दैनंदिन व्यवहारापासून अमूर्त अशा ज्ञानात्मक साहित्यापर्यंत विस्तारली आहे.”

भाषांतर प्रक्रिया :-

भाषांतर प्रक्रिया ही अति प्राचीन आहे. ज्यावेळी मूळ ग्रंथरचना तयार झाली, त्या वेळेस या ग्रंथाच्या भाषांतराची प्रक्रिया तयार झाली. भिन्न भाषांना व भिन्न भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे भाषांतर हे एक साधन आहे. म्हणजेच दोन भिन्न साहित्याची व संस्कृतीची देवाण—घेवाण करण्याचे भाषांतर हे एक सुलभ असे प्रमुख साधन आहे. भाषांतर प्रक्रियेचे स्वरूप हे एका भाषेतील लेखकाने वापरलेल्या पध्दतीवर अवलंबून असते. साहित्य दुसऱ्या भाषा आशय दोन माध्यमामधून प्रकट होत असतो.

१) बोलणे

२) लिहिणे

या दोन प्रक्रियेत भाषाज्ञान आणि समाज—संस्कृती उपयोजन गरजेचे ठरते. यावरूनच भाषांतर प्रक्रियेचे मौखिक आणि लिखित असे दोन भेद करता येतात.

भाषांतरकाराकडे आवश्यक असणारे गुण :-

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्याच्या शैलीवैशिष्ट्यांसह उतरवण्याची कला होय. मूळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान आणि विचार, आनंद आणि अनुभव दुसरी भाषा बोलणाऱ्याला त्याच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय. पंधराव्या शतकात दळणवळण वाढल्यानंतर आणि पाश्चात्य देशातील लोक जगभर फिरू लागल्यानंतर भाषांतर या वाड्. मय प्रकाराची गरज वाटू लागली. या काळात भाषांतरासंदर्भात काही सिध्दांत मांडले गेले. फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत डोलेट या विचारवंताने १५४० मध्ये भाषांतराच्या संदर्भात पाच तत्वे मांडली ती पुढीलप्रमाणे :-

१) भाषांतर काराने मुळातील अर्थ व आशय निट समजावून घेणे आवश्यक आहे.

मुळातले संदिग्ध अर्थही तो योग्य ते स्वातंत्र्य घेऊन स्पष्ट करू शकतो.

२) मूळ भाषेचे व लक्ष भाषेचे ज्ञान भाषांतरकर्त्याकडे असायला हवे. ३) भाषांतरकाराने शब्दशः भाषांतर करणे टाळावे. ४) रोजच्या वापरातील शब्द भाषांतर कर्त्याने वापरावित. ५) भाषांतरकाराने शब्दांची निवड चोखंदळपणे (योग्य पध्दतीने) व परिणामकारकपणे असणारी लिहावी.

या तत्त्वामधून डोलेटने मूळ ग्रंथाच्या योग्य आकलनावर भर दिलेला आहे. भाषांतरकाराला मूळ भाषा व लक्ष भाषा यांचे ज्ञान असून चालत नाही तर मूळ ग्रंथाचे बौद्धिक आणि भावनिक आकलन करून घेण्याची क्षमताही त्याच्याजवळ असली पाहिजे असे त्याचे म्हणणे आहे.

तसे पाहिले तर संस्कृतमधून भाषांतराचा विचार झालेला नाही. सुरुवातीच्या काळात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि श्री.म.माटे यांनी त्याचबरोबर अलिकडच्या काळात भालचंद्र नेमाडे आणि विश्वनाथ खैरे यांनी भाषांतराविषयी काही विचार मांडलेले आहेत ते पाहू. :-

१) श्री.म.माटे : ‘मूळ वस्तूतील सर्वच्या सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे हे भाषांतरकारचे मुख्य लक्षण हो.’

२) भालचंद्र नेमाडे : ‘एका संहितेचे एका भाषिक—सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे.’

४) कल्याण काळे : ‘भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत प्रतिनिर्माण करणे.’

५) विश्वनाथ खैरे : ‘एका भाषेतील पाठाच्या दुसऱ्या भाषेत केलेला अर्थ म्हणजे भाषांतर होय.’

६) अनिकेत जावरे : ‘भाषांतर म्हणजे इतर भाषेतून केलेली कृती याचा आशय आणि अभिव्यक्तजन्य अनुभव यांसह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया भाषांतर.....’

७) सिसरो : ‘भाषांतर करत असताना भाषांतरकर्त्याने मूळ भाषेचे अनुकरण करावे.’

८) पुर्वे : ‘शब्दांशी फारसे बांधील न राहता एका भाषेतून अर्थ दुसऱ्या भाषेत आणणे.’

९) सी रेबीन : ‘भाषांतर ही एक अशी प्रक्रिया आहे की एखाद्या लिखित किंवा मौखिक वचनाला एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ भाषेतील अर्थ जसाच्या तसा उतरवणे होय.

१०) एच.एच.स्मिथ : ‘भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थ कायम ठेवण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे होय.’

११) मिलिंद मालशे : ‘लिखित मजकूर एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत आणणे याला भाषांतर अशी संज्ञा दिली जाते.’

सामान्यपणे भाषांतराचे मुख्य दोन प्रकार पडतात ते पाहू —

१) मूल्यनिष्ठ भाषांतर (शब्द तंतोतंत)

२) लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर (आशयाला महत्व)

आता आपण भाषांतर आणि नाटकाचा संबंध पाहु.

नाटकाचे भाषांतर :-

तसे पाहिले तर भाषा ही मानवी व्यवहारात विचार भावना अनुभवादीच्या प्रकटीकरणाचे माध्यम म्हणून वापरली जाते. भाषिक व्यवहार हा नेहमीच संस्कृती विशिष्ट असतो म्हणून एका भाषेतून व्यक्त होणारे व ग्रहण केले जाणारे अर्थ देखील संस्कृती विशिष्ट असतात. ज्याप्रमाणे कोणत्याही दोन संस्कृती कधीही जशाच्या तशा सारख्या असू शकत नाहीत. ते कमी अधिक फरकानेच सारखे असू शकतात. प्रत्येक भाषेतील भाषिक व्यवहार हा त्या व्यवहाराच्या सांस्कृतिक चौकटीतच विशिष्ट रीतीने अर्थपूर्ण ठरतो. मूळ संहितेच्या अर्थाशी रचनेशी इमान राखून केलेले भाषांतर इथे विचारात घेतले जाते.

भाषांतरकारासमोर देखील मूळ संहितेच्या माफक देशीकरणाचा प्रश्न उभा राहिलेला दिसतो. उदा. वि.वा.शिरवाडकराचे मूळ शेक्सपियरचा अर्थ मराठीत आणण्याचा दावा करणारे भाषांतर ऑथेल्लो या पाश्चात्य नाटकाच्या ठिकाणी पात्राची स्थळाची नावे बदलून ती भारतीय व त्यातही मराठी कानांना परिचित वाटतील अशी ठेवणे हा मार्ग अनुसरलेला दिसतो. मुळातील ऑथेल्लो रॉडरिगो, इयागो कॅशियो बियान्का, डेस्डिनोमा इत्यादी नावे बदलून ती महेश्वर रामदेव, सोमनाथ, जयवंत, अश्विनी, दमयंती अशी ठेवण्यात आली आहेत. वास्तव वर्तमानांपेक्षा भिन्न असणारे कल्पना रम्यता व ऐतिहासिकता यांच्या सीमारेषेवरील धुसर जाग मूळ नाव सुचित करतात. परंतु शिरवाडकरांनी वापरलेली नावे अर्थातच त्यांच्या देशी सूचनांमुळे अशी सममूल्यता प्रस्थापित करू शकत नाहीत किंबहुना सममूल्यता प्रस्थापित होणे अशक्य आहे.

परंतु सांस्कृतिक भिन्नतेमुळे मूळ संहितेतील भाषेच्या इतरही अनेक सांस्कृतिक अर्थांचे योग्य भाषांतर निर्माण करण्याचा प्रश्न भाषांतरकारासमोर आव्हानच ठरतो. उदा. इंग्रजी नाटकातील चुंबनलिंगनादी सुचककृती व शब्दासाठी अनेकदा भारतीय संस्कृती जवळचे असणारे संकेत वापरले जातात.

भाषांमधील सांस्कृतिक फरकामुळे भाषांतरकाराला विचित्र तडजोडी कराव्या लागतात. उदा. हाळेकराच्या महानिर्वाणच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीत सनातन हिंदू पद्धतीप्रमाणे केला जाणारा दहनविधी आहे. किंबहुना नाटकाची ही पार्श्वभूमी म्हणजे नाटकातील एक सरंचनात्मक मूल्यच आहे. नाटकात

चाळकरी सनातन आर्यधर्माचा घोष करतात. प्रेतासमोर भेंडया लावतात. त्यातही देवादिकांच्या पारंपरिक ओव्या वापरतात. आळेकरांचा उद्देश विधीची एका पातळीवर खिल्ली उडवण्याचा आहे. म्हणूनच हा हिंदू सांस्कृतिक संदर्भ महत्वाचा ठरतो.

नाटकातील भाषाशैली विशिष्ट सांस्कृतिक कलाप्रमारांशी निगडीत असतात. भाषांतर करणे ही जवळ पास अशक्य कोटीतील गोष्ट ठरते. उदा. विजय तेंडूलकरांच्या घाशीराम कोतवाल या नाटकात खेळे दशावतार तमाशा कव्वाल्या इत्यादी अनेक लोक कलांमधील शैलीविविधता वापर आहे. अशा नाटकाच्या इंग्रजी भाषांतरात सममूल्य शैली वापरता येणे सर्व या अशक्य ठरतो. जयंत कर्वे व इलिनॉर झोलियर यांच्या भाषांतरात (१९८६) मूळ वाक्याच्या नाद, लय शब्दसंख्या या तत्वांशी समान ठरतील, अशा प्रकारच्या ओळी आढळतात. परंतु इंग्रजी ओळीमधून दशावतार व लावणी कळणे शक्य नाही. भाषांमध्ये कोणत्या प्रकारचे राजकीय संबंध असतात हे ही भाषांतरात महत्वाचे आहे. इंग्रजीतून मराठीत आणलेल्या नाटकाला जितका ग्राहक वर्ग मिळेल तसा मराठीतून इंग्रजीत केलेल्या नाटकास मिळणे नाही. जितक्या नव्या गोष्टी इंग्रजीतून मराठीत आणून स्वीकारार्थ ठरवता येतील, तितक्या मराठीतून इंग्रजीत नेता येणार नाही.

भाषा हा समाजाचा संस्कृतीचा घटक असतो. त्यामुळे भाषेतील शब्द भाषांतरीत करता आले तरी त्या शब्दांना अभिप्रेत असलेला आशय भाषांतरीत करता येईलच असे नाही. भाषांतरातील सांस्कृतिक अडचणी आहेत. उदा. काखेत कळसा नी गावाला वळसा. नाचता येईना अंगण वाकडे यांसारख्या म्हणींना सममूल्यक म्हणी इंग्रजी, फ्रेंचमध्ये कशा मिळणार?

ऑथल्लो स्वतःला तोड म्हणतो. स्वतःचाच राग येऊन चिडून त्याने हे म्हटलेले आहे. त्यात स्वतःचा उपहास आहे. शिरवाडकरांच्या ऑथल्लेमध्ये महेश्वर स्वतःला सर्प म्हणतो. शब्द किळस तिरस्कार दाखवतो. पण उपहास नाही. त्यामुळे तो तितकासा योग्य वाटत नाही. ऑथल्लो डेस्डीमोनाच्या संदर्भात म्हणतो Let her of and perish and be dammed to night for she shall not live यांचे भाषांतर करताना शिरवाडकर म्हणतात, नायनाट होवो तिचा त्वज दक चमतपौ दक या तिन शब्दासाठी शिरवाडकर एकच शब्द वापरतात. नायनाट इंग्रजीमध्ये अतिशय काव्यात्म अशी ब्लॅक व्हर्स रचना आहे. शेक्सपियरच्या नाटयकृतीमध्ये असे ब्लॅक व्हर्स बरेच आहेत. मराठीत अशी सममूल्यक रचना नाही. पण शिरवाडकर तिचा किंवा करंदीकर मुक्तछंद वापरून सममूल्यक अशी रचना तयार करतात. उदा. तुफानाला कुणी घर देता का? घर? महानिर्वाण या नाटकात किर्तनासारखी रचना आहे. इंग्रजीत अशी रचना नाही. परंतु गौरी देशपांडे तशी सममूल्यक रचना

निर्माण करतात. उदा. जिवंतपणी यातना बोलून दाखविता येतात. परंतु एकदा का पंचप्राण कुडीतून गेले की बातच अलहिंदा. यातना फक्त सोसायच्या, बोलून दाखविल्या तरी कोणास ऐकू जात नाहीत. कितीही आक्रोश केला तरी कुणी लक्ष देत नाही. कारण काय तर पंचप्राण नाहीत.

तर अशा प्रकारे भाषांतर आणि नाटकाचा संबंध आपण पाहिला. मूळ कलाकृती ही एक स्वतंत्र निर्मिती असते. भाषांतर ही त्याची प्रतिकृती असते. म्हणूनच मूळ कलाकृतीचा आभास म्हणजे भाषांतर असल्याने ते तंतोतंत असणे शक्यच नसते. भाषांतरातील संस्कृती विशिष्टता बघताना पुढील संकल्पनेचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते.

समारोप :—

अशा प्रकारे आपण भाषांतराला जीवनात किती महत्वाचे स्थान आहे ते पाहू शकतो. भाषांतरात प्रत्येक समाजाची वाङ्.मयीन, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, भौगोलिक पार्श्वभूमी अथवा इतिहास म्हणजेच संस्कृती भाषांतरकाराला अभ्यासावी लागते. कारण परस्पर भिन्न औपचारिकतेमुळे भाषांतर सदोष होऊ शकते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात तर भाषांतराशिवाय पर्याय नाही. मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांच्या विकासासाठी भाषांतराची गरज आहे. आजच्या आधुनिक काळात भाषा साहित्य, विज्ञान तंत्रज्ञान, वाणिज्य, प्रशासन न्यायव्यवहार, शास्त्रीय संशोधन, आरोग्य, संस्कृती आदि ज्ञानापत्मक लेखन इंग्रजी, हिंदी, कानडी, बंगाली या राजभाषा, ज्ञानभाषा भारतीय भाषांतून भाषांतरीत होण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भगंध :—

- १) डॉ. गुरव धनाजी, डॉ. देवरे अरूण 'भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद व वाङ्.मयीन निबंध' प्रकाशन—प्राध्यापक नि.संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती फेब्रुवारी २०११, पृ.क्र. २१, २२, २३, २६.

ãäÖâªãè - ½ãÄãÿãè ,ã¶ãìläãª 1ãÀ½1ãÄã

ãü.½ã£ãìã
Ôããñ¶ãªãªãŠñ
1ãÆãñ1ãŠñÔãÀ ¶läã
,ã£¾ãää

ãäÖâªãè ääìã¼ããØã

ãü.ªãªªãÔããÖñª ,ããªªñ¶ãŠÀ
½ãÄãÿläãã

ääìãìääìãªãÊã¾ã ,ããõÄãØããªã .

ääìãªãÄ, ¼ãäìã ìã©ãã —ãã¶ã ¶ãŠãñ ¶ãŠ ¼ããÓãã Ôãñ ¶ÔãÄãè
¼ããÓãã ½ãñã ,ãäìãããÄìã ¶ãŠÀ¶ãñ ¶ãŠãè 1ãÆãã¶ãÆŠ¾ãã ,ã¶ãìläãª
¶ãŠÖã •ãäìãã Öõ ý ,ã¶ãìläãª ääìãìãñÓã—ããñã ¶ãñ ,ã¶ãìläãª ¶ãŠãè
1ãÆãã¶ãŠ¾ãã ,ã¶ãìläãª ¶ãŠñ „ãªñí¾ã ìã©ãã „Ôã¶ãŠñ ,ã¶ãìÄ¹ã
,ã¶ãìläãª ¶ãŠñ ääìãã¾ãã ¼ãã ¼ãñªñã ¶ãŠã ääìãÔìãðìã ääìãìãñª¶ã
ää¶ãŠ¾ãã Öõ ý ,ã¶ãìläãª ½ããª ¼ããããÓã¶ãŠ 1ãÆãã¶ãÆŠ¾ãã ¶ãÖãèã
,ããª¹ãìì Ôãã½ããããª¶ãŠ, ÔãããÔãŠðãäìã¶ãŠ ìã©ãã ½ã¶ããñìãõ—
ãããã¶ã¶ãŠ ,ãã¾ãã½ã ¼ããè „Ôã¶ãŠñ Ôãã©ã •ãìñ Öõãã ý ¾ãÖ ½ãã¶ãã
•ãäìã Öõ ää¶ãŠ ,ããõÄãñã ¶ãŠñ ääìãÓã¾ã ½ãñã •ã¶ã¶ãñ ìã©ãã
,ã¹ã¶ãñ ääìãÓã¾ã ½ãñã ,ããõÄãñã ¶ãŠñ •ã¶ã¶ã¶ãÄãè ¶ãñ¶ãñ ¶ãŠãè
½ãã¶ãããÔã¶ãŠìãã ,ã¶ãìläãª ¶ãŠñ ääìãœñ ¶ãŠã¾ãÄìã Öãñìããè Öõ ý
fÔããèããÊã¶ ¾ãÖ 1ãÆ½ãñ¾ã 1ãÆãäìã¹ããããªìã ää¶ãŠ¾ãã •ãäìãã Öõ
ää¶ãŠ œäìÊãñ Ôã½ããª ½ãñã Öãè ,ã¶ãìläãª 1ãŠÊãìãã - 1ãŠìÊãìãã Öõ ,
ªãª Ôã½ããª ½ãñã ,ã¶ãìläãª ää¶ãããÓã£ª Öãñìãã Öõ ý fÔããè
1ãÆ½ãñ¾ã ¶ãŠñ ,ã£ããÄ 1ãÀ ¾ãÖ ¼ããè ¶ãŠÖã •ãäìãã Öõ ää¶ãŠ ìã¶ãÄ
- ì¾ãìãÔãã ½ãñã •ã¶ãŠñ ¼ããÄìã ½ãñã ,ã¶ãìläãª ¶ãŠãè ¶ãŠñfÄ

ÔlãÔ©ã 1ãÀã1ãÀã ¶ãÖãèã Öö ý ÔããÔþãŠðlã ¼ããÓãã lã©ãã —ãã¶ã 1ãÀ
 ,ããã£ãþãŠãÀ ÀÖã¶ãñlããÊãñ „þã lããã¥ãÃ¼ããñã ¶ãñ °ãÖlã¶ããñã
 þãŠãñ —ãã¶ã Ôãñ lããããþãlã ÀÖã¶ãñ þãŠñ äãÊãþ ÔããÔþãŠðlã þãŠã
 —ãã¶ã •ã¶ã ¼ããÓãã,ããñã lãþãŠ 1ãÖlãþã¶ã¶ã ¶ãÖãèã äã¾ãã ý
 fÔããèããÊãþ ÔããÔþãŠðlã þãŠñ ØãÆã©ããñã þãŠñ ,ã¶ãlãããã ãñlããè
 ¼ããÓãã,ããñã ½ãñã Öãñ¶ãñ ¶ãÖãèã äã¾ãã ý °ãÖlã¶ã ÔããÔþãŠðlã
 ¶ãÖãèã •ã¶ãlãñ ©ãñ , fÔããèããÊãþ lãñ ¼ããè •ã¶ã¼ããÓãã ½ãñã
 ÔããÔþãŠðlã þãŠã ,ã¶ãlãããã þãŠÀ¶ãñ ½ãñã ,ãÔã½ã©ãÃ ©ãñ ý þãŠÖã
 •ããlãã Öö ¼ããÀlã ½ãñã ,ã¶ãlãããã ,ããØãÆñ•ããñã þãŠãè ãñ¶ã Öö ý
 „ÔãÔãñ 1ãlãÃ ¾ãÖãùã ,ã¶ãlãããã ¶ã þãŠñ °ãÀã°ãÀ Öãè ÀÖã Öö ý
 1ãÆããÔã£ã þãŠãlã þlãã äãlãþããÀþãŠ þãŠñ .Ôãããþããã¶ã¶ã ¶ãñ þãŠ
 ÊãñÖã ½ãñã äãÊãÖãã Öö äãþãŠ ¼ããÀlããè¾ãã ¼ããÓãã,ããñã ½ãñã
 ›ÊããÔãÊãñlã¶ã þãŠñ ,ã©ãÃ ½ãñã fÔã lã°ã þãŠñ 1ãÆ¾ããñØã þãŠñ
 þãŠñfÃ fããlãÖãÔã ¶ãÖãèã äã½ãÊãlãã ý ,ã¶ãlãããã þãŠñ °ãããþ
 ÔããÔþãŠðlã þãŠãl¾ãlããÔã þãŠãè 1ãÀã1ãÀã ½ãñ lãããlãÃþãŠã ,
 ¼ããÓ¾ãã , lãðããlãã , l¾ããÖ¾ããã ,ãèþãŠã þãŠã „ÊÊãñÖã äã½ãÊãlãã
 Öö ý ÊãñããþãŠ¶ã f¶ã½ãñã Ôãñ äãþãŠÔããè þãŠñ ,ã¶ãlãããã þãŠñ
 Ôã½ããlãÊ¾ãã ¶ãÖãèã ½ãã¶ãã •ãã ÔãþãŠlãã ý

1ãÆãþããè¶ã ¼ããÀlã ½ãñã •ããlãþãŠ þãŠ©ãã,ããñã ,ããõÀ
 Øãl¥ãã¾ãã þãŠñ þãŠ©ãã½ãã•ããèÀãè þãŠñ ,ãããlãããÀþããããã ,ã¶ãlãããã
 þãŠñ þãŠñfÃ ,ã¶ãã Ôãããã ¶ãÖãèã äã½ãÊãlãñ ý ,ãþãŠ°ãÀ þãŠñ
 lããÔã¶ãþãŠãÊã ½ãñã ,ã¶ãlãããã þãŠñ äãÊãþ þãŠ Ôlãlãããã äãlã¼ããØã
 °ã¶ãã¾ãã Øã¾ãã ©ãã ý ½ãlØãÊãþãŠãÊã þãŠñ °ãõÀã¶ã Àã½ãã¾ããã,
 ½ãÖã¼ããÀlã , ÀããlãÀãããØã¥ããè, ÊããèÊããlãlããè ,ããõÀ „1ããã¶ãÓããñã
 þãŠñ ,ã¶ãlãããã 1ãŠãÀÖããè ½ãñã äãþãŠ¾ãñ Øã¾ãñ ý ÊãñããþãŠ¶ã fÔã

•āōĀāĴā ¼āāē ††āŠ ¼āāĀ!āāē¾ā ¼āāÓāā Ōāñ āĴōāĀē ¼āāĀ!āāē¾ā
 ¼āāÓāā ½āñā ,āĴā!āāā †āŠñ †āŠāñfĀ 1āÆ½āā¥ā „1āÊā°Ēā ĴāŌāēā Ōō ý
 ,āĴā!āāā †āŠāē 1āā!Ĵā½āāē ĒāāĀ¥āā †āŠñ ,āĴā!Ā!ā ¼āāĀ!ā ½āñā
 ,āĴā!āāā †āŠāē 1āĀ½1āĀ ĴāŌāēā Ōō ý ¼āāÓāā ā!āāā •āāē.†Ĵā.āñ!āāē
 Ĵāñ 1āā!Ĵā½āāē ,āĴā!āāā Ōāñ 1āðĀ†āŠ ¼āāĀ!āāē¾ā ,āĴā!āāā †āŠāē
 1āĀ½1āĀ †āŠā „ÊĒāñĀā †āŠĀ!āñ Ō!† āāĒāĀā Ōō āā†āŠ ¼āāĀ!āāē¾ā
 Ĵāñ!āĴāā !āāŌ!ā!ā ½āñā ,āĴā!āāā1āĀ†āŠ Ĵāñ!āĴāā Ōō , •āāñ ¼āāÓāā
 1āÆ¥āāĒāē †āŠñ Ōāā¼āāā!ā!ā Āā!Ēāñ1āĴā †āŠā fŌ!āñ½āāĒā
 †āŠĀ!āāē Ōō ý „Ĵā†āŠñ ,āĴā!ŌāāĀ Ōā½ā!Ĵāñ ¼āā†ā!ā ,āāĴāñĒāĴā
 †āŠāē †āŠā!ā!āā ½āñā ,āĒ¼āā!½ā †āŠāē ¼āāÓāā †āŠāñ ŌāāŌ†āŠŌ!ā
 Ōāñ Ēāāñ†āŠ¼āāÓāā ½āñā ,āĴā!āā!ā †āŠĀĴāñ †āŠāē Ĵāñ!āĴāā !¼āā!ā
 Āāē ý ,ā¾ā!1āā 1āāā¥ā†ā!†āŠĀ Ĵāñ ¼āāē †āŠŌā Ōō āā†āŠ
 ½āĒ¼ā†āŠĒā †āŠñ āōĀāĴā Ōā½ā!Ĵāñ ¼āāĀ!ā!āŌāĀ ½āñ ŌāāŌ†āŠŌ!ā
 †āŠāē †āŠĒā•ā¾āāē †āŠŌā!ā¾āāñā , •āōŌāñ ½āŌā¼āāĀ!ā ,āāōĀ
 1ā!Āā¥āāñā †āŠāñ Ĵā¾āñ ĴāŌā Ōāñ †āŠŌĴāñ, ĴāĒāĴāñ ,āāōĀ
 ā!āĀāāā!ā †āŠĀĴāñ †āŠā āāŌāĒāāŌāĒāā •āŌā †āŠā !āŌā ¾āā
 Ō!āŌ! Ōā½āāĴāāĀĀ†āŠ !āāāñā ā!āāĀā ,āĴā!āāā †āŠĀĴāñ †āŠāē
 āāĴā!āā āā†āŠ¾āñ āāāĴāā ĴāĒā!āā ĀŌā ý ,āĴā!āāā †āŠāē fŌā
 1āĒ!āðā!ā †āŠāñ °Ēāō†āŠāĴāĀ Ĵāñ ‘,āā!½āŌāā!āāē†āŠĀ¥ā’ †āŠŌā Ōō
 ý •ā½āĀĴā āāĴā!ā†āŠ !āāĒĀ āñĴ¼āāā½āĴā Ĵāñ Ō!āŌ! ,āĴā!āāā
 †āŠāē ,ā!āĒāĀ¥āā †āŠā ,āŌ!āāē†āŠĀ †āŠĀ †āŠŌā Ōō ¼āāē Ōō āā†āŠ
 ,āĴā!āāā ,ā!ā!āā ½ā!Ēā ŌāĒāĀ †āŠā 1ā!ĴāĒāñĀĀĴā ¾āā „!āĀ
 •āāē!āĴā Ōāñ!āā Ōō ý

āāŌāāē - ½āĀāŸāē ,āĴā!āāā †āŠāē ,āāĀāā¼ā†āŠ 1āĀ½1āĀ
 †āŠāñ ¼āāē fŌāāē āāāŌ Ōāñ āñĀĴāñ 1āĀ Ōā½1ā!¥āĀ ¼āāā†ā!ā -

ÔãäääÖ!¾ã ½ãñâ ÔãâÔ±ãŠð!ã Ôãñ ääÖâªãè -½ãÀãÿãè ½ãññââ ¹ã!¶ã:
 Ôãð•ã¶ã ¹ãÆãä±ãÆŠ¾ãã Ôã¼ããè Ôã¶!ãñâ - ¼ã±ã!ãñâ ±ãŠãè
 Àã¶¶ãã,ãñâ ½ãñâ ääªÆããfÃ ãñ!ãè Öö ý •ãÖãùââ !ã±ãŠ ½ãÀãÿãè Ôãñ
 ääÖâªãè ½ãñâ ,ã¶!ã!ãã ±ãŠãè ¹ãÀ¹ãÀã ±ãŠã ¹ãÆ!¶ã Öö ý
 !¾ã!ãÖããÀ±ãŠ ,ã¶!ã!ãã ±ãŠãè !ã!À,ãã!ã ,ãÿÀÖ!ããèéã !ã!ãè ±ãŠñ
 ¹ã!ããÃÆªÃ Ôãñ ½ãã¶ããè •ã!ããè Öö ý ½ã!ðãËã Ôãã½ãÆã¾ã ±ãŠñ
 ¹ã!ã¶ã ±ãŠñ Ôãã©ã •ãª ½ãÀãÿãñâ ¶ãñ „!ãÀ ¼ããÀ!ã ¹ãÀ ,ã!ã¶ã !ããÔã¶ã
 Ô©ããã¹ã!ã ää±ãŠ¾ãã !ãª ,ã!ã¶ãñ Àã•ã±ãŠã•ã ±ãŠãè ¼ããÓãã ääÖâªãè
 Ô!ããè±ãŠãÀ ±ãŠãè ý ¹ãÆ!ããÔããã¶ã±ãŠ ±ãŠ¾ãÃ ±ãŠñ ääËã† ½ãÀãÿãè
 Ôãñ ääÖâªãè ½ãñâ ,ã¶!ã!ãã ±ãŠã ääÔãËããÔãËã ¾ãÖãè Ôãñ !ã!ÀŠ
 Öãñ!ãã Öö ý

½ãÀãÿãè Ôãñ ääÖâ¶ãè ½ãñâ ÔãäääÖ!¾ãã¶!ã!ãã ±ãŠã ,ããÀ¹ã
 †±ãŠ ¶ãã!¾ã±ãŠðã!ã Ôãñ ½ãã¶ãã •ã!ãã Öö ý ½ãÀãÿãè
 ¶ãã±ãŠ±ãŠãÀ À!ã•ããè °ãËã±ãŠðÓªã ËãñËãñ ±ãŠãè ¶ãã!¾ã±ãŠðã!ã
 ‘Ôã!Ëãñ¶ã¶ã Ôã!ããè ’±ãŠã ,ã¶!ã!ãã fÔããè !ããèÓãÃ±ãŠ Ôãñ ¼ã!ãª!ã
 ¹ããã!ã¶ãñ ää±ãŠ¾ãã , •ãñ Ôã¶ã 1893 ½ãñâ ÔãÀÔ!ã!ãã ää!ãËããÔã
 ¹ãÆñÔã ¶ãÀããÔããðã ¹ã!À Ôãñ ¹ãÆ±ãŠãã!ã!ã Ö!ãã ý fÔã !ãÀÖ
 ½ãÀãÿãè Ôãñ ääÖâªãè ½ãñò ,ã¶!ã!ãã ±ãŠãè ¹ãÀ½¹ãÀã „¶¶ããèÔã!ããèã
 !ã!ãè ±ãŠñ ,ããã!ã½ã ã!ã±ãŠ Ôãñ ½ãã¶ããè •ãã Ôã±ãŠ!ããè Öö ý !ãª Ôãñ
 ,ãã•ã !ã±ãŠ ¶ãã±ãŠ, „¹ã¶¾ããÔã , ±ãŠÖã¶ããè !ã©ãã ±ãŠã!ã!ãã ±ãŠñ
 àãñª ½ãñâ Ôã!ããèÜãÃ ,ã¶!ã!ãã ±ãŠãè ¹ãÀ½¹ãÀã ±ãŠ¾ã½ã Ö!fÃ Öö ý

½ãÀãÿãè ½ãñâ ¶ãã±ãŠ !ã©ãã Àãðã½ãã¶ã ,ã¶¾ã ¼ããÀ!ããè¾ã
 ¼ããÓãã,ãñâ ±ãŠãè ,ã!ãñããã ±ãŠã!ãŠãè Ôã½ãðÆª Öö ý fÔããèããËã†
 ,ããÀ¹ã Ôãñ Öãè ½ãÀãÿãè ¶ãã±ãŠñâ ±ãŠñ ääÖâªãè ½ãñâ ,ã¶!ã!ãã
 Öãñ!ãñ ÀÖñ Öö ý ½ãÀãÿãè ±ãŠñ ¹ãÆ¾ã: Ôã¼ããè ½ã!ÆãÃ¶¾ã

॥āā†āš†āšāÀ †āšāē ॥āā´¼ā†āšōāāīā¼āāūāā āāÖāāē ½āñā ,ā॥āīāāāīā
 ÖīfĀ Öōā ý āā†āšĒāñĀĀ†āšĀ , āñīāĒā , īāĀñ†āšĀ , āāñ , īāÖāāīā
 †āšā॥āñ†āšĀ , āāīā.īāā.āāīāĀīā†āšĀ , āāīā.āā.ÖāāīāĀ†āšĀ ,
 āāīā²āāĒĀ ¹āīāāāĒā†āš †āšñ Ōāā©ā Öāē īāñāīĒā†āšĀ , āĒāīāāē ,
 †Ēā†āšīāpāīāāĀ , Œāā॥āāñĒā†āšĀ , āāĒāñ†āšĀ,īāāñ Ōāñ Ēāñ†āšĀ
 Āā½ā॥āā©ā pāīÖāāā īā†āš †āšāē ॥āā´¼ā†āšōāāīā¼āāñā āāÖāāē ½āñā
 ,ā॥āīāāāīā Öāñ†āšĀ ĀāØā½āāpā ¹āĀ ¼āāē pāāāpāĀīā ĀÖāē Öō ý
 ॥āā´¼āā॥āīāāā†āšāñā ½āñā ¼āīāāñīā ¹āāāāīā , ØāāñāāīāāāīāāÖāāē
 āīØāīāñ†āšĀ, Ēāā½āāēÜāĀ īāā•ā¹āñ¼āāē, Ēāā½āāē¹āĒĒāā ¹āā¥ñ¼ā,
 ØāāñīāĀā½ā āā½āñā, †āšñ†āšĀ , īāū. •āØāāēīāpāāāĒ •āō॥ā,
 Āā.Öā.ÖāīāĀñ, īāÖāāīā āñīā, Āā•ā॥ā ¹āĀ½āāĀ, āāīā•ā¼ā āā¹ā,
 ŌāĀñāā•ā॥āāē īā½āāĀ īā©āā †āšīŌāī½ā †āšī½āāĀ „ĒĒāñŒā॥āāē¼ā
 Öāāāō ý ½āĀĀŸāē Ōāñ āāÖāāē ½āñā ,ā॥āīāāāīā ¹āÖĒāā „¹ā¼āāĒĒā
 īāā½ā॥āīāāÖāāē fĒĒāā½ā¹āīĀ†āšĀ †āšōīā ‘Ā½āā ,āāāāāā ½āāāīā ‘Öō
 ý Ōā॥ā 1901 ½āñō ØāāØāā¹āĒĒāā ,āāāØ॥āÖāñāāē ॥āñ ¹āĒā¼āāē
 ½āāāīā īāāēŌāĀ†āš Ōāñ ,ā॥āīāāā āā†āš¼āā ý īāā Ōāñ ,āā•ā īā†āš
 ॥āā¼āĒāāāÖī¼ā †āšāē ¼āāūāāāīā ¹āĒ½āīŒā „¹ā¼āāĒā†āšĀĀñā
 †āšāē †āšōāāīā¼āāūāā āāÖāāē ½āñōā ,ā॥āīāāāīā Āš¹ā ½āñā pāāāpāĀīā
 ĀÖāē Öōā ý

,āāĀāā¼ā†āš†āšāĒā ½āñā Ö.॥āā. ,āā¹āñ , ¼āā.āāīā.¹āš†āšñ,
 īāā.॥āā.īāāÖ , ¹āĒ¼āā†āšĀ ,āāāā †āšñ †ñāāīāÖāāāĒā†āš „¹ā¼āāĒā
 āāÖāāē ½āñā †āšā¹āšāē Ēāāñ†āšāā¹āĒ¼ā ĀŌñ ý Ö.॥āā. ,āā¹āñ †āšñ
 „¹ā¼āāĒā ,āāāāā†āš āā¹āĒ¼ā ĀŌñ Öōā ā ý ,āāØāñ
 īāā.½ā.āāñīāāē.Ōāā॥āñ ØāīĀš•āāē, āāīā.Ōā.Œāāāñ†āšĀ , ,āāā¼āā,š
 ŌāāŸñ, Øā.¼ā, īāĀñ†āšĀ†āšĀ , ½āāĒāīāāē āññ†āšĀ , Āā.īāā. āāēÜāñ,

• $\frac{3}{4}$ āīāāīā āīāāē, āāīāīāā•āāē Ōāāīāāīā, À $\frac{1}{2}$ ā•āāēīā āīā $\frac{1}{2}$ āīŌēā, āāīāīāāŌā
 1āā•āēĒā Ōāñ Êāñ†āŠÀ ¶āñ $\frac{1}{2}$ āāīñ , ,āÀŠ $\frac{1}{2}$ ā Ōāāēāī īāŌāā ¶āāŌā¶āāŌā
 †āŠāñīāāīāĒĒāñ īā†āŠ †āŠñ „1ā $\frac{3}{4}$ āāŌāāñā †āŠñ āāŌāāē $\frac{1}{2}$ āñā
 ,ā¶āīāāā Ōì† Ōō ý

„1ā $\frac{3}{4}$ āāŌā - ,ā¶āīāāā†āŠ †āŠñ Ā1ā $\frac{1}{2}$ āñā ŌāāŌāā1āĒŌāāā
 ,āāāŌ¶āŌāñ•āāē , ŌāāĀ $\frac{1}{4}$ āā„Š „1āā $\frac{3}{4}$ āā $\frac{3}{4}$ ā, Āā $\frac{1}{2}$ āĀāāāĒ īā $\frac{1}{2}$ āāĀ ,
 Ōāāñ†āŠīĒā1āĒŌāāā īā $\frac{1}{2}$ āāĀ, †āŠŌŌā†āŠāīā
 $\frac{1}{2}$ āāĒāāē $\frac{3}{4}$ ā,Ēāā $\frac{1}{2}$ āāēāĀ īāā•ā1āñ $\frac{3}{4}$ āāē, Ōāāē.īāāē.ŌāīāĀñ ,
 1āĒ $\frac{1}{4}$ āā†āŠÀ $\frac{1}{2}$ āāĀīāñ, Ñāāēā¶āīāāŌā •āāñīāāē, ā $\frac{1}{2}$ āāñā ŌēāŌāñ ,
 1āĒ†āŠāīā $\frac{1}{4}$ āāīāāāāĒāĒ†āŠÀ ,āāāā †āŠā $\frac{3}{4}$ āāñŌāā¶ā $\frac{1}{2}$ āŌīā1āīāĀ Ōō
 ý

āāŌāāē $\frac{1}{2}$ āñō $\frac{1}{2}$ āĀŸāē Ōāñ †āŠŌā¶āāē ,ā¶āīāāā Ōā¶ā 1945 Ōāñ
 1āĒāĀ $\frac{1}{4}$ ā Ōāñīāā Ōō ý āāīā¶āā $\frac{3}{4}$ ā†āŠ Ōāāāāīāīā ŌāīĀīā $\frac{1}{2}$ ā†āŠÀ †āŠñ
 †āŠŌā¶āāē ŌāāŌāĒŌ ŌāŌ $\frac{3}{4}$ āāāĒēĀ $\frac{3}{4}$ āā 1ā $\frac{3}{4}$ āŌ $\frac{3}{4}$ āāīāāāē †āŠā
 ,ā¶āīāāā Ōā¶ā 1945 $\frac{1}{2}$ āñā •āāfĀ -āīŌāē ¶āā $\frac{1}{2}$ ā Ōāñ 1āĒ†āŠāāīāīā Ōī,āā
 ý ,ā¶āīāāā†āŠ āāīāīā¶āāŌā īāŌī $\frac{3}{4}$ ā1āāā $\frac{3}{4}$ ā¶ā Ōāñ ý $\frac{1}{2}$ āĀŸāē Ōāñ
 āāŌāāē $\frac{1}{2}$ āñā †āŠŌāāā¶ā $\frac{3}{4}$ āāñā †āŠñ ,ā¶āīāāā Ōā¶āá 1960 †āŠñ āāā
 āīñ 1āŌ $\frac{1}{2}$ āā¶āñ 1āÀ Ōì† Ōō ý „Ōā†āŠñ 1āīāĀ Ōāā¶āñ ŌāīĀ•āāē ,
 Ñāāē. $\frac{1}{2}$ ā. $\frac{1}{2}$ āāñ , āāīā.āā.ŌāāīāĀ†āŠÀ , āāīā.Ōā.Ōēāāāīñ†āŠÀ ,āāāā
 †āŠŌā¶āāē†āŠāĀ †āŠāē ĀĀ¶āā,āāñā †āŠñ ,ā¶āīāāā 1āĒ†āŠāāīāīā Ōì†
 Ōāāāō ý Ōā¶ā ŌāāŸ †āŠñ āāā ,āĀāīāāā ŌāāñŌēāĒāñ, ŌāāŌāāēāĀ
 ŌāāŌāāēĀ, Ō $\frac{1}{2}$ āāēā āĒāīāāfĀ, āāīā•ā $\frac{3}{4}$ āā Āā•āā $\frac{3}{4}$ āāā ,
 āāā.āā. $\frac{1}{2}$ āāñ†āŠāīāāē , īā.¶āā.¶āīāĀñ, • $\frac{3}{4}$ āīāāīā āĒāīāāē, 1āī. $\frac{1}{4}$ āā. $\frac{1}{4}$ āāīāñ,
 ŌāāēāāĀ•āā †āŠāēĀ, ī $\frac{3}{4}$ āā†āŠñīā $\frac{1}{2}$ āāīŌāīĀ†āŠÀ, āāīāāāēāĀ
 1āīāāāĒā†āŠ, Ā $\frac{1}{2}$ āñīā $\frac{1}{2}$ āā•āāē , •āāē.†.†āŠīĒā†āŠ $\frac{1}{2}$ āāēĀ , ,āÀŠ $\frac{1}{2}$ ā Ōāāēāī

Ôāñ Êāñ†āŠÀ ¶āāØā¶āā©ā †āŠāñ!lāā'āÊÊāñ †āŠāè †āŠÖāāā¶ā¾āāñā
†āŠñ ,ā¶āilāāª ÔāĀāÖñ Øā¾āñ Öō ý

†āŠÖā¶āāè ,ā¶āilāāª†āŠāñā ½āñā °āā°āiĀālā †āŠi½āYñ†āŠÀ
,Ñāāè'āāª •āññlāāè , Āā.Ā.ÔālāĀñ, 'āÆ†āŠāíā ¼āāā:lāā°āÆñ†āŠÀ ,
lāÔāā:lā °ñlā, āā:lā•ā¾ā °āā'ā, Āāā:lāÊāāÊā lāāÖāè¶ā,
lāù.Ôāi¾āĀ¶āāĀ¾ā¶ā Ā¶āÔāi¼āñ , ÞāāªÆ†āŠāā:lā °āāāā:lāāññ†āŠÀ
,āāāāª ½āÖi:lā'lā¶āĀ Öō ý

½āĀāYāè Ôāñ āāÖāªāè ½āñā †āŠāi¾āā¶āilāāª †āŠā ,āāĀā¼ā
Āā½āªāÔā †āŠō:lā °āÔā°āāñ£ā †āŠñ ,ā¶āilāāª Ôāñ ½āā¶āā •āā:lāā Öō ý
°āā°āi Āā½āÞāāªÆ lā½āāĀ¶āñ °āÔā°āāñ£ā ¶āā½ā Ôāñ ¾āÖ ,ā¶āilāāª
āā†āŠ¾āā •āāñ Ôā¶ā 1945 ½āñā 'āÆ†āŠāāā:lā Öi,āā ý Āā½āªāÔā †āŠñ
Ôāā©ā ½āĀāYāè †āŠñ ,āāā£ā†āŠāā:lā ¼ā†ā:lāāñā -Ôā¶āāñā †āŠāè
ĀÞā¶āā,āāñā Øā²ā-'ā²ā ,ā¶āilāāª Öi† Öō ý —āā¶āññlāĀāè †āŠā ,ā¶āilāāª
Ôā¶ā 1956 ½āñō 'ā.Ā.½āā.¼āØāāññ ¶āñ āā†āŠ¾āā ý Ôā½ā'āi¶āĀ
lāi†āŠāĀā½ā - Øāā©āā †āŠā ,ā¶āilāāª lāñª†āŠi½āāĀ lāñªÊāā†āŠāĀ ¶āñ
āā†āŠ¾āā ý „¶Öāññ¶āñ Öāè ½āĀāYāè Ôāā:lā†āŠāi¾ā ØāÆā©ā ½āñā
½āĀāYāè †āŠñ ÊāØā¼āØā Ôā¼āāè Ôāā:lāāñā †āŠāè ĀÞā¶āā,āāñā †āŠā
,ā¶āilāāª āā†āŠ¾āā Öō ý

½āĀāYāè †āŠāā:lā:lāā †āŠā ,ā¶āilāāª ,ā¶ā¾ā āā:lā£āā,āāñā †āŠāè
lāiÊā¶āā ½āñā †āŠ½ā Öi,āā Öō ý āā'lāŠÀ ¼āāè ,ā.Āā.ªñlā'lāāññ ' ,āāā¶āÊā
'†āŠñlā:lāÔāi:lā, ½āāØāñlā 'āājØāāā:lā†āŠÀ, 'āi.āālā.ĀñØāñ , āā:lāāª
†āŠĀāªāè†āŠÀ, †āŠiÔāi½āāØāÆ•ā , āā:lā.ªā.Ôāā:lāĀ†āŠÀ ,
Øā.āāª.½āājØāiÞ†āŠÀ, ØāiĀ¶āā©ā £āiĀāè , ¶āāĀ¾ā¶ā ÔāilāñĀ,
āāªāĀÊā'lā āāÞā"āñ ,āāāāª lā©āā ¾āā 'ālāāĀ , lāā½ā¶ā āā¶ā°āāāÞ†āŠÀ ,
¶āā½āªñlā ÞÔāāā ,āāāāª †āŠfĀ °āāÊā:lā †āŠāā:lā¾āāñā †āŠāè †āŠāā:lā:lāā

[illegible]

$f\hat{O}\tilde{a}$ $1\tilde{a}/E\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{A}$ $\ddot{O}1/2\tilde{a}$ $^{\circ}\tilde{n}\check{O}\tilde{E}\tilde{a}|\tilde{a}\tilde{n}$ $\ddot{O}\tilde{o}$ $\tilde{a}\tilde{a}\ddot{t}\tilde{a}\check{S}$ $1/2\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}\check{Y}\tilde{a}\hat{e}$ $\hat{O}\tilde{a}\tilde{n}$ $\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}\hat{a}^{\circ}\tilde{a}\hat{e}$
 $1/2\tilde{a}\tilde{n}\hat{a}$, $\tilde{a}\Pi\tilde{a}|\tilde{a}\tilde{a}^{\circ}\tilde{a}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{e}$ $\ddot{t}\tilde{t}\tilde{a}\check{S}$ $\hat{E}\tilde{a}\hat{a}^{\circ}\tilde{a}\hat{e}$ $1\tilde{a}\hat{A}\hat{a}1\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}$ $\ddot{O}\tilde{o}$ $\acute{y}$ $\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}\hat{a}^{\circ}\tilde{a}\hat{e}$ $-1/2\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}\check{Y}\tilde{a}\hat{e}$
 $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}$ $\hat{O}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}\tilde{a}\tilde{a}|\tilde{a}\tilde{a}1/3\tilde{a}\ddot{t}\tilde{a}\check{S}$, $\tilde{a}\Pi\tilde{a}|\tilde{a}\tilde{a}\hat{a}\tilde{E}\tilde{a}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}1\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{e}$ $1\tilde{a}|\hat{A}\tilde{a}\Pi\tilde{a}\tilde{a}$ $\ddot{O}\tilde{o}$ $\acute{y}$ $\Pi\tilde{a}\tilde{a}1/2\tilde{a}^{\circ}\tilde{n}|\tilde{a}$,
 $|\tilde{a}|\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}1/2\tilde{a}$, $\ddot{t}\tilde{t}\tilde{a}\check{S}\Pi\tilde{a}\tilde{a}\odot\tilde{a}$ $\hat{O}\tilde{a}\tilde{n}$ $\hat{E}\tilde{a}\tilde{n}\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\hat{A}$, $\tilde{a}\tilde{a}\bullet\tilde{a}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{n}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}f\tilde{A}$
 $\hat{A}\tilde{a}\tilde{a}\Pi\tilde{a}\tilde{a}\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}\tilde{n}\hat{o}\Pi\tilde{a}\tilde{n}$ $1/2\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}\check{Y}\tilde{a}\hat{e}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{n}$ $\hat{O}\tilde{a}\tilde{a}\odot\tilde{a}$ $\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}\hat{a}^{\circ}\tilde{a}\hat{e}$ $1/2\tilde{a}\tilde{n}\hat{a}$ $1/4\tilde{a}\tilde{a}\hat{e}$
 $\hat{A}\tilde{a}\tilde{a}\Pi\tilde{a}\tilde{a}\ddot{t}\tilde{u}\hat{a}\tilde{a}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{e}$ $\ddot{O}\tilde{o}$, $\tilde{a}\tilde{a}\hat{o}\hat{A}$ $\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}\hat{a}^{\circ}\tilde{a}\hat{e}$ $\hat{O}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}|\tilde{a}\tilde{a}1/3\tilde{a}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\tilde{n}$ $\hat{O}\tilde{a}1/2\tilde{a}\hat{o}\tilde{E}^{\circ}\tilde{a}$
 $\tilde{a}\tilde{a}\ddot{t}\tilde{a}\check{S}3/4\tilde{a}\tilde{a}$ $\ddot{O}\tilde{o}$ $\acute{y}$, $\tilde{a}\Pi\tilde{a}|\tilde{a}\tilde{a}^{\circ}\tilde{a}\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\tilde{n}\hat{o}$ $\Pi\tilde{a}\tilde{n}$ $1/4\tilde{a}\tilde{a}\hat{e}$ $1/2\tilde{a}\hat{A}\tilde{a}\check{Y}\tilde{a}\hat{e}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{e}$ $1/2\tilde{a}|\tilde{E}\tilde{a}\tilde{A}\Pi3/4\tilde{a}$
 $\hat{A}\tilde{a}\tilde{a}\Pi\tilde{a}\tilde{a}$, $\tilde{a}\tilde{a}\tilde{n}\hat{o}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{n}$, $\tilde{a}\Pi\tilde{a}|\tilde{a}\tilde{a}^{\circ}\tilde{a}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\hat{A}$ $\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}\hat{a}^{\circ}\tilde{a}\hat{e}$ $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{e}$ $\hat{O}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\hat{O}|\tilde{a}\tilde{a}1/3\tilde{a}$ $\hat{O}\tilde{a}1/21\tilde{a}^{\circ}\tilde{a}$
 $\ddot{t}\tilde{a}\check{S}\tilde{a}\hat{e}$ $\tilde{N}\tilde{a}\tilde{a}\hat{e}|\tilde{a}\hat{o}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{E}^{\circ}\tilde{a}$ $1/2\tilde{a}\tilde{n}\hat{a}$, $\tilde{a}1\tilde{a}\Pi\tilde{a}\tilde{a}$ $1\tilde{a}3/4\tilde{a}\tilde{a}\tilde{A}1|\tilde{a}$ $3/4\tilde{a}\tilde{a}\tilde{n}\hat{o}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{a}\Pi\tilde{a}$ $\tilde{a}\tilde{a}^{\circ}3/4\tilde{a}\tilde{a}$ $\ddot{O}\tilde{o}$ $\acute{y}$

समकालीन समय में अनुवाद का महत्व

डॉ. गोविंद बुरसे

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड

जि.औरंगाबाद, महाराष्ट्र

मो. ९४२३४३७५९९

ई मेल—mailmenewto@gmail.com

समकालीन समय में अनुवाद का महत्व इस विषय पर चर्चा करते हुए इस विषय के दो हिस्से करना आवश्यक है। पहला है समकालीनता। समकालीन क्या है। इस विषय पर सबसे पहले चर्चा करना आवश्यक है। शायद पाठकगण इस बात को लेकर सहमत नहीं भी होंगे लेकिन मेरा विचार है कि भले ही मनुष्य आज शारीरिक रूप से वर्तमान में जीवन जी रहा हो लेकिन हर कोई समकालीन समय में, वर्तमान में जीवन नहीं जी रहा है। ऐसे लोग हैं जो आज ज्ञान के क्षेत्र में निरंतर कार्यरत हैं। कुछ लोग ऐसे होते हैं जो भूतकाल में जीते हैं। वे अक्सर ऐसे कहते रहते हैं कि मेरे पिताजी तो थे, मेरे परदादा ऐसे ऐसे थे और मैं उनका बेटा हूँ इस लिए मुझे पढ़ने की समाज में सामाजिक संबंध रखने की कोई आवश्यकता नहीं। मुझे ऐसा लगता है कि वे लोग समकालीन जीवन नहीं जी रहे हैं। दूसरी बात आर्थिक दृष्टि से आदिम जीवन जीने वाले कई सारे लोग हैं। कुछ ही लोग हैं जो कन्टेप्ररी वगैरा जीवन जी रहे हैं। जो व्यक्ति वर्तमान समय में होनेवाले परिवर्तनों की बहुत सही प्रतिक्रिया देता है वही व्यक्ति समकालीन युग में जीवन जीता है और ऐसे ही लोगों को अनुवाद की सबसे अधिक आवश्यकता महसूस होती है। अभी जो लोकसभा इलेक्शन हुआ उसमें सबसे बड़ा मुद्दा रहा भाषा का। मिडिया यह कह रहा है। बड़े बड़े वरिष्ठ राजनीतिक आलोचक यह कह रहे हैं लेकिन हम भाषावाले लोग इस बातको मानने के लिए तैयार नहीं हैं, या उस दृष्टि से अध्ययन करने के लिए भी तैयार नहीं हैं। जो नयी सरकार चुनकर आई और उन्होंने हिंदी का बहुत प्रभावी ढंग से प्रयोग किया।

पाकिस्तान और बांग्लादेश अलग क्यों हुए इसका एक मात्र कारण भाषा ही है और हम भारतीय लोग जो आज इतनी सारी विभिन्नताओं के बावजूद मतमतांतरों के बावजूद एक हैं उसका कारण अन्य कारणों के साथ कहीं ना कहीं अनुवाद की जिम्मेदारी केंद्र सरकारने उठाई है यह भी है। नहीं तो मात्र भाषा के नाम पर बहुत सारे विवाद हमारे देश में होते रहते हैं। सामान्य नागरिक केंद्र सरकार को चिठ्ठी लिख सकता है मराठी, तेलुगु, तमिल, कन्नड आदि किसी भी भाषा में उसका

अनुवाद करा लेने की जिम्मेदारी सरकार की है। हमारे लिए यह बहुत बड़ा प्रावधान हमारे संविधान में हमारे सरकार ने किया है। इस तरह से अनुवाद हमारे जीवन में समकालीन बना हुआ है।

अनुवाद के संदर्भ प्राचीन काल के ग्रीक और संस्कृत में परस्पर अनुवाद हो चुके हैं यह उदाहरण रोमिला थापर जी ने दिए हैं और रोमिला थापर जी की किताब अर्ली इंडिया प्राचीन भारत की सबसे प्रामाणिक किताब मानी जाती है। उन लोगों ने व्यापारिक दृष्टि से एक दूसरे की संस्कृति समझने की दृष्टि से अनुवाद किए और इस दृष्टि से वे लोग समकालीन जीवन जी रहे थे। संत ज्ञानेश्वर ने या तुलसीदास ने अनुवाद किए हैं और अनुवाद के साथ साथ आलोचना भी की है। इस तरह से जो रिक्रिएशन किया जाता है वह अनुवाद होता है और अनुवाद के साथ साथ वह आलोचना भी होती है। रामायण का उदाहरण हम ले। कितने रामायण हमारे देश में हैं। एन. के. रामानुजन की किताब है तिनसौ रामायण। वे कहते हैं कि हमारे देश में रामायण के तीन सौ प्रकार हैं। ये कैसे? अपने आप में ये अनूवादीत हुए हैं मूल संकल्पना से और रिक्रिएशन हुए हैं और आलोचना भी होती रही है। जिस किसी ने अनुवाद किया उस व्यक्ति ने अपना मत इसमें जोड़ दिया है और इस तरह से तीन सौ कृतीयाँ एकमात्र रामायण की हमारे देश में निर्माण हुई हैं। मूल गीता पढ़िए और ज्ञानेश्वरी पढ़िए इसमें फर्क आसानी से आपको दिखाई देगा।

समकालीनता उस व्यक्ति में होती है जो अपनी स्थितियों की सही प्रतिक्रिया करता रहता है। आज हमें समकालीन बनाता है मिडिया। मिडिया को अक्सर बाजार कहकर हम लोग नकारते भी रहते हैं। बाजार और भाषा की वैसी कोई दुश्मनी नहीं है। हमारे देश में मात्र बाजार के कारण एक भाषा निर्माण हुई है। उसका नाम है उर्दू। जब विदेशी आक्रमणकारी हमारे यहाँ आए और वे दिल्ली, मेरठ वगैरा उस क्षेत्र में बस गए तो उनकी अरबी फारसी और हमारी खड़ी बोली इस का मिलाप होकर वह भाषा बनी। उर्दू का अर्थ यही है लष्कर का बाजार। वहाँ से जो सेनानी आए राजा वगैरा आए उसमें राजा ने राजा खत्म किया वो सिंहासन पर जाकर बैठ गया लेकिन जो सेना थी, जो सामान्य कारीगर थे वे तो कहाँ जाएंगे। उन्होंने यहाँ के कारिगरो से सामान्य लोगों से संपर्क स्थापित किया और मारते, पिटते, लुटते कब तक फिरेंगे आखिर चिजें खरिदनी हैं। वे बाजार में गए और इस तरह नई भाषा निर्माण हुई।

हम अक्सर कहते हैं कि हमारे घर में जो टेलिविजन आया हुआ है वह बाजार का हम पर आक्रमण है। खासकर टेलीविजन के नए नए न्युज चैनल हमारे देश में हैं। हम लोगों ने बीस साल पहले उसका कड़ा विरोध किया और विरोध करने में साहित्य अध्ययनकर्ता आगे थे। हम कह रहे थे

कि यह भाषा और संस्कृति पर बड़ा हमला है। हमारी भाषा बिगड़ जाएगी हमारी संस्कृति बिगड़ जाएगी। बीस साल के बाद हम देखते हैं कि हमें नहीं बल्कि बदलना पड़ा स्टार टि.व्ही वाले को। उन्हें मजबूर होना पड़ा कि वे प्रोग्राम केवल अंग्रेजी में यहाँ प्रसारित नहीं कर सकते। आरंभ में तो वही प्रोग्राम उन्होंने अनुदीत करके प्रसारित करना शुरू किया लेकिन उन्हें बाद में पूरी तरह से बदलना पड़ा। आज हम देखते हैं कि स्टार टि.व्ही. हो या बाकी सभी चैनल्स हिंदी में है, और न मात्र हिंदी में बल्कि अन्य भारतीय भाषाओं में भी है जिसमें मराठी, तमिल, तेलुगु जैसी भारतीय भाषाएँ भी हैं। भाषा की और ग्राहक होने की यह ताकत है।

टेलिविजन चैनल्स पर प्रसारित होने वाले विभिन्न कार्यक्रम हैं। उनमें मात्र उनके संवादों का संकल्पनाओं का अनुवाद नहीं होता बल्कि उनका सांस्कृतिक अनुवाद भी होता है। दो बातों के उदाहरण ध्यातव्य हैं। 'कौन बनेगा करोड़पति' यह अमरिका का बहुत प्रसिद्ध प्रोग्राम रह चुका है। उन लोगों ने तय किया कि यह भारत में लाया जाएगा। तो उन्होंने उसे जैसे कि तैसे यहाँ नहीं लाया। अंग्रेजी में नहीं लाया। उसका भाषिक अनुवाद तो हुआ साथ ही साथ उसका सांस्कृतिक अनुवाद भी उन लोगों को करना पड़ा। उन्हें पता था कि इसी रूप में ये भारत में नहीं चलेगा। इसे भारत की संस्कृति में ढालना पड़ेगा, और अभी अभी दो चार महिने पहले अनिल कपूर का जो टि.व्ही सिरियल बना था उसकी वही स्थिति है। वो भी बहुत प्रसिद्ध विदेशी प्रोग्राम रहा है, जिसका सांस्कृतिक अनुवाद जिसे अंग्रेजी में हम अडॉप्शन कहते हैं, उन लोगों को करना पड़ा। तो ये अनुवाद का समकालीन महत्व है। इस तरह से सांस्कृतिक अनुवाद भी इन टेलीविजन चैनल्स को करने पड़े। भले हम उसे आक्रमण मानें लेकिन अनुवाद की दृष्टि से सकारात्मक परिवर्तन ऐसे चैनल्स के कारण हुए हैं। कुछ दिनों तक तो खासकर डिस्कवरी और नेशनल जिओग्राफिक जैसे चैनल अड़े रहे कि वे उनके प्रोग्राम अंग्रेजी में चलाएँगे हिंदी में नहीं लाएँगे। बहुत दिनों तक उन्होंने अंग्रेजी में चलाए भी लेकिन बाद में उन लोगों को भी बदलना पड़ा। उन्हें अनुवाद पर आना पड़ा और इस तरह समकालीन समय में हम अनुवाद का यह महत्व देखते हैं।

इतनी सुंदर हिंदी शायद हिंदी की चैनल की भी नहीं होगी, इतनी सुंदर हिंदी उन लोगों की है, और ऐसी सुंदर भाषा कि मानो ऐसा लगता है कि ये कहीं इन्सान नहीं शेर अपनी मनोभूमी उस इन्सान के माध्यम से व्यक्त कर रहा है। इतनी जान वे लोग अपनी भाषा में डालते हैं तो ये समकालीन समय में, वर्तमान समय में अनुवाद की महत्ता सूचित करते हुए हमें दिखाई देते हैं।

टेलिविजन पर प्रसारित होने वाले विज्ञापनों की बात देखें तो विज्ञापन निर्माण अंग्रेजी में होते हैं या फिर हिंदी में निर्माण होते हैं। 'चलो कुछ तुफानी करते हैं' ये टेलिविजन पर चलने वाला बहुत प्रसिद्ध विज्ञापन है लेकिन उसे भी अनुदित होकर मराठी में आना पड़ा 'चला काही तुफानी करूया'। ये अनुवाद का और भाषा का और ग्राहक होने का महत्व है। फर्क ये है कि हम भाषा के अध्ययन कर्ता उस अनुवाद की उस प्रक्रिया में कहीं नहीं हैं वहाँ पर दूसरे ही लोग हैं। निश्चित रूप से उसके दोष भी हैं। लेकिन हो रहा है ये सकारात्मक पक्ष है।

दोषों की भी चर्चा हम करेंगे। तुलना किजिए कि किसी समाचार पत्र में छपा हुआ कोई बहुत बड़ा विज्ञापन कैसा होता है। उसकी भाषा ठिक उसी दिन उसी, समाचार में छपे उसी विज्ञापन के दूसरे किसी भाषा में जैसे हिंदी में या मराठी में बदली हुई दिखाई देती है। ऐसी तुलना करके देखें तो बहुत बिगड़ा हुआ अनुवाद दिखाई देता है। उन्हें मूल अंग्रेजी में जो कहना है वैसा कह नहीं पाते। लेकिन बाजार का दबाव है। बाजार को हम कोसते हैं लेकिन वो ही बाजार अनुवाद करवा रहा है उन लोगों के द्वारा और वह हमारे सामने लाया जा रहा है। तो यह भी बहुत महत्वपूर्ण है तथ्य हमें स्वीकारना पड़ेगा। दोष है, गलतियाँ हैं। जैसे हम गुगल पर देखते हैं तो गुगल का सर्च इंजन खुल जाएगा अंग्रेजी में हम सर्च कुछ डालते हैं गुगल में वो ही हम हिंदी में भी सर्च कर सकते हैं। खोज कर सकते हैं। मराठी में भी कर सकते हैं। जैसे गुगल का पेज खुलता है तो 'आय एम फिलिंग लकी' इस तरह से उस सर्च के बाजु में ही एक बॉक्स खुलता है। हिंदी में उसका अनुवाद क्या है 'आज मेरी किस्मत अच्छी है।' 'आय एम फिलिंग' का अनुवाद आज मेरी किस्मत अच्छी है, यह है जब कि मूल में कहीं आज है ही नहीं। मराठी में देखें तो 'मी भाग्यवान' यानी मूल वाले जो कहना चाहते हैं जिन्होंने बहुत अट्टाहास से जो निर्माण किया हुआ है वह पूरी तरह से अनुदित नहीं हो रहा है। ये भी इसके दोष हैं। लेकिन मात्र भाषा के कारण कोई दूर न रहे यह कोशीश वे लोग कर रहे हैं।

विज्ञापनों में जिसे एफ.एम.सी.जी. कहते हैं सारा ध्यान देश के बड़े शहर छोड़कर अब गांव में जा चुका है। वे लोग गांव के लोगो को सुंदर बनाना चाहते हैं और गांव के लोगो कि मन में सुंदरता के सपने अगर निर्माण करने हैं तो महाराष्ट्र में वे मराठी में ही सबसे अधिक प्रभावी ढंग से किये जा सकते हैं। इसलिए वे लोग अनुवाद का कार्य कर रहे हैं। मोबाईल का सॉफ्टवेयर अब हिंदी में आसानी से उपलब्ध है। क्या उन लोगों का भाषाई प्रेम है? हमारे लिए की कहीं दूर कॅनडा में बैठा हुआ या जापान में बैठा हुआ व्यक्ति हमारी भाषा पर प्रेम करता है? ऐसी बात नहीं है। ये बाजार का

दबाव है और बाजार इस तरह से सकारात्मक रूप लेकर हमारे भाषा के पक्ष में आकर खड़ा हुआ है जिसका लाभ हमें निश्चित रूप से लेना चाहिए। अभी हाल ही में स्पाईस कंपनी ने मराठी में पुरी तरह मोबाईल सॉफ्टवेयर निर्माण करने का ऐलान किया है और निश्चित रूप से यह सकारात्मक बात है।

दूसरी चिज हमें जो समकालीन रखती है वो है प्रिंट मिडिया। प्रिंट मिडिया को ठिक से अगर देखें तो करीब करीब पचास प्रतिशत से अधिक प्रिंट मिडिया अनुवाद पर टिका हुआ है। यह बात हम आसानी समझ सकते हैं। अंग्रेजी समाचार पत्र में छपी खबर पढ़ते तो दूसरे दिन हिंदी या मराठी में अनूदित होकर वह समाचार छपा हुआ दिखाई देता है। ये बात हम देख सकते हैं। बड़े बड़े विद्वानों के आलेख दूसरे तिसरे दिन लोकसत्ता में या लोकमत में या स्थानीय भाषाओं में अनूदित होकर आ रहे हैं। ये भी हम प्रिंट मिडिया के साथ देख सकते हैं। फ़िलान्स जर्नलिस्ट अंग्रेजी में टाईप कर रहा है वो सारा अनूदित होता है। कुछ छोटे दैनिक मात्र अनुवाद पर चलते हैं तो इस दृष्टि से भी अनुवाद का महत्व हमारे सामने दिखाई देता है।

अनुवाद का एक और लाभ है कि अनुवाद सुपेरिटी और इनफेरिटी कॉम्प्लेक्स को कम करता है। अंग्रेज लोग जब भारतीय भूमि पर आये और उन्होंने जब यह देखा परखा तो उनका एक कोटेशन यह रहा कि 'होल नॉलेज ऑफ इंडिया कॅन बी स्टोअर्ड इन इ सिंगल अलमिरा', कि भारत का सब ज्ञान एक अलमारी में रख दिया जा सकता है। इतना ही है इससे ज्यादा इनके पास ज्ञान है ही नहीं। लेकिन धीरे धीरे समय बदला। मेक्स वेबर आए और उन्होंने भारतीय संस्कृति और भारतीय ज्ञान की पहचान अनुवाद के माध्यम से दुनिया के सामने रखी और तब उन लोगों को यह मानना पड़ा कि उनका जो कहना है गलत है। इतिहास की और एक दूसरी धारणा है। 'इंडिया वॉज नेव्हर अ नेशन' और स्वयं गुरुदेव रविंद्रनाथ टैगोर जैसे विद्वान ने भी वो बात मानी है। अंग्रेजी में उनका निबंध है नेशन पर। वे लोग ये मानते हैं कि 'इंडिया वॉज अ नेवर अ नेशन'। लेकिन वास्तविक रूप में हम हमारे इतिहास का सही अध्ययन जब करते हैं तब पता चलता है कि ये सारी गलत धारणाएँ हैं। हमारा आत्मविश्वास लोगों के सामने रखने के लिए ये अनुवाद महत्वपूर्ण काम करते हैं। बहुत छोटा सा और एक उदाहरण है। मराठी में नाम होता दगडू, धोंडू। उस व्यक्ती को बड़ा बुरा लगता है कि क्या मेरा नाम रखा मेरे माँ बाप ने दगडू धोंडू। वो इनफेरियर महसूस करता है। रॉकी का क्या अनुवाद है मराठी में? रॉकी नाम का कोई व्यक्ती आ गया तो उसे गर्व लगता है कि मैं रॉकी हूँ। उसका अनूदित मराठी नाम दगडू धोंडू ही है। इस तरह से इनफेरिटी और सुपेरिटी यह भाव

अनुवाद कम करता है, ब्रिज बनकर पुल बनकर। यह महत्वपूर्ण बात अनुवाद की दृष्टि से हमारे सामने है।

अनुवाद आलोचना के लिए भी सहायक सिद्ध होता है। ये सुपरिस्मिटी और इनफेरिस्मिटी कॉम्प्लेक्स, श्रेष्ठता ग्रंथी और हिनता ग्रंथी से भी जुड़ा हुआ है। दिलीप चित्रे जी ने बहुत सुंदर अनुवाद किया है। बहुत अच्छी किताब भी उनकी है, और उन्होंने तुकाराम का दुनिया से परिचय कराया। जिस तरह से तुकाराम को कोई कवि मानने को तैयार नहीं था, उसी तरह कबीर को भी हिंदी में कोई कवि मानने लिए तैयार नहीं था। वे कहीं दूर गाने बजाने के लिए और भजन मंडली के लिए काम में आनेवाला व्यक्ति है ऐसी लोगों की धारणा थी। गुरुदेव रविंद्रनाथ टैगोर ने आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी जी से कहा कि मैं कबीर को दुनिया के सामने लाना चाहता हूँ। आप मुझे कबीर के सौ पद चुनकर दे دیجिए जिसका अनुवाद हम लोग कराना चाहते हैं, और दुनिया के सामने हम कबीर को ले जाना चाहते हैं। आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी जी ने वो काम किया। सौ पद चुनकर उन्हें दे दिए जिसका समय के साथ अनुवाद भी हुआ और कबीर दुनिया के सामने पहुँचे लेकिन हजारी प्रसाद द्विवेदी जी को ऐसा लगा कि ऐसी क्या बात है कबीर में की गुरुदेव रविंद्रनाथ टैगोर उनका अनुवाद कराना चाहते हैं। हजारी प्रसाद द्विवेदी स्वयं बनारस में बड़े हुए थे और बनारस में कबीर का प्रखर विरोध होता था। तो ये विद्वान व्यक्ति उस दृष्टि से कबीर की ओर झुका और उन्होंने कबीर जैसी श्रेष्ठतम किताब हिंदी को दे दी। हिंदी का हर विद्वान आज भी अपेक्षा करता है कि उनके जैसी एक किताब 'कबीर' अगर लिख दी तो मेरा जीवन धन्य हो जाएगा। परंपरा निर्माण हुई। अभी पुरूषोत्तम अग्रवाल कि उतनी ही सुंदर किताब कबीर पर ही 'अकथ कहानी प्रेम की', कबीर कविता और उनका समय' आयी है। और अभी दो चार महिने पहले ही आचार्य धर्मवीर नाम के बड़े विद्वान है, उनकी 'कबीर खसम खुशी क्यों होए' यह वाणी से प्रकाशीत की किताब आयी है। इस तरह से कबीर पर लिखा बहुत गया और आलोचना की यह ताकदवान परंपरा निर्माण हुई।

इस दृष्टि से समकालिन समय में अनुवाद का महत्व है। विभिन्न दृष्टियों से अध्ययन होने पर यह तथ्य दिखाई देता है कि अनुवाद व्यक्ति को समकालिन सक्षम बनाने में सहायक सिद्ध होता है।

नाट्यानुवाद : अनुवादक और अनुवाद के विशेष संदर्भ में

प्रा. श्रीमती डॉ. दिपा दत्तात्रय कुचेकर
हिंदी विभाग
के टि एच एम महाविद्यालय,
नाशिक

हिंदी में मौलिक रंगमंचीय नाटको की कमी के कारण नाट्यानुवादकी परम्परा गतिशील होती गयी नाट्यानुवाद हमारे नाट्य – साहित्य मे नयी बात नही? भारतेन्दु युग से हिंदी नाटक की विलुप्त विधा को पुः साकार करनेका प्रयास किया गया तब नाटक सर्वप्रथम अनूदित रूप में ही व्यापकता से सामने आया रंगमंचीय अभाव को मराठी, बंगला, गुजराती और कन्नड नाटकों के अनुवादों से पुरा करने का रोचक अभियान शुरु हुआ इस अभियान में सराहनीय योगदान दिया जेष्ठ नाट्य समिक्षक डॉ माधव सोनटक्के जी के अनुसार भारतीय भाषाओं के जितने अनुवाद हिंदी में हुए उनमें से लगभग 60प्रतिशत से अधिक अनुवाद महिला रचनाकारों ने किए हैं।”

विभिन्न भारतीय भाषायों से महिलरओं ने हिंदी में नाट्यानुवाद किए हैं इन महिला अनुवादकों में इंदुजी अवस्थी, नुररबी अब्बासी, जमीला कुरेशी, कांतीदेवी, विजया गुप्ता, पी मंदाकिनी बाई, सुरेखा सीकरी, शकुन्तला, सरोज नानावटी, ज्योतिष्यास, प्रतिभा अग्रवाल, रति, बार्थोलोग्यु, यामा सर्टाफ, सान्त्वना निगम, श्यामा जैन, सरोजनी वर्मा, कुसूम कुमार, सुषमा बक्षी, भानुवती सिंह, कुसूम तांबे, पद्मा नलगुंडवार, लेखा पिंपलापुरे, वनमाला भवालकर, ज्योति सुभाष, मालती शर्मा, सविता जोशी, श्रीमती सुनीता कट्टी, श्रीमती विद्यावती देवडिया, प्रमिला गोखले आदि के नाम उल्लेखनीय है

उडिया से हिंदी नाट्य साहित्य में महिला द्वारा अनूदित संभवतः केवल दो रचनाए प्राप्त होती है इसमें एक है जगन्नातदास की सूर्यास्त और दूसरी हैं मनोरंजन दास की शब्दलिपी इनका अनुवाद क्रमशः श्रीमती क्रांति देवी और विजया गुप्ता ने किया है

गुजराती नाट्य साहित्य के बहुचर्चित नाटककार मधुराय तथा शिवकुमार जोशी ने हिंदी रंगमंच पर भी अपना वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान बनाया है मधुराय के हिंदी द्वारा अनूदित संभवतः दो रचनाए हैं दोनों रचनाए किसी एक फूल का नाम लो और कुमार की छत पर हिंदी रंगमंच पर बहुचर्चित रहीं हैं इनका अनुवाद क्रमशः ज्योति व्यास तथा प्रतिभा अग्रवाल ने किया है शिवकुमार जोशी के कहत कबीरा और सापडतारा के नाट्यानुवाद प्रतिभा अग्रवाल ने किए हैं इनके साथ यशवंत पंड्या के बहिन जो नाट्य संकलन हैं इसका अनुवाद शकुन्तला ने तो उमाशंजोशी के गांधी कथा के नाट्यानुवाद सरोज नानावट ने किया हैं

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी रंगमंच पर बंगला नाट्यकार विशेष लोकप्रिय हुए। बंगला रंगमंचे सुपरिचित नाट्यकार बादल सरकार धनंजय वैरागी, उत्पल दत्त, मोहित चटर्जी, समर मुखर्जी देवाशीष मजूमदार, आशापूर्णा देवी, मनोज मित्र आदी हिंदी नाट्य साहित्य में बहुचर्चित रहे हैं इनके नाटकों को हिंदी रंगमंच परलाने की महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है महिलाओं में प्रतिभा अग्रवाल ने बादल सरकार के नाटकों के सब से अधिक अनुवाद हिंदी में किए हैं। जो कि बहुचर्चित रहे हैं साथ ही साथ सान्त्वना निगम यामा सरफि श्यामा जैन, रति बार्थोलोम्यु आदि ने भी नाट्यानुवाद कर बंगला नाट्य साहित्य की वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा, शैली आदि को हिंदी नाट्य साहित्य में स्थापित किया।

संस्कृत से इंदुजा अवस्थी तथा कार्तिक अवस्थी में मिलकर—विक्रमोवशी, भगवदज्जुकम और धूर्तसमागम, उर्दू से नूरबी अब्बासी मीर साहब का दर्द ;शौकत थानवीद्ध जमीला कुरेशी—गंधराज के टके फूल, कन्नड—पी मंदाकिनीबाई नचिकेत ;सी.के.वैकटरामै=यद्ध सुरेखा सीकरी—तुगलक ;गिरीष कर्नाडद्ध

मराठी सरोजिनी वर्मा—दम्भद्वीप ;विजय तेंडूलकरद्ध कन्यादा ;अरविंद गोखलेद्ध टक्कर मुझसे हैं ;वसंत कानेटकरद्ध सुषमा बक्षी कुत्ते ;विजय तेंडूलकरद्ध कुसुम कुकार — सूर्यास्त ;जयवंत दळवीद्ध पापा खो गए, ;विजय तेंडूलकरद्ध उसकी जात भानुमती सिंह— मत्स्यगंधा ;वसंत कानेटकरद्ध पदमा नलगुंडवार— मुकाबला मुझसे हैं, सस्ते पतियों की दुकान ज्योति सुभाष— अंधार यात्रा ;गोविन्द पुरुषोत्तम देशपांडेद्ध सविता जोशी— आव्हान ;ह.श. देशपांडेद्ध श्रीमती सुनीता कुट्टी आसू बन गए फूल ;वसंत कानेटकरद्ध श्रीमती विद्यावती देवडीया — उमाजी नाईक ;विष्णू गणेश देशपांडेद्ध प्रतिभा गोखले — मैं वो नहीं हूँ ;प्र.के. अत्रेद्ध आदी.

भारतीय भाषाओं से विदेशी भाषा में अनुवाद बिंदू बत्राहाफवे हाउस (आधे अधूरे मोहन राकेश) प्रिया अडालकर साइलेंस । द कोर्ट इज इनसेशन (खामोश । अदालत जारी है विजय तेंडूलकर)

विदेशी भाषाओं से हिंदी में अनुवाद सेरेखा सीकरी तीन टके का स्वाग (बर्टोल्ट ब्रेष्ट — थ्री पेनी ऑपेश) फ्रेंच इलाशनी सिंह — सालोम (वाइल्ड आस्कर) रुसी—उषा शर्मा हमदर्दी लियानिदएंद्रेव रेखा कौशिक — तलछट (गोर्की मॉक्सीस—नाट ने) आदी

किसी भी साहित्यिक क०ति का अनुवाद करते समय उस अनुवाद के पास स्रोत भाषा का ज्ञान होना चाहिए. उसमें आंचलिकता का पुट है तो फिर भाषा ज्ञान का अच्छा खासा होना आवश्यक है. मूल सामग्री के स्तर का वैसा ज्ञान होना चाहिए जैसा कि उसे पढकर अच्छी तरह समझाने या रसास्वादन करने वाले मूल भाषा को होता है। लक्ष्य भाषा का विषयके अनुरूप समुचित ज्ञान होना चाहिए अर्थात जितना लक्ष्य भाषा—भाषी को उस विषय में ठिक अभिव्यक्तीके लिए अपेक्षित होता है। विषय के ठिक ज्ञान के बिना प्रायः

देखा गया है की अनुवादक अर्थ का अनर्थ कर बैठता है। यह ज्ञान कम से कम उस स्तर का तो होना चाहिए जिस स्तर की अनुद्य सामग्री है हनुवाद करते समय स्त्रोत भाषा एवं लक्ष्य भाषा पर पूर्ण अधिकार होना अनिवार्य है। दोनों भाषाओं के अर्थ प्रक०ती, मुहावरे, उपभाषा व बोलियों की जानकारी अवश्य होनी चाहिए। ऐसा कहा जाता है की “ नाटक का नाटक रूप में अनुवाद काफी कठिन होता है। क्योंकि उसे पठनीय होने के साथ-साथ ऐसा होना चाहिए की रंगमंच पर खेला भी जा सक० ”

महिलाओं ने नाटयानुवाद करते समय एक भाषा के नाटकों का इसरी भाषा में केवल भाषायी अनुवाद नहीं किया बल्कि उस भाषा की नाटय शैली, परम्परा, संस्क०ती आदी को एक हाथो से दुसरे हाथो में सौंपकर उस का विस्तार किया हैं ।

स्वातंत्रोत्तर अनूदित नाटको में सर्वाधीक संख्या और प्रभाव मराठी नाटको का रहा है। इनमें विशेषतः विजय तेंडूलकर वसंत कानेटकर ना.धो. ताम्हणकर, जयवंत दळवी प्र.के. अत्रे, गो. पु. देशपांडे, अरविंद गोखले, ह. रा. देशपांडे, विष्णू गणेश देशपांडे, संजीव शेंडे, श्रीमती लिला फणसालकर, आदि के नाटक हिंदी रंगमंच पर चर्चित रहे हैं। इन नाटक कारों के नाटकों में सामाजिक विसंगती, व्यक्ती की कुंठा , यौन- विक०ती तथा मानवीय सम्बन्धों के खोखले रूप आदि विषय केंद्र में रहे हैं कश्य और शिष्य की द०ष्टि से मराठी नाटक अपने आप में वैशिष्यपूर्ण है मराठी की इन वैशिष्ट्य पूर्ण और सम०ध्द परम्परा को हिंदी में प्रत्योरोपित करने का कार्य महिला अनुवादको ने किया है।

महिला अनुवादक अधिकतर अहिंदी भाषिक रही हैं इन अहिंदी भाषिक महिलाओं ने जो अनुवाद किए हैं उनमें निश्चित रूप में कुछ – न –कुछ गलतिया त्रुटीया नजर आति हैं। मान की "Translation is like a wife if beautiful not faithful, it faithful not beautiful" अति सुंदर पत्नी वफादार नहीं होती है और जो वफादार होती है वह सुंदर नहीं होती । यह भले ही इटली के एक विद्वान का मत है, जो अनुवाद के संदर्भ में कहा गया है जो निश्चित रफप में यथार्थ दिखायी देता है।

साहित्य साहित्यकार की अनुभूति तथा भावभूती का भाषायी आविष्कार होता है, दुनिया की प्रत्येक भाषा अपनी संस्क०ती से अटूट होती है, अनुवाद करते समय सांस्क०तीक परिवेश का स्थानान्तरण करना बेहद कठिन कार्य है हर भाषा की अपनी प्रक०ती उसका लहजा आदि का विशेष ध्यान रखना पडता है लेकिन “कोई भी भाषा अन्य संस्क०ती को ज्यो कीं त्यो व्यक्त नहीं कर सकती०”जब मुल साहित्यक०ती में लोक संस्क०तीक परिवेश होता है उस समय उसका अन्य भाषा में अन्तरण करना अत्याधिक कठिन कार्य होता है। अनुवादक को मौलिक नाटय रचना की पूरी अर्थवत्ता, संस्क०तीक गरिमा तथा रंग सौंदर्य आदि

का अन्य भाषा में रूपांतरण करते समय स्रोत भाषा और लक्ष्य भाषाओं की प्रकृति संकृति और नाट्य परम्परा का सूक्ष्म अध्ययन आवश्यक है अन्यथा वह अभाव त्रुटियाँ स्पष्ट दिखाई देती हैं।

मराठी— बयो “ .... ते तुमच्या भानुच्याकडे मागा जेवायला थांबत असाल तर पुरणाची पोळी घालते, बसता S? पान मांडू S?

हिंदी — “ वो अपने प्राफेसर भानू से मांगिए। खाने के लिए रुकते हैं तो मीठी रोटी खिला सकती हूँ बैठेंगे? पान लगाऊ?

उपरोक्त अनुवाद में ‘पुरणाची पोळी’ के लिए ‘मीठी रोटी’ शब्द प्रयोग किया गया है। जबकि पूरन चने की दाल, शक्कर या गुड का पकाया हुआ सारण होता है। अनुवाद में पूरन रोटी शब्द लेकर उस संदर्भ में टिप्पणी दी जा सकती थी मराठी में ‘पान मांडू’ से तात्पर्य होता है थाली लगाना हिंदी में पान लगाऊ से तात्पर्य होता है — कत्था, चूना लगाकर बीडा या गिलौरी बनाना पान लगाऊ के स्थान पर शाली लगाऊ अधिक योग्य होता

मराठी — बयो “(गुडघ्यात मान घालून बसलेल्या लेकाला पाहून, उसळून) पुरुष्या मेल्या इतका हाका मारल्या तर इथगुडघ्यात मान घालून रांडूबाई सारखा बसलास ...7

हिंदी — बयो “(पुरुषोत्तम को घुटनों में सिर डाले हुए देखकर गुस्से से) पुरुषों मरे, इतनी आवाजें लगाई तुझे और तू यहा गर्दन नीची किए किसी रांड की तरह बैठा हैं।

इस अनुवाद में मेल्या यह शब्द मराठी भाषिक स्त्रियों के सहज — स्वाभाविक बोली का है। किन्तु अनुवाद में वह सहज नहीं लगता पुरुषों मेल्या के लिए पुरुषों मरे का प्रयोग अटपटा सा लगता है । पुरुषों मुँ का प्रयोग स्त्री बोली की स्वाभाविकता को बनाए रखता था। इसी वाक्य में रांडूबाई सारखा शब्द प्रयोग है इसका अनुवाद सीधे— से रांड की तरह इस रूप में किया है। रांडूबाई से तात्पर्य होता है बेवा स्त्री और रांड शब्द का आशय बेवा शब्द से भिन्न है, रांडूबाई सारखा के लिए बेवा स्त्री के समान या बेवा की तरह यह सार्थक शब्द प्रयोग होता है।

दूसरे नाट्यानुसार में —

मराठी — “सुनंदाबाई, दुभत्याच्या कपाटात शिरा ठेवलाय, म्हणाल तर तुपावर परतून देतो — म्हणजे धायला सांगतो (पण जयसिंहाकडे मारक्या म्हशी सारखे पाहत) मला वाटत शिरा तुमच्या पुरताच असावा, “

हिंदी — “सुनंदाबीबी दूध की अलमारी में आपके लिए गाजर का हलवा रखा हक्या उसे गरम कर दू पानी देने के लिए कहू (जयसिंग की ओर गुस्से से देखता हुआ) पर मुझे लगता है की हलवा सिर्फ एक आदमी के लिए है 10

इस अनुवाद में शिरा के लिए गाजर का हलवा शब्द प्रयुक्त किया है शिरा से तात्पर्य होता है सूजी का हलवा शिरा और गालर का हलवा दोनों अलग अलग पदार्थ

पहले नाटक की अनुवाद कुसूम कुमार है जो हिंदी भाषिक हैं किन्तु मराठी को जानती होगी इस कारण मराठी नाटक का हिंदी अनुवाद किया और कुसुम तांबे मराठी भाषिक हैं उन्होंने मराठी नाटक का हिंदी अनुवाद किया जो भी हो उदारहण आपके सम्मुख प्रस्तुत है।

नाटयानुवाद कठिन कार्य है। महिलाओं ने अन्य भारतीय भाषाओं से नाटयानुवाद कर निश्चित रूप में सराहनीय कार्य किया है। जब हम उस भाषा को जानते हैं, उस भूल नाटयकति और नाटयानुवाद को पढ़ते हैं, तब उसमें निहित कुछ कमियों को नजर अंदाज नहीं कर सकते वह त्रुटिया हमें महसूस रिति हैं इन त्रुटियों के कई कारण हमें देखने को मिलते हैं – जैसे लोक सांस्कृतिक परिवेश का अन्य भाषा में अन्तरण करने के लिए उस भाषा की लोक संश्रकति का सूक्ष्म ज्ञान न होना स्त्रोत भाषा और लक्ष्य भाषाओं की प्रकृति – संस्कृति और नाटय परम्परा का सूक्ष्म अध्ययन न होना।

अनुवादक की मूलतः मातृभाषा वह न होना उदा अनुवादक मूलतः हिंदी भाषी है और उसके विशेष अध्ययन कर मराठी पर अधिकार पाया है या अनुवादक मराठी भाषी है और उसने अध्ययन कर हिंदी भाषा पर अधिकार पाया है। इस दृष्टि से दोनों अनुवाद को मैं अगर उस भाषा पर अधिकार ना हो तो अनुवाद में कुछ कमिया रह जाती है।

अनुवाद कार्य महत्वपूर्ण है किन्तु इसके उपन्यास नाटक, कहानी आदि के समान निश्चित मानदण्ड नहीं है जो होने चाहिए।

संदर्भ

- 1 नाटयालोचन – डॉ माधव सोनटक्के – प्र 30
- 2 अनुवाद विज्ञान : सिद्धांत एवं प्रविधि – भोलानाथ तिवारी प्र 70
- 3 वही प्र 125
- 4 नाटयालोचन – डॉ माधव सोनटक्के प्र 14
- 5 हिमालयाची सावली – वसंत कानेटकर प्र 18
- 6 हिमालय की छाया – वसंत कानेटकर ,अनु कुसुम कुमार प्र 28
- 7 हिमालयाची सावली – वसंत कानेटकर प्र 6
- 8 हिमालय की छाया – वसंत कानेटकर, अनु कुसुम कुमार प्र 14
- 9 अखेरचा सवाल – वसंत कानेटकर – 5
- 10 आखिरी सवाल – वसंत कानेटकर, अनु कुसुम तांबे प्र 1

साहित्यिक अनुवादक के गुण एवं दायित्व : एक अध्ययन

डॉ. गीता परमार
एम.ए., नेट, पीएच.डी.

आज के सूचना एवं प्रौद्योगिकी युग में अनुवाद की बहुत आवश्यकता है। बहुभषिकता की प्राप्तवयता से अनुवाद को आज अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त हुआ है। विविध क्षेत्रों में अनुवाद की जरूरत बढ़ती दिखाई देती है। निरन्तर निकट आते देशों के मध्य सांस्कृतिक आदान—प्रदान, वैज्ञानिक उपलब्धियों के प्रचार—प्रसार आदि के संदर्भ में अनुवाद—कार्य की अनिवार्यता सर्वविदित और सर्वस्वीकृत है। उपयोगिता के आधार पर अनुवाद के विविध प्रकार किये जाते हैं, जैसे— सामान्य अनुवाद, प्रशासनिक अनुवाद, व्यावसायिक अनुवाद, कानूनी अनुवाद, साहित्यिक अनुवाद, तकनीकी अनुवाद आदि....

साहित्यिक अनुवाद साहित्य का अनुवाद है, जैसे— कथा, उपन्यास, कविता, नाटक, निबंध आदि कृतियों का अनुवाद। इसप्रकार का अनुवाद एक जटिल कार्य है। यह अनुवाद सामान्य अनुवाद से उच्चतम माना जाता है। अनुवादीत साहित्य कृति अपने आप में एक कलात्मक कृति है। पूर्वी लेखकों ने अपने साहित्य सृजन की शुरुआत उनके पूर्वी साहित्यकारों की कृतियों का अनुवाद करके की है। पूर्वी साहित्यकार मृत भाषाओं में लिखे साहित्य को और अन्य महान किंतु अनजान कृतियों को अगली पीढ़ी तक पहुँचाने हेतु उन्हें विविध भाषाओं में अनुवादित करने के कार्य को अपना दायित्व मानते थे। ऐसा करने से उन अनजान लेखकों को भी पुरे विश्व में लोक प्रसिद्धि मिलती थी।

साहित्यिक अनुवादक के गुणों का अध्ययन करने पर यह बात स्पष्ट हो जाती है कि उसे कार्य के सभी रूपों, भावनाओं, सांस्कृतिक बारीकियों, स्वभाव और अन्य सूक्ष्म तत्वों का अनुवाद करने में सक्षम होना चाहिए । किन्तु सवाल यह है कि क्या किसी साहित्य कृति का सम्पूर्ण अनुवाद संभव है? एक अच्छा अनुवादित साहित्य वह है जिसमें अनुवाद की गंध तक न हो ताकि पाठक को ऐसा लगे कि वह मूल कृति ही पढ़ रहा है। सम्पूर्ण अनुवाद कार्य हेतु अनुवादक के गुण और दायित्व को समझना आवश्यक है। गुण का संबंध अनुवादक की योग्यता, क्षमता एवं प्रतिभा से है, जबकि दायित्व का संबंध अनुवाद कार्य के अनुशासन और अनुवादक के सामाजिक सरोकारों से है। एक अच्छे अनुवादक को स्रोत भाषा और लक्ष्य भाषा पर प्रभुत्व होने के साथ ही दोनों भाषाओं की प्रकृति एवं सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि तथा परिवेश का भी निःशेष ज्ञान होना आवश्यक है। अनुवादक

को दोनों भाषाओं के शब्दों की अच्छी समझ होने पर ही वह विषय अनुकूल शब्दों का चयन कर सकता है। इस प्रकार शब्दों का और उनके संदर्भीय अर्थों की बहुरूपता का ज्ञान होना एक अनुवादक के लिए बहुत आवश्यक है।

वास्तविकता यह है कि कोई भी अनुवाद अंतिम और संपूर्ण नहीं होता, उस में सुधार की संभाव्यता होती ही है। इसलिए अनुवादक को तटस्थ, निष्पक्ष और लचीला रवैया अपनाना आवश्यक है। उसे यथास्थिति—शब्दानुवाद और भावानुवाद इन दोनों पद्धतियों के बीच स्वविवेक से संतुलन कायम करते हुए अनुवाद करना चाहिए। अच्छा अनुवादक वही हो सकता है जिसे व्यापक अनुभव और परिवेश की पहचान हो। इसलिए उसे निरंतर अध्ययनरत होते हुए यात्रा भी करनी होगी। विविध शब्दों के भंडार का ज्ञान प्राप्त करने हेतु उसे शब्दकोष और विश्वकोष के नियमित उपयोग के साथ इंटरनेट की भी सहायता लेनी होगी। इसलिए उसे सूचना और प्रौद्योगिकी तंत्रों का कौशल्य भी विकसित करना होगा। आज कम्प्यूटर और इंटरनेट की सहायता से अनुवादक अपने कार्य को प्रभावी ढंग से पूर्ण कर सकता है। इसप्रकार किसी भी साहित्यिक कृति के अनुवादक को प्रामाणिक और विश्वसनीय बनाने के लिए अनुवादक को निरंतर परिवर्तनात्मक एवं उद्यमशील रहना होगा। अनुवादक कर्म एक यज्ञ की भाँती है जो अनुवादक से कठिन परिश्रम की अपेक्षा करता है। इसलिए अनुवादक को अपने कार्य में प्रामाणिकता, गहरी लगन, परिश्रम और धैर्य की कसौटीयों पर अपने आप को साबित करना होगा।

परिपूर्ण अनुदित साहित्य कृति लक्ष्य भाषा और संस्कृति में अपने मूल रूप को संरक्षित करते हुए अपने आप में एक स्वतंत्र साहित्य कृति का रूप लेती है। परिपूर्ण अनुवाद हेतु अनुवादक को मूल कृति के प्रति निष्ठा रखने के साथ ही लक्ष्य भाषा की शुद्धता और शैली सौंदर्य को बनाये रखने का मौलिक कार्य करना होगा। साथ ही उसे अपने लक्षित पाठक के स्तर का भी विशेष ध्यान रखना होगा।

तात्पर्य

इसप्रकार अनुवादक के गुण और दायित्व पर प्रकाश डालकर ऐसा प्रतीत होता है कि साहित्यिक अनुवाद एक कला के साथ साथ एक वैज्ञानिक तकनीक भी है। सम्पूर्ण अनुवाद हेतु अनुवादक को अपना अनुवाद कार्य बोधगम्य और संप्रेषणीय बनाने हेतु सर्जनात्मक बनना होगा अन्यथा केवल शब्दों का अनुवाद कृत्रिम बनकर स्रोत भाषासे लक्ष भाषा में केवल स्थानांतरण बन जाएगा।

संदर्भ

- १) राजभाषा हिन्दी में वैज्ञानिक साहित्य के अनुवाद की दिशाएं, डॉ. हरिमोहन, तुलसी प्रकाशन, नई दिल्ली, २००८
- २) वेब ब्लॉग, सृजनगाथा, वाग्य प्रतिपत्तये—साहित्य, संस्कृति व भाषा का अन्तरराष्ट्रीय मंच, डॉ. काजल वाजपेयी लिखित आलेख.
- ३) अनुवाद—कार्यक्षमता, भारतीय भाषाओं की समस्याएँ, डॉ. महेन्द्रनाथ दुबे, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २००६

अनुवाद और विभिन्न क्षेत्र

प्रा. आर. जे. बहोत
कला, विज्ञान एवं वाणिज्य
महाविद्यालय, सायखेडा

मनुष्य समाजप्रिय प्राणी है । वह समाज अर्थात् समूह में रहता है । मनुष्य की मुख्य पहचान उसके बोलने की शक्ति है । वह अपने मन की बात दूसरों को बता सकता है इसका मुख्य माध्यम भाषा है । अगर संसार के समस्त लोग एक ही भाषा बोलते तो सभी एक दूसरों की बातें आसानी से समझ लेते थें । जैसे मनुष्य की पाँचो उँगलियाँ भिन्न है, वैसे ही भाषाएँ भी भिन्न हैं । सवाल यह उठता है कि, जब दो भिन्न भाषा—भाषी सज्जनों को आपस में वार्तालाप करना पड़ता है तब कौनसा उपाय किया जाय? इसका एक मात्र उपाय होता है और वह 'अनुवाद' है। दोनों भाषाएँ जाननेवाला तीसरा आदमी उन दोनों व्यक्तियों की बातें अनुदिन करके सुनाता है इसे ही अनुवाद कहा जाता है ।

अनुवाद का अर्थ :

अनुवाद शब्द का सम्बन्ध मूलतः 'वद्' धातु से है जिसका अर्थ है 'बोलना' या 'कहना' । 'वद्' धातु में ध्रुव प्रत्यय लगने से 'वाद' शब्द बना फिर उसमें पिछे 'अनु' उपसर्ग जोड़ दिया गया जिससे 'अनुवाद' शब्द प्रचलित हुआ ।

अतः अनुवाद का मूल अर्थ है — किसी के कहने के बाद कहना या पुनः कथन । कोश के अनुसार अर्थ है — “पहले कहे गए अर्थ को फिर से कहना” । सामान्यतः एक भाषा में व्यक्त विचारों को उसी रूप में दूसरी भाषा में व्यक्त करना ही अनुवाद है ।

अनुवाद की परिभाषा :—

१. डॉ. भोलानाथ तीवारी :—

“भाषा ध्वन्यात्मक प्रतीकों की व्यवस्था है और अनुवाद है इन्ही प्रतीकों का प्रतिस्थापन, अर्थात् एक भाषा के प्रतीकों के स्थान पर दूसरी भाषा के निकटतम, समतुल्य और सहज प्रतीकों का प्रयोग ।

इस प्रकार अनुवाद 'निकटतम, समतुल्य और सहज प्रतिप्रतीकन' है ।

२. 'अज्ञेय' जी — “हमारे विचारों तथा तात्पर्य को एक भाषा से दूसरी भाषा में रूपान्तरित करना ही अनुवाद है ”।

३. **शब्द कोश के अनुसार** :— “स्रोत भाषा के विचारों को लक्ष्य भाषा में रूपान्तरित करना ही ‘अनुवाद’ है।”

उपर्युक्त परिभाषाओं के आधार पर कह सकते हैं कि, एव भाषा में व्यक्त विचारों को, यथासम्भव समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दुसरी भाषा में व्यक्त करने का प्रयास ‘अनुवाद’ है।

अनुवाद का स्वरूप :—

अनुवाद की परम्परा का अविर्भाव प्राचिन काल से ही परिलक्षित होता है। प्राचिन काल में गुरुकुल शिक्षा प्रणाली द्वारा गुरु शिष्यों को ज्ञान बँटते थे। गुरुज्ञान का प्रचार—प्रसार शिष्यों द्वारा विभिन्न स्थानों पर होता था। महाग्रंथ रामायण, महाभारत, शाकुन्तल संस्कृत भाषा में लिखे गए उसका अनुवाद आगे चलकर हुआ। बेबीलोन की संस्कृति बहुभाषायी थी। जर्मनी के दार्शनिक रॉम्पेनहॉवर ने उपनिषद् का अनुवाद किया था। आधुनिक युग तो विज्ञान का युग है। प्रगति तथा विकास का है इसमें अनुवाद की आवश्यकता महत्वपूर्ण प्रतीत होती है।

अनुवाद विज्ञान का वैज्ञानिक दृष्टि से भाषाविद् ‘नाईज’ जी के अनुसार १) शाब्दिक अनुवाद, २) भावानुवाद ३) पर्याय के आधारपर अनुवाद।

अनुवाद और विभिन्न क्षेत्र :

अनुवाद की प्रक्रिया मनुष्य के जीवन से जुड़ी है। मनुष्य को आपसी व्यवहारों के लिए, सूचना का आदान—प्रदान करने के लिए अनुवाद आवश्यक है। भारत बहुभाषा—भाषी राष्ट्र है। विभिन्न समुदायों के बीच क्षेत्रों में समन्वय स्थापन करने हेतु अनुवाद कार्य को महत्व दिया जा रहा है। आज इस आवश्यकता की सीमा बढ़ रही है। प्रगति के नए—नए क्षेत्र निर्माण हो रहे हैं। और हर पथ पर अनुवाद अपनी सफल भूमिका निभा रहा है। अनुवाद एक ऐसा सेतुबंधन का कार्य है, जिससे ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ की भावना साकार हो रही है।

अनुवाद का सम्बन्ध विभिन्न क्षेत्रों में देखा जाता है —

१. कृषि क्षेत्र :—

भारत कृषिप्रधान देश जाना जाता है। भारत जैसे बहुभाषी देश के लिए अनुवाद की आवश्यकता महत्वपूर्ण बन गई है। आज कृषि से सम्बन्धित अनेक जानकारीयों ‘किसान कॉल सेंटर’ से प्रसारित होती है। हिंदी, अंग्रेजी, तथा मराठी तथा अन्य भाषाओं में अनुदिन आवश्यक जानकारी किसानों को उत्तम कृषिकार्य हेतु दी जा रही है। एक दुसरा उदाहरण है कि, यदि इस्राइल में कम

पानी पर वहा का किसान अधिक सें अधिक अनाज का उत्पादन करता है । इसलिए वहाँ के किसान का भारतीय किसान से सहज सम्पर्क सम्भव नहीं हैं, इसलिए वहाँ के किसानों की मुलाकात किसी दुभाषियों ने उसे साक्षात्कार कर सामान्य लोगों तक पहुँचाया तो देश के किसानों को लाभ हो सकता है ।

२. साहित्य में अनुवाद :—

साहित्य की दृष्टि से तो अनुवाद बहुत महत्वपूर्ण है । भारत जैसे बहुभाषि देश में मराठी, हिंदी, तामिल, कन्नड, तेलगू आदि प्रादेशिक भाषाओं का अपना एक महत्व है । प्रादेशिक भाषाओं के साहित्यकार प्रतिभावान होते हैं । उनकी लिखी कुछ रचनाएँ इतनी महत्वपूर्ण होती है कि, उसका अन्य प्रादेशिक भाषाओं में भी प्रचार—प्रसार होता है अतः वे रचनाएँ दुसरे राज्यों की भाषाओं में अनुदित की जाती हैं । जो संपूर्ण भारतीय समाज व्यवस्था के लिये मार्गदर्शक और उपयोगी सिद्ध होती हैं ।

साहित्यिक अनुवाद की परम्परा बहुत प्राचिन रही है। गीता, बाईबिल, रामायण, महाभारत के अनुवाद सरल से सरल शैली में विश्व की कई भाषाओं में हुए हैं । “अभिज्ञानशाकुन्तलन”, मेघदूत आदि संस्कृत के ग्रंथों का अनुवाद किया जा चुका है ।

हिंदी साहित्य को भी अनुवाद कार्य विधिवत प्रारंभ हुआ । आधुनिक काल के सशक्त कवि भारतेन्दु जी ने स्वयं शेक्सपियर के ‘मर्चेट ऑफ बेनिस’ नाटक का अनुवाद हिन्दी में ‘दुर्लभबंधू’ शीर्षक से किया था । जयदेव कृत गीतगोविन्दम् का पद्यानुवाद, भी किया है । इनके बाद कालिदास के कुमारसम्भव नाटक का अनुवाद महावीर प्रसाद द्विवेदी जी ने किया है ।

आधुनिक काल में पंत जी, बच्चन जी, अज्ञेय जी ने अनुवाद कार्य को महत्व दिया है जो साहित्य क्षेत्र में उल्लेखनिय माना जाता है ।

३. व्यावहारिक अनुवाद :—

व्यावहारिक अनुवाद का अर्थ ऐसे अनुवाद से है, जिसमें व्याकरण एवं सामाजिक आचरण के बजाय व्यावहारिक उपयोग पर अधिक बल दिया गया है। अतः व्यावहारिक अनुवाद से तात्पर्य है — दैनिक जीवन में कार्य साधन के लिए प्रयुक्त किए जाने वाले अनुवाद । इसमें विषय वस्तु को अधिक महत्व रहता है । इस प्रकार के अनुवाद में भाषाओं के ज्ञान के साथ—साथ विषय ज्ञान पूर्ण रूप में होना परमावश्यक है ।

उदा — Directive For development of the Hindi Language. (हिन्दी भाषा के विकास के लिए निर्देश).

४. कार्यालय क्षेत्र में अनुवाद :—

कार्यालयी हिन्दी अर्थात् प्रशासनिक हिन्दी और अनुवाद का आशय है, वह अनुवाद जो विभिन्न प्रकार के कार्यालयों में अंग्रेजी से हिन्दी में किया जाता है । जिसमें प्रशासनिक कामकाज में आनेवाली हिन्दी का स्वरूप होता है । कार्यालयी अनुवाद में तरह—तरह के प्रशासनिक कार्यालय जैसे — बैंक से सम्बद्ध अनुवाद, रेल विभाग, होटलों से सम्बन्धित, डाक और तार विभाग में अनुवाद आदि सरकारी दफ्तरों में आज अनुवाद की सीमाएँ बढ़ चुकी हैं । जहाँ एक ओर रोजगार हेतु भी कदम बढ़ाया गया है । इन सरकारी दफ्तरों में खास तौर पर हिन्दी — अंग्रेजी अनुवादकों की नीतांत आवश्यकता होती है ।

५. जनसंचार माध्यमों में अनुवाद :—

जनसंचार अर्थात् एक व्यक्ति द्वारा दुसरे व्यक्ति तक अर्थपूर्ण संदेश पहुँचाना जनसंचार कहलाता है। आज संचार की प्रक्रिया व्यापक स्तर पर बढ़ रही हैं । जिसमें श्रव्य माध्यम, दृश्य माध्यम, शब्द संचार माध्यम आते हैं । आधुनिक तंत्रज्ञानने इसे अधिक समृद्ध एवं सुसाज्जित कर दिया है । विज्ञापन में भी अनुवाद कार्य तेजी से बढ़ रहा है । समाचार पत्र—पत्रिकाएँ, जर्नल, पुस्तकें, पोस्टर आदि में यह प्रक्रिया विद्यमान है । संक्षेप में जनता को जनता की भाषा में संदेश पहुँचाने का काम जनसंचार माध्यम अनुवाद के द्वारा कर रहा है ।

६. विधि क्षेत्र में अनुवाद :—

हिन्दी आम जनता की भाषा होने के कारण वह न्यायालय में भी प्रयोग की जाती है । जनता को न्याय उसकी भाषा में ही दिया जाय बल्कि वह न्याय प्रक्रिया को भली भाँति समझ सकें ।

विधि क्षेत्र में अनुवाद का कार्य लगभग १८ वीं सदी से ही प्रचलित है । १९६१ में ‘अखिल भारतीय मानक विधि शब्दावली’ तैयार करने के लिए राजभाषा आयोग की स्थापना भी की गई थी ।

“इण्डियन पेनल कोड — १८६०” का हिन्दी अनुवाद कुंवर लक्ष्मणसिंह व हयुम ने “भारतीय दण्ड संहिता” के रूप में किया है । विधि साहित्य में अनुवाद कार्य की विशेषताएँ हैं जिनमें —निश्चित अर्थवत्ता, अध्यादेश, आदेश आज्ञा, समादेश, उद्धोषणा, सरलता तथा बोधगम्यता आदि बातों पर ध्यान रखने की आवश्यकता होती है ।

७. वैज्ञानिक साहित्य में अनुवाद :—

विभिन्न देशों में जैसे — जैसे वैज्ञानिक प्रगति हो रही है और विज्ञान विषयक वाङ्मय का सृजन हो रहा है वैसे ही विज्ञान विषयक अनुवाद की आवश्यकता बढ़ती जा रही है । इस दिशा में अंग्रेजी, जर्मनी, रूसी तथा जापानी भाषाएँ अग्रणी मानी जाती हैं । भारतीय भाषाओं में भी कुछ अनुवाद हो रहे हैं । कुछ वैज्ञानिक अविष्कार इतने तेजी से आगे बढ़ चुके हैं जिनका अनुवाद हिंदी भाषा में करना आवश्यक हो गया है । आधुनिक युग में 'नैनो सायन्स—, नैनो टेक्नोलॉजी' जैसे विषयों को समझना आवश्यक हो गया है।

वैज्ञानिक साहित्य का अनुवाद विषय को जानकर, लक्ष्य भाषा के जानकार के सहयोग से, अनुवाद को अपनी रूची, सरल भाषा शैली से शब्दों में बाँधना होता है ।

८. कम्प्यूटर —अनुवाद :—

आधुनिक युग तंत्रज्ञान का युग माना जाता है । कम्प्यूटर क्रांति ने विश्व में हलचल निर्माण की है । इसमें तकनीकी साहित्य एवं समाचार लेखों का अनुवाद करना आधिक सुगम हो गया है । वैसे तो तंत्रज्ञान का प्रारंभ १९५६ में 'मशीन ट्रांसलेशन रिसर्च लैंग्वेज प्रोजेक्ट' के अन्तर्गत किया गया था । लेकिन विधिवत आई.आई.टी. ने इस दिशा में भाषिक प्रोग्रामिंग भाषा 'कोमिट' का विकास भी किया ।

आज देश—विदेशों में कम्प्यूटर के लिए देवनागरी का प्रयोग किया जा रहा है । भारतीय प्रोद्योगिकी संस्थान, कानपूर ने अंग्रेजी—हिंदी कम्प्यूटर तैयार किया । हिंदी —देवनागरी की दिशा में आई.आई. टी. कानपुर का विशेष योगदान रहा है । स्पष्ट है कि, भारत में हिंदी भाषा के संदर्भ में 'कम्प्यूटर से अनुवाद' का भविष्य बहुत उज्ज्वल है ।

९. बैंकिंग क्षेत्र में अनुवाद :—

बैंक आधुनिक समाज की अर्थव्यवस्था का एक महत्वपूर्ण अंग है । सरकार की आर्थिक कार्यवाही का हर काम बैंकों के माध्यम से होता है । व्यापारी एवं औद्योगिक संस्थाएँ बैंकों के माध्यम से ही व्यवहार करती हैं । इसके लिए बैंकों का पत्र—व्यवहार अंग्रेजी में ही नहीं राज्यों की भाषाओं में भी अनुदिन होता है । इसमें अंग्रेजी—हिंदी अनुवाद की प्रक्रिया अग्रेसर है । अनुवाद की दृष्टि से बैंकिंग पत्र—व्यवहार के दो पहलु बनाये जा सकते हैं । १) आंतरिक और २) सार्वजनिक पत्र—व्यवहार । सार्वजनिक पत्रव्यवहार में आज अनुवाद की आवश्यकता अधिक बढ़ गई है । बैंक निश्चित फॉर्म, प्रपत्रों, दस्तावेजों का अनुवाद कराकर रख लेते हैं । जिससे ग्राहकों को अपनी भाषा में

व्यवहार करना आसान हो जाता है । केवल इतना ही नहीं तो आज भारत की विविध नैशनलाइज्ड बैंको में 'अनुवादक' की आवश्यकता होती है जिसमें अनेकों व्यक्तियों को रोजगार के साधन भी उपलब्ध हो रहे हैं और यह समय की मांग भी है ।

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि, अनुवाद की आवश्यकता आज हर क्षेत्र में महसूस हो रही है । आज के वर्तमान युग में भारत जैसे बहुभाषा—भाषि देश में अनुवाद की प्रक्रिया तेज गति से आगे बढ़ रही है । वैसे तो अनुवाद करना एक जटिल कार्य भी है । किंतु कठिन कार्य होते हुए भी आज हर क्षेत्रों में अनुवाद का सहारा लिया जा रहा है। जिससे भिन्न व्यक्तियों को मुख्य प्रवाह में लाने का, उन्हें मानसिक रूपसे जोड़ने का प्रयास हो रहा है । केवल इतना ही नहीं तो भारत में स्पॅनिश, चिनी, जपानी, रशियन, आदि भाषाओं की परीक्षाएँ, तथा उसे सीखने की कौशल्य कला भी विकसित हो रही हैं जिससे दो देश, दो भाषाएँ, दो संस्कृतियाँ, व्यवहारों को समझने में सहायता हो रही है । वैश्वकरण के दौर में यह आवश्यक माना जा रहा है । अनुवाद यह मनुष्य के भावाभिव्यक्ति को समझने का प्रमुख साधन है इसलिए अनुवाद की आवश्यकता प्राचिन काल में भी विद्यमान थी, आज भी है और आगे जाने वाले समय में भी अत्याधिक महत्वपूर्ण सिद्ध होगी इसमें कोई संदेह नहीं ।

संदर्भ ग्रंथ सूचि :—

१. अनुवाद विज्ञान — डॉ. भोलानाथ तीवारी जी (पृष्ठ ९,१४४,१४७)
२. अनुवाद कला सिद्धान्त और प्रयोग — डॉ. कैलाशचन्द्र भाटिया
(पृष्ठ ४,३३,३९,९५) प्रकाशन — तक्षशिला प्रकाशन, २३/४७६२, अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली ११०००२.
३. प्रयोजनमुलक हिन्दी — डॉ. रामछबीला त्रिपाठी, डॉ. श्रीमति उषा शुक्ल
(पृष्ठ २७७,२९३,३०५,३०८,३४०) प्रकाशन — कैलाश पुस्तक सदन, हमीदिया मार्ग, भोपाल ४६२००१.

समकालीनता में अनुवाद का महत्त्व

प्रा. नाठे मनिषा प्रभाकर
के.एस.के.डब्ल्यू महाविद्यालय,
सिडको नाशिक-422008

अनुवाद शब्द "वद" धातु से बना है, जिसका अर्थ है, 'बोलना' अथवा 'कहना'। अनुवाद का मूल अर्थ है, 'पुनः कथन' अथवा 'किसी के कहने के बाद फिर कहना'। आज भी अनुवाद उसी अर्थ में प्रयुक्त है, 'एक भाषा में किसी के द्वारा कही गई बात का किसी दूसरी भाषा में पुनः कथन'। एक भाषा की सामग्री का दूसरी भाषा में रूपांतरण ही अनुवाद है। इसमें अनुवादक स्रोत भाषा में व्यक्त विचारों को लक्ष्य भाषा में व्यक्त करता है।

डॉ. भोलानाथ तिवारी – "एक भाषा में व्यक्त विचारों का, यथासम्भव समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करने का प्रयास अनुवाद है।"

अनुवाद का स्वरूप –

अनुवाद बहुत सरल कार्य नहीं है। हर भाषा विशिष्ट परिवेश में पनपती है, अतः उसकी अपनी अनेक ध्वन्यात्मक, शाब्दिक, रूपात्मक, वाक्यात्मक, आर्थिक, मुहावरें विषयक तथा लोकोक्ति विषयक आदि – निजी विशेषताएँ होती हैं, जो अनेक अन्य भाषाओं से कुछ या काफी भिन्न होती हैं। 'पूर्णतः समान अभिव्यक्ति' से आशय यह है कि, स्रोत भाषा की रचना या सामग्री को सुन या पढ़कर स्रोत भाषा – भाषी जो अर्थ अभिधार्थ, लक्ष्यार्थ तथा व्यंग्यार्थ ग्रहण करे, लक्ष्य भाषा में उसके अनुवाद को सुन या पढ़कर लक्ष्य भाषा – भाषी भी ठीक वही अर्थ ग्रहण करे।

अनुवाद भावों और विचारों की व्याख्या का सम्प्रेषण है। अनुवाद अर्थ का सम्प्रेषण है। अनुवाद कथ्य का सम्प्रेषण है। अनुवाद सांस्कृतिक संदर्भों का सम्प्रेषण है। अनुवाद शैली का सम्प्रेषण है। पाठ्यसामग्री का यथावत सम्प्रेषण, अर्थ एवं शैली का समन्वित, समतुल्य सम्प्रेषण, वफादार प्रेम अतः हम कह सकते हैं कि, अनुवाद का स्वरूप तय करना बड़ी ही कठिन बात है। अनुवाद का स्वरूप एक व्यापक विषय है। छायानुवाद, रूपांतरण, भाषांतरण आदि भी अनुवाद के विभिन्न स्वरूप ही हैं।

अनुवाद एक विशिष्ट भाषा व्यवहार है। विशिष्ट होने के कारण अनुवाद सरल न होकर एक जटिल कार्य है। अनुवाद एक भाषा की सामग्री का दूसरी भाषा में रूपांतरण है। अर्थात् एक भाषा में व्यक्त विचारों का यथासंभव समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करना ही अनुवाद है।

आज अनुवाद प्रत्येक क्षेत्र में भाषागत दूरी कम करने में या समाप्त करने में अनुवाद अपनी भूमिका बखुबी निभा रहा है । आज वैश्विक उन्नति के शिखर पर अनुवाद के कारण ही भिन्न भाषा - भाषियों का एक मंच पर स्थापित करके नापे जा रहे है । विश्व में तो क्या बल्कि ब्रम्हांड में कहीं भी कुछ भी घटित घटना अनुवाद के यान पर सवार होकर विश्व की सभी भाषाओं में तत्काल पहुच जाती है । विज्ञान के आधुनिक आविष्कारों एवं जनसंचार माध्यमों ने इस गति को और अधिक त्वरित बनाया है । आज अनुवाद बहुभाषा-भाषी समाज में अपरिहार्य अनिवार्य आवश्यकता बन गया है । अतः अनुवाद प्रशिक्षण का कार्य महाविद्यालय विश्वविद्यालय स्तर पर बखुबी किया जाने लगा है ।

प्रत्येक क्षेत्र में अनुवादकों की बढ़ती माँग को देखते हुए एकाधिक भाषा जाननेवाले लोगों ने अनुवाद को व्यवसाय के रूप में अपनाया है, तथा अपनी आजीविका का साधन बनाया है । सरकारी एवं गैर - सरकारी क्षेत्रों में अनुवादकों, अनुवाद अधिकारियों, राजभाषा अधिकारियों के असंख्य पद सृजित हुए है तथा मीडिया तो अनुवाद की ऊष्मा पर ही आश्रित है ।

वर्तमान स्थिती –

आज विज्ञान प्रौद्योगिकी, मीडिया के फैलते जाल इंटरनेट, सूचना प्रौद्योगिकी, के प्रसार आदि ने यथातथ्यता की स्थिती पैदा की है । विश्व के राष्ट्र एक दूसरे को बेहतर ढंग से समझने की कोशिश कर रहे है, तथा राजनीतिक स्तर पर भी संबंध और अधिक बेहतर ढंग से बनाने की ओर अग्रसित हो रहे हैं । विश्व में तीन हजार के से अधिक प्रमुख भाषाएँ होने के कारण एक भाषा की बात करना बेमानी होगी । अतः अनुवाद ही एकमात्र ऐसा जरिया है जिसके माध्यम से विश्व के राष्ट्र परस्पर एक दूसरे की बात समझकर, विश्वसनीयता का माहौल निर्मित कर विश्व मानव समाज को विकसित करने में अपना बहुमूल्य योगदान दे सकते है । आज एक दूसरे से संबंध बनाने के लिए और उन संबंधो को कायम रखने के लिए अनुवाद अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका और अच्छी तरह से अदा करेगा ।

आज साहित्यिक, धार्मिक, दार्शनिक, राजनीतिक एवं आर्थिक विषयों के अनुवाद के साथ साथ विज्ञान, प्रौद्योगिकी, तकनीक आदि विविध प्रयोजनमूलक क्षेत्रों के अनुवादों की अत्यंत आवश्यकता महसूस की जा रही है तथा अनुवाद प्रभूत मात्रा में हो भी रहे हैं । आज के संदर्भ में अनुवाद मूल्यांकन की उपयुक्त तार्किक एवं दोषरहित कसौटियों की ओर भी अधिक आवश्यकता है तथा जो भी अनुवादक इस क्षेत्र में प्रविष्ट हो अपने भाषाज्ञान विषय ज्ञान एवं लेखन सामर्थ्य से भलीभाँति परिचित होकर ही इस उत्तरदायित्वपूर्ण कार्य को अंजाम दें ।

साथ ही दो भाषाओं की सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आचार - विचार आदि विषयक दूरियों को भी भलीभाँति देखा जाए तथा ध्यान रखा जाए कि अनुवाद भाषागत एवं विषयगत संदर्भों

को अनुवाद में गहराई से देखने की आवश्यकता है । हर अनुवाद को विकास की एक स्थिती के रूप में देखने की आज आवश्यकता है । आज अनुवाद में पूर्णानुवाद की संकल्पना के लिए कोई अवकाश नहीं है ।

अनुवाद एक सांस्कृतिक सेतु के रूप में –

आज का युग बहुभाषिकता एवं अन्तरराष्ट्रीयता का युग है । यह बहुभाषिकता विभिन्न देशों की संस्कृतियों, भाषाओं एवं भौगोलिक सीमाओं में परस्पर आदान – प्रदान के कारण उत्पन्न एक समन्वित स्थिती एवं स्वरूप की ही देन है । आज सृजनात्मक साहित्य का अत्याधिक महत्त्व है । आज के युग को अनुवाद का युग कहना कोई अतिशयोक्ति प्रतीत नहीं होती । आज अनुवाद एक स्वतन्त्र सृजनात्मक साहित्यिक विधा के रूप में स्थापित हो चुका है । ज्ञान – विज्ञान का क्षेत्र विस्तृत होता गया तबसे विश्व - दृष्टि का निर्माण होने लगा । मानवीय जीवन के सरोकार एक सीमित क्षेत्र से बाहर निकलकर विश्वव्यापी स्तर पर महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त करने लगे । इतिहास इस बात का गवाह है कि यदि तत्कालीन ज्ञानविज्ञान, कला तथा साहित्य की रक्षा अन्य भाषाओं के अनुवादकों ने न की होती तो उनकी गौरव – गाथाओं को कब का भुला दिया गया होता । सभ्यताओं के विनाश के साथ ही तक्षशिला, नालन्दा, एथेन्स, बगदाद, फ्लोरेंस आदि स्थानों पर रचा गया महान साहित्य तभी नष्ट हो गया होता । साहित्य चाहे भारतीय हो अथवा विदेशी लेखक और अनुवादक के बीच शताब्दी से एक ऐसा अटुट और अन्तरंग रिश्ता चला आ रहा है कि जिसका लाभ हर युग और हर भाषा के पाठक ने उठाया है । यदि अनुवाद न किए गए होते तो आज वाल्मीकि, व्यास, कालिदास आदि विदेशों में तो क्या शायद स्वयं अपने देश में भी इतने चिरजीवी न होते । अनुवाद न होता तो अरस्तू, प्लेटो, दान्ते, वर्जिल, मोपांसा, टॉल्स्टॉय, पुष्किन, तुर्गनेव, उमर खैय्याम, शेक्सपियर, शैली, बायरन, कीट्स आदि महान लेखकों की विचार – सम्पदा से सारा विश्व कैसे लाभान्वित होता । टैगोर, बंकिम और शरच्चन्द केवल बंगाल तक ही सीमित रह जाते । तुलसी तथा प्रसाद के काव्य का रसास्वादन अन्य भाषाओं के पाठक कैसे ले पाते ।

आज के युग में अनुवाद को जितना महत्व मिल रहा है वह पहले कभी नहीं मिला क्योंकि आज अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर भाषा का परस्पर सम्पर्क पहले की तुलना में अत्याधिक है । आज के युग में अधिकांश देशों में बहुभाषिकता की स्थिती देखने को मिलती है । किन्तु किसी भी व्यक्ति के लिए सभी भाषाओं को जानना सम्भव नहीं है और इसके बिना काम भी नहीं चल सकता, क्योंकि मानव एक – दूसरे पर निर्भर है । ऐसी स्थिती में लोगों के भावों – विचारों को अभिव्यक्त करने का कार्य आसान काम नहीं है । इसलिए इस बहुभाषिकता की रक्षा करने के लिए अनुवाद – कार्य की सहायता लेना जरूरी हो जाता है । डॉ. सुरेश कुमार के शब्दों में – "अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर विभिन्न राष्ट्रों के बीच राजनीतिक, आर्थिक,

वैज्ञानिक, प्रौद्योगिक तथा साहित्यिक और सांस्कृतिक स्तर पर बढ़ते हुए आदान – प्रदान के कारण अनुवाद – कार्य की अनिवार्यता और महत्ता की नई चेतना प्रबल रूप से विकसित हुई है । इन कारणों से यह कहना उचित ही प्रतीत होता है कि, अनुवाद एक व्यापक तथा एक सीमा तक अनिवार्य और तर्कसंगत स्थिति है" । विभिन्न संस्कृतियों एवं समाजों के विषय में अधिक – से अधिक जानकारी प्राप्त करने के लिए सृजनात्मक साहित्य के अनुवाद को सेतु बनाना हमारी विवशता है । सृजनात्मक साहित्य के क्षेत्र में बदलती हुई परिस्थितियों के कारण उत्पन्न नई सम्भावनाओं ने उसके अनुवाद की उपादेयता को और अधिक महत्वपूर्ण बना दिया है । आज विभिन्न देशों की संस्कृतियों की विपुल सम्पदा हमारे सामने है और हम उनसे सांस्कृतिक आदान – प्रदान करते हुए उनकी सांस्कृतिक विरासत से भलीभाँति परिचित होना चाहते हैं ।

आधुनिक परंपरा –

भरतेंदु युग और उसके बाद की परंपरा –

उन्नीसवीं सदी के उत्तरार्ध से हिंदी भाषा में अनुवाद की समृद्ध परंपरा की शुरुवात हो गई थी । अँग्रेजी भाषा ने हिंदी की साहित्यिक श्रीवृद्धि अनुवाद के माध्यम से भरपूर मात्रा में की । अँग्रेजी भाषा, साहित्य का हिंदी भाषा साहित्य पर सबसे अधिक प्रभाव हिंदी अनुवाद के माध्यम से आया । भरतेंदु हरिश्चंद्र ने भारतीयों से अनुरोध किया कि "जिस प्रकार अँग्रेजों ने अनेकानेक विधाओं और ज्ञान के ग्रंथ अपनी भाषा में निर्मित तथा दूसरी भाषाओं से अनूदित कर अपनी उन्नति की उसी प्रकार भारतवासियों को उनका अनुकरण करना चाहिए ।" उन्होंने विलियम शेक्सपीयर के 'मर्चेंट ऑफ वेनिस' का हिंदी में 'दुर्लभबंधु' के रूप में भेट करके इस कथन को चरितार्थ किया । उनके बाद 1903 में 'सरस्वती' पत्रिका के सम्पादक आ. महावीर प्रसाद द्विवेदी ने अँग्रेजी के उत्कृष्ट ग्रंथों का अनुवाद की आवश्यकताएँ बताई । उन्होंने तत्कालीन लेखकों से विनम्र निवेदन किया –

इंगलिश का ग्रंथ समूह बहुत भारी है

अति विस्तृत जलधि समान देहधारी है ।

संस्कृत भी इसके लिए सौख्यकारी है

उनका भी ज्ञानागार हृदयहारी है ।

इन दोनों में से अर्थरत्न ले लीजै

हिंदी के अर्पण उन्हें प्रेमयुत कीजै ।

संस्कृत, अँग्रेजी, बंगला, मराठी, गुजराती आदि भाषाओं के उपयोगी ग्रंथों का अनुवाद करके हिंदी का साहित्य उन्नत करने में जरा भी संकोच नहीं करना चाहिए । "हिंदी के संक्रांतिकाल के इस महान

दिग्गज ने अनुवाद की आवश्यकता पर बल दिया, साथ ही उनके समकालीन अनेक विद्वानों ने उससे प्रेरणा ली तथा कुछ ने प्रेरणा दी।" द्विवेदीजी ने स्वयं स्टुअर्ट मिल कृत 'लिबर्टी' का अनुवाद 'स्वाधीनता' नाम से किया।

अँग्रेजी कविताओं के हिंदी अनुवाद गोल्डस्मिथ की रचनाओं से आरंभ हुए। गोल्डस्मिथ के 'हरमिट' का हिंदी अनुवाद 'एकांतवासी योगी' के नाम से श्रीधर पाठक ने सन 1886 ई. में किया। सन 1922 में आ. रामचंद्र शुक्ल ने सर एडविन आर्नल्ड कृत 'लाइट ऑफ एशिया' का 'बुधचरित' के रूप में हिंदी काव्यानुवाद किया। सन 1908 से 1938 ई. तक अँग्रेजी से हिंदी काव्यानुवाद फारसी के उमर खैय्याम की रुबाइयों के फिट्जेराल्ड के अँग्रेजी अनुवाद 'रुबाइयत ऑफ उमर खैय्याम' के बड़ी संख्या में हुए। 1929 में मैथिलीशरण गुप्त, 1932 – पंडित केशवप्रसाद पाठक, 1935 – हरिवंशराय बच्चन, 1938 – रघुवंशत्तल गुप्त इस कृति के अनुवाद प्रस्तुत किए। आगे चलकर श्री सुमित्रानंदन पंत ने 'मधुज्वाल' नाम से 'रुबाइयत' का अनुवाद प्रस्तुत किया।

इस तरह इस बीच अँग्रेजी से पर्याप्तमात्रा में हिंदी अनुवाद हुए। शेक्सपीयर, मिल्टन, पोप, सेमुअल, जान्सन, विलियम कूवर, टामस ग्रे, वर्ड्सवर्थ, बायरन, शैले, कीट्स, टेनीसन, लांगफेलो, हिटमैन आदि की कविताएँ हिंदी में प्रमुख रूप से अनुदित हुईं। 'उमर खैय्याम की रुबाइयों' के अनुवादों की तो हिंदी में बाढ़ सी आ गई तथा इसी से प्रेरणा लेकर बच्चन जैसे प्रख्यात कवि ने तो हिंदी साहित्य में 'हालावाद' जैसे एक वाद का ही प्रवर्तन कर दिया।

गुरुदेव रवींद्रनाथ ठाकुर की कालजयी रचना 'गीतांजलि' को 1913 ई. में नोबल पुरस्कार प्राप्त होते पर उनकी ख्याति पूरे विश्व में फैल गई और यहीं से विश्व भाषाओं में रविंद्र साहित्य के प्रमुख विश्व भाषाओं में अनुवाद हुए हैं। भारतीय भाषा – गुजराती, मराठी, उडिया, पंजाबी, सिंधी, उर्दू, तमिल, तेलुगु, मलयालम, कन्नड, इस तरह रवींद्रनाथ टैगोर के साहित्य के भारतीय एवं विश्व की अनेकानेक भाषाओं से प्रभूत मात्रा में अनुवाद हुए हैं तथा एक भाषा के साहित्यकार के साहित्य की सुगंध अनुवाद के माध्यम से अन्य भाषाओं में बड़ी ही सुंदरता से पहुँची है और संबंधित भाषा में रचपच गई है। ऐसे प्रयास सर्वथा सराहनीय हैं। इस दृष्टि से अनुवाद भाषाओं के मध्य परस्पर आदान – प्रदान का सेतु प्रत्यक्ष रूप से भी बन जाता है, वैसे अनुवाद का मूल कार्य भी एकाधिक भाषाओं के मध्य सेतु का कार्य करना ही तो है।

स्वातंत्र्योत्तर गतिविधियाँ –

भारतीय संविधान में हिंदी का संघ की राजभाषा के रूप में प्रतिष्ठित होने का अवसर मिलते ही हिंदी में प्रयोजनमूलक भाषा क्षेत्रों के विकास के समुचित अवसर उपलब्ध हो गए और हिंदी भाषा ने अपनी

पाचन शक्ति को इस बीच इतना अधिक बढ़ा दिया कि उसमें ज्ञान, विज्ञान, विधि, बैंक, पत्रकारिता, खेलकूद, बीमा कम्पनियों निगमों उपक्रमों आदि के प्रयोजनमूलक भाषा साहित्य के विकसित होने की समस्त अर्हताएँ पूरी हो गई और हिंदी प्रयोजनमूलक भाषा क्षेत्रों में भी अबाध गति के स्वतंत्र एवं मौलिक रूप से अभिव्यक्ति देने में पूर्णतः समक्ष हो गई । हिंदी भाषा के प्रयोजनमूलक क्षेत्रों में भी अबाध गति से स्वतंत्र एवं मौलिक रूप से अभिव्यक्ति देने में पूर्णतः समक्ष हो गई । हिंदी भाषा के प्रयोजनमूलक क्षेत्रों में अनुवाद की एक निरंतर गतिमान श्रृंखला है । प्रयोजनमूलक क्षेत्रों में अनुवाद की अपनी व्यवस्थाएँ हैं । भारत में केन्द्रीय अनुवाद ब्यूरो आदि जैसी सरकारी अनुवाद संस्थाएँ अनुवाद सम्पन्न कराने के कार्य में लगी हुई हैं । हिंदी को राजभाषा का पद मिलने तथा केंद्र सरकार की द्विभाषी नीति होने के कारण प्रयोजनमूलक भाषा क्षेत्रों में अनुवाद व्यवसाय से जुड़े लोगों के लिए कनिष्ठ अनुवादक, वरिष्ठ अनुवादक, हिंदी अधिकारी, सहायक निदेशक (राजभाषा), उपनिदेशक (राजभाषा), निदेशक (राजभाषा), अनुवाद अधिकारी, दुभाषिया जैसे पद सृजित होने के कारण रोजी – रोटी कमाने हेतु सम्मानजनक अवसर भी उपलब्ध हुए हैं । पत्रकारिता, रेडिओं, दूरदर्शन, फिल्म, इंटरनेट, सूचना प्रौद्योगिकी आदि ने तो अनुवाद को बहुत अधिक बढ़ावा दिया है । अनुवाद विधा के विकास में विज्ञापनों का योगदान भी महत्वपूर्ण है ।

हिंदी भाषा ने अपने आसपास की भारतीय भाषाओं से अनुवाद के माध्यम से लिया भी बहुत है तथा दिया भी बहुत है । आज भारत में लगभग प्रत्येक राज्य में राज्य की राजभाषा के साथ हिंदी की भी साहित्यिक अकादमियाँ हैं जो क्षेत्रीय भाषा से हिंदी तथा हिंदी से क्षेत्रीय भाषा में अनुवाद करने पर भरपूर प्रोत्साहन दे रही हैं, भारत सरकार की साहित्य अकादमी समस्त भारतीय भाषाओं के परस्पर अनुवाद पर खूब जोर भी दे रही है । भारतीय अनुवाद परिषद दिल्ली की 'अनुवाद' त्रैमासिक पत्रिका तथा अखिल भारतीय अनुवाद परिषद, अहमदाबाद की त्रैमासिक पत्रिका, अनुवाद भारतीय अनुवाद विधा एवं अनुवाद सिद्धांतों के विकास में महत्वपूर्ण योगदान दे रही हैं । आज अनुवाद के क्षेत्र में अनुवाद कार्य हेतु सरकारी एवं गैर – सरकारी दोनों ही क्षेत्रों में आकर्षक पारिश्रमिक मिल रहा है, जिससे अनुवाद कार्य की ओर अच्छे अनुवादक, साहित्यकार आदि भी आकर्षित हो रहे हैं । अनूदित पुस्तकों पर प्रतिवर्ष सरकारी – गैर सरकारी अनुवादक पुरस्कार भी प्रदान किए जाते हैं ।

आज अनुवाद का क्षेत्र इतना व्यापक हुआ है तथा अच्छे अनुवादकों की माँग इतनी बढ़ी है कि भारत के विश्वविद्यालय माँग के अनुरूप अच्छे परिश्रमी एवं पूर्णतः प्रशिक्षित अनुवादकों की पूर्ति नहीं कर पा रहे हैं । परिणाम स्वरूप केन्द्र सरकार, राज्य सरकार, बैंक, बीमा कंपनियों, निगमों उपक्रमों आदि में अनुवाद से संबंधित पर बड़ी संख्या में रिक्त पड़े रहते हैं । हिंदी में अनुवाद सिद्धांतों से संबंधित ग्रंथ बड़ी मात्रा में हैं तथा अनुवाद सिद्धांतों पर लिखनेवाले लेखक भी बड़ी संख्या में हैं । आज भारत में ही नहीं बल्कि

वैश्विक स्तर पर अनुवाद विज्ञान एक स्वतंत्र विधा के रूप में अपनी पहचान बना चुका है । आधुनिक युग 'वसुधैव कुटुम्बकम्' के मूल में महत्त्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह कर रहा है । अनुवाद ने आज पूर्णतः व्यावसायिक स्वरूप ग्रहण कर लिया है । वैश्विक स्तर पर अनिवार्य आवश्यकता का रूप ले चुका है तथा सेतू का कार्य कर रहा है । अनुवाद और अनुवादक दोनों के प्रति ससम्मान श्रद्धानवत हैं । इससे अनुवाद की सत्ता एवं महत्ता का सहज अनुमान लगाया जा सकता है ।

संदर्भ ग्रंथ सूची –

1. अनुवाद की परम्परा, डॉ. राम गोपाल सिंह, 2001, विनय प्रकाशन अहमदाबाद
2. अनुवाद भारती, गैमासिक पत्रिका, (सं) डॉ. रामगोपाल सिंह, अखिल भारतीय अनुवाद परिषद, अहमदाबाद
3. अनुवाद विज्ञान, डॉ. भोलानाथ तिवारी, शब्दकार, नई दिल्ली
4. अनुवाद के विविध परिपेक्ष्य – (सं) डॉ. रामगोपाल सिंह, जादौन साहित्य संस्थान, गाजियाबाद

काव्यानुवाद में समस्या

डॉ. धोंगडे भारती बाळकृष्ण
कला, विज्ञान, वाणिज्य
महाविद्यालय, सायखेडा,
नाशिक

अनुवाद यह संकल्पना बहुश्रुत है। भाषा विकास की दृष्टी से उसका महत्व है। भारत में अनेक भाषा है और विभिन्न धर्म के लोग निवास करते हैं समाज साहित्य का दर्पण होनेसे विविध परंपरा, रूढ़ि, मान्यताएँ, संस्कार, सभ्यता, नितीमुल्य, आदर्शों की छायाएँ साहित्य कृतियों में पाई जाती है। उपर्युक्त सभी का एक भाषा से अन्य भाषा में अनुवाद किया जाना यह व्यापक एवं बहुउपयोगी संकल्पना है।

एक भाषा की किसी सामुग्री का दुसरी भाषा में रूपांतर ही अनुवाद है। अनुवाद का कार्य है, एक (स्त्रोत्र) भाषा में व्यक्त विचारों को दुसरी (लक्ष्य) भाषा में व्यक्त करना किंतु यह 'व्यक्त करना' बहुत सरल कार्य नहीं है। होता यह है की हर भाषा विशिष्ट परिवेश में पनपती है, अतः उसकी अपनी अनेक — ध्वन्यात्मक, शाब्दीक, रूपात्मक, वाक्यात्मक, आर्थिक, मुहावरे — विषयक तथा लोकोक्ति विषयक आदि — निजी विशेषताएँ होती है, जो अनेक अन्य भाषाओंसे कुछ या काफी भिन्न होती है, और इसीलिए यह आवश्यक नहीं है की स्त्रोत्र भाषा की किसी अभिव्यक्ति के पुर्णतः समान अभिव्यक्ति — शब्दतः और अर्थतः लक्ष भाषा में ही हो। पुर्णतः समान अभिव्यक्ति से आशय यह है की स्त्रोत्र भाषा की रचना या सामग्री को सुन या पढ़कर स्त्रोत्र भाषा — भाषी जो अर्थ (अभिधार्थ , लक्ष्यार्थ तथा व्यंग्यार्थ) ग्रहण करे, लक्ष भाषा में उसका अनुवाद सुन या पढ़कर लक्ष्य भाषा — भाषी भी ठिक वही अर्थ ग्रहण करें। ऐसा सर्वदा इसलिए नहीं हो पाता की प्रायः स्त्रोत्र भाषा की अभिव्यक्ति से जो अर्थ व्यक्त होता है, वह लक्ष्य भाषा की अभिव्यक्ति से व्यक्त होने वाले अर्थ की तुलना में या तो विस्तृत होता है, या संकुचित होता है, या कुछ भिन्न होता है या फिर इनमेंसे दो या अधिक का मिश्रण। साथ ही दोने भाषाओं की अभिव्यक्ति इकाइयों के प्रसंग साहचर्य भी सर्वदा समान नहीं होते, हो भी नहीं सकते, इसी कारण स्त्रोत्र भाषा में अभिव्यक्ति पक्ष तथा अर्थ पक्ष के तालमेल को ठिक उसी रूप में लक्ष्य भाषा में भी ला पाना सर्वदा संभव नहीं होता। वास्तविकता यह है की दोनो भाषाओंमें इस प्रकार की व्यवस्था हमेशा समान नहीं होती फिर उसे खोज पाने का प्रश्न ही नहीं उठता।

अनुवाद करते समय समस्याओं का होना तय है, इसीलिए काव्य के अनुवाद में भी काफी विवाद है। बहुतों की धारणा यह रही है की, कविता का अनुवाद हो ही नहीं सकता। मुख्यतः काव्यानुवाद करना कठिन है किंतु असंभव नहीं, यह नहीं कहा जा सकता। कविताओं के बहुत कम हि अनुवाद मूल का पुरी तरह कश्य और कथन शैली दोनों दृष्टियोंसे प्रतिनिधित्व करते है किंतु यह भेद होता है की मूल की बराबरी नहीं कर पाता यदि ऐसा है तो वह सचमुच ही वैसा नहीं कर पाता, और कर भी नहीं सकता। आखिर एक मूल और दुसरा उसका रूपांतर।

काव्यानुवाद :

जो किसी कविता का यथा संभव निकटतम समतुल्य होता है, ठिक मूल हि नहीं होता, हो सकता है, किया जा सकता है यह बात दूसरी है की कभी तो वह मूल के काफि निकट पोहच जाता है, कभी दूर रह जाता है, और काफी दूर। वैसे तो किसी भी रचना का अनुवाद सरल नहीं होता, किंतु कविता का इसलिए और भी कठिन होता है की कही बातों में कविता अन्य रचनाओं से अलग होती है। इसमें कुछ तत्व है, जो अन्य विधाओं में नहीं होती।

काव्यानुवाद में मुख्य कठिनाइयाँ स्त्रोत्र भाषा के सभी शब्दों के लिए लक्ष्य भाषा में प्राप्त शब्द आंतरिक, बाह्य तथा प्रभाव की दृष्टि से सर्वदा समान नहीं होती।

अलंकारों का अनुवाद अनुवाद काफी कठिन है और कभी कभी तो असंभव—सा हो जाता है। काव्यानुवाद में छंदों की स्थिति भी अलंकारों से कम जटिल नहीं है। काव्यानुवादक कवि होता है और वह अपने व्यक्तित्व को मूल रचना और अनुवाद के बीच में लाने से अपने को रोक नहीं पाता शायद रोक भी नहीं सकता।

काव्य की अर्थरचना और अभिव्यंजना की जटिलताएँ प्रायः अनुध नहीं होती, यह बहुत कम ही होती है। विशिष्ट कविता का अनुवाद विशिष्ट व्यक्तिनिष्ठ तथा विशिष्ट मूडनिष्ठ होता है। तत्त्वतः एक भाषा की काव्यरचना अर्थतः अभिव्यक्तितः और प्रभावतः केवल उसी भाषा में हो सकती है किसी अन्य में नहीं।

साहित्यकार साहित्य में शब्दों का प्रयोग चुनकर सकता है। कवि कविता लिखने में अधिक चयन करता है। उसमें वह जिन शब्दों का प्रयोग करता है, वे शब्द प्रायः अपने कोशीय अर्थ या सामान्य अर्थ के अतिरिक्त अपनी ध्वनी से कुछ और अर्थ भी देते हैं। ध्वनी और अर्थ का यह संबंध उन चुने हुए शब्दों की विशेषता होती है और इनके कारण कविता में एक विशेष जिवंतता आ जाती है। अनुवाद में प्रायः उस शब्द का प्रतिशब्द कोशीय अर्थ हि दे पाता है। इसे ये भी कह सकते हैं

की प्रायः कविता अनुवादक कोषार्थ स्तर का ही अनुवाद कर पाता है, ध्वनी या वर्णमैत्री आदी के स्तर का अनुवाद इसलिए असंभव है की प्रत्येक भाषा में इस प्रकार के शब्द होते ही नहीं जिनमें अर्थ और ध्वनी का यह संबंध हो।

प्रत्येक भाषा के प्रत्येक शब्द का अपना अर्थबिम्ब होता है, जो सांस्कृतिक, भौगोलिक तथा सामाजिक पृष्ठभूमि से संबंध होता है दूसरी भाषा का उसी का समान अर्थी शब्द उस पृष्ठभूमि से युक्त न होने के कारण वैसा अर्थबिम्ब नहीं उभार सकता।

काव्य की भाषा प्रायः अलंकार प्रधान होती है, किंतु एक भाषा के अलंकारों की दूसरी भाषा में ठिक—ठिक उतार पाना कठिन और कभी कभी असंभव हो जाता है। यो तो अर्थालंकार भी उपमानों की असमानता के कारण कभी कभी अनुवाद में कठिनाई उत्पन्न करते हैं, उदा. 'वह उल्लू जैसा है' इस वाक्य अंग्रेजी में अनुवाद उल्लू के स्थान पर बूँस रख दें तो काम नहीं चलेगा, क्योंकि अंग्रेजी में उल्लू 'बुद्धिमान' माना जाता है, और हिन्दी में उल्लू मुखरता का प्रतिक है।

अनुप्रास आदी शब्दालंकारों में तो यह कठिनाई और भी बढ़ जाती है। 'कनक कनक ते सौगुनी' का किसी भाषा में तबतक अनुवाद नहीं हो सकता जबतक उस भाषा में भी कोई ऐसा शब्द ना हो इसका अर्थ सोना तथा धतूरा दोनों हो।

कविता छन्दबद्ध होती है, और हर छन्द अपनी गति होती है, अतः उसका अपना प्रभाव भी होता है। साथ ही उसका एक सिमा तक कविता के भाव से सम्बन्ध होता है। इसलिए अनुवादक के एक तरफ कुआँ तो दूसरी तरफ खाई। वह असमर्थ है। मूल छन्द का जो प्रभाव मूल भाषा—भाषियों पर पड़ता है, अनुवाद किसी भी तरह से लक्ष्य भाषा—भाषी पर नहीं डाल सकता।

अनुवाद की दृष्टि से अनेक कठिनाइयों के बावजूद अनुवाद अनेक दृष्टियों से विश्व को एक सुत्र में बाँधे हुए है। उसके सहारे ही भिन्न भाषा—भाषी न केवल कंधे से कंधा मिलाकर विश्व को आगे बढ़ा रहे हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

१. अनुवाद विज्ञान : भोलानाथ तिवारी
२. व्यावहारिक मराठी : लिला गोवीलकर, जयश्री पाटणकर
३. समकालिन भारतीय साहित्य : विश्वनाथ प्रसाद तिवारी
४. आधुनिक साहित्य : स्वरूप और समिक्षा डॉ. म. सु. पगार

साहित्य अनुवाद समस्या एवं सांस्कृतिक पक्ष

प्रा. आर.आर. सुरडकर

कै. बाबूरावजी काळे कला
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अजिठांगाव.त. सिल्लोड
जि औरंगाबाद

मो. ८३९८०९६१३१, १९२३३७५२८९.

Email. reenasadkar@gmail.com

प्रस्तावना:

भाषा साहित्य अभिव्यक्ति का माध्यम है। हिंदी भाषा का विकास जिस संस्कृत से हुआ है, वह मुलतः भारतीय संस्कृति का अक्षय कोश है। प्रस्तुत 'आलेख के माध्यम से भाषा, हिंदी साहित्य और संस्कृति के इस सम्बन्ध का विवेचन किया है, संस्कृति तथा भाषा के रहें कोनों के कारण यदि किसी ने भाषिक अरितिक नैतिक आग्रह किया तो भी भाषिक सत्ता की राजनीति को संभालते हुए भाषा दूसरी में अपनी भाषा में अनुवाद की उपयोगिता तथा प्रयोगशीलता के विचार से प्रेरित होकर अनुवाद कर भाषा की समृद्धिमें महत्व जीवन में अनुवाद कर भाषा उपयोगिता तथा प्रयोगशीलता के विचार से प्रेरित होकर अनुवाद किया जाता है। बाह्यतत्त्वों और आन्तरिक अनुभूतियों से प्रभावित होते ही रहते हैं। जिसके फलस्वरूप उसमें विचार परिवर्तन भी अवश्यभावी है साहित्य के अन्तर्गत वस्तुतः साहित्य चेतना ही जीवन की अनुभूति है। संस्कृति के भाषा वैज्ञानिक अध्ययन से उस संस्कृति के विकास के विभिन्न स्तरों का ज्ञान होता है, भाषा के साहित्य संस्कृति के विकास के लिए लोकभाषाओं को अपनाया है। हिन्दी साहित्य संस्कृति के विकास के लिए लोकभाषाओं को एक सशक्त माध्यम के रूप में स्वीकार किया है। उनकी घोषणा है कि आधुनिक हिन्दी का रूप पहले लोकभाषा के रूप में ही था। परंतु वह धीरे-धीरे ज्ञान—विज्ञान तथा अन्य उच्च विचारों के लिए भी सुलभ होती गयी।'१ पहले संस्कृति थी। परन्तु हिन्दी में वह सहजता वह खुलापन नहीं आ पाया जो संस्कृति से प्राप्त हुआ है। एक वर्ग संस्कृत निष्ठ भाषा का पक्षधर है। साहित्यकारों की दो श्रेणियाँ स्पष्ट रूप से मिलेगी। संस्कृत निष्ठ भाषा के लेखकों में प्रसाद निराला, महादेवी वर्मा, विद्यानिवास हजलारीप्रसाद द्विवेदी जैसे जनभाषीय प्रवृत्ति के उदघाटकों को में प्रेमचन्द, रेणु नार्गाजून जैसे अन्य रचनाकार है।'२ अनुवाद एक ऐसा माध्यम है। जिसके कारण इसे देश के प्रतिष्ठित लेखक, देश के सभी भाषा—भाषी प्रातों में पहचाने जाते हैं। इसी के माध्यम से एक दूसरे की संस्कृतिसे परिचित होते रहते हैं। अपने देश के अनुवाद कला उस पूर्णता को पहुँच नहीं पाई है जैसा कुछ अन्य विकसित देशों में हुआ। सफल

अनुवाद उसके प्रतिमान भले ही सार्वभौमिक हो। किंतु अनुवाद कला में प्रति भावान लेखकों को अनुवाद कार्य के प्रति आकर्षित किया जाए। ऐसी कई समस्याएँ हैं जो हमारे देश की अपनी हैं। अनुवाद का महत्व इस युगमें अत्याधिक है। अन्य भाषाओं से ऐसा साहित्य हमें अपनी भाषाओं में लाना है जिसका मौलिक सृजन उतना नहीं हो पाया है। अनुवाद के लिए वैज्ञानिक शब्द कोश में दिए गए पर्यायी का उपयोग किया जा सकता है। यह अनुवाद पाठकों के लिए तकनीकी शब्दों के पर्यायी हिंदी शब्द निरर्थक होंगे, तब उनकी व्याख्या करना आवश्यक होगी। साहित्योत्तर शब्दों के प्रतीक व्यवस्था स्थिर होती है। उसमें लचीलापन नहीं होता। साहित्य भाषा के शब्दों प्रतीकों के मूल्य संदर्भ के अनुसार बदलते हैं। साहित्यिक अनुवाद वैयक्तिक, कलात्मक तथा शैली—शिल्प से अलंकृत रहते हैं। संस्कृति के बाद साहित्यकारों ने हिंदी भाषा में ही नहीं तो अन्य कई भाषाओं में साहित्य का अनुवाद किया है। जिससे हर भाषा में साहित्य समाज के सामने प्रकट होता रहा। हर भाषा में अनुवाद हुआ है। प्रत्येक राष्ट्र की अपनी भाषा, अपनी संस्कृति होती रही है। मनुष्य को एक दूसरे को समझने की तीव्र इच्छा अन्य भाषा के सोच विचार की जानने की जिज्ञासा एक दूसरों की बातें अपने एक पहुँचाने का काम अनुवादित साहित्य करता आया है। अनुवाद एक ऐसा सशक्त माध्यम है। अनुवादक के लिए सबसे बड़ी समस्या है, मूल लेखक के अभिप्राय को समझना। जब यह संभव नहीं होता है, तब अनुवादक अक्सर अपना अभिप्राय उसमें शामिल कर देता है। और हो सकता है। कि वह अभिप्राय मूल लेख के अभिप्राय से सर्वथा भिन्न हो।^३ दो भाषा की भिन्नता के कारण समस्याएँ उत्पन्न होती ही हैं। इसलिए हमें कई बार अनुवाद कार्य असंभव—सा बनाता है। उदाहरण के लिए शब्द निष्ठ मराठी के प्रसिद्ध लेखक पृ.ल. देशपांडे के साहित्य में इस प्रकार के कई शब्द प्रयुक्त हुए हैं। जैसे —सरळ वळणाची मुलगी वळण सरळ कसे असेल? (सीधे मोड़ लड़की मोड़ सीधा कैसे हो सकता है?) इस वाक्य का अनुवाद कथा, उपन्यास, नाटक एवं कविता का अनुवाद करना अपने आप में एक अलग अनुभव होता है। वैचारिक या ललितोत्तर साहित्य के अनुवाद के अनुवाद में आनेवाली समस्याओं का स्वरूप कुछ बातों में भिन्न होता है। एक भाषा का संदेश दूसरी भाषा में प्रस्तुत करना ही अनुवाद है। अनुवाद में मूल अर्थ ही नहीं, शैली भी सुरक्षित रहनी चाहिए और वह अक्षय भाषा में सहज प्रतीत होनी चाहिए। अनुवाद में अभिव्यक्ति तथा आशय का पक्ष अनन्य सांघरण महत्त्व है। अभिव्यक्ति पक्ष के अंतर्गत शब्द चयन, व्याकरण वाक्यस्तर, प्रोक्तिस्तर तथा शैली का विचार करना पड़ता है। आशय पक्ष के अंतर्गत शब्दार्थ व्याकरीणक अर्थ वाक्यार्थ, और प्रोक्त्यार्थ सामाहित हैं। वैचारिक आदान—प्रदान होता है। और प्रोक्त्यार्थ समाहित हैं।^५ अनुवाद कार्य एक सारस्वत है, इसके

माध्यम से हम विविध भाषा और जन समाज के निकट आते हैं। वैचारिक आदान—प्रदान होता है। आज वैश्वीकरण के युग में भूमंडलीकरण, बाजारवाद और तेजी से प्रगति की और दौड़ रहे हैं। सभी देश भाषा के माध्यम से निकट आते जा रहे हैं। सभी भाषाओं में साहित्य का इस अनुवाद कार्य के साथ जुड़ा हुआ है अनुवाद के द्वारा एक भाषा की कृति दूसरे—भाषा, भाषियों के लिए अस्वाद्य तो बनती ही है। साथ ही इस भाषा में लिखी गई अन्य कृतियों को पढ़ने समझने की ललक भी बढ़ती है। अनुवाद दो भाषाओं का स्नेह बंध जोड़ता है। भाषा जीवन रीति, रंगरूप धर्म, दर्शन आदि सभी बातों में भारत के भिन्ना—भिन प्रांतों में विभिन्नता पाई जाती है अनेकता में एकता ही भारतीय संस्कृति का आदर्श रहा है। जहाँ तकता ही भारतीय संस्कृति का आदर्श रहा है। जहाँ तक भारतीय संस्कृति का नाना जातियों की साधनाओं के परस्पर संमिलन से बनी है। यह सांस्कृतिक परिवेश की भिन्नता दो भारतीय भाषाओं के बीच अनुवाद को उतनी ही कठिनाईयों से बनती है। सांस्कृतिक समस्याओं का विश्लेषण प्रमुख रूप में अपनी अनुवाद को उतनी ही कठिनाईयों से बनती है। सांस्कृतिक समस्याओं का विश्लेषण प्रमुख रूप में अपनी रहन—सहन, वेशभूषा, आचार—विचार आदि जीवन के विविध पक्षों पर आधारित है। इसी प्रकार से प्रत्येक देश, राष्ट्र हो या प्रांत की अपनी रहन—सहन की रीति होती है, इसे एक दुसरे प्रांत के व्यक्ति को समझाना हो तो अनुवाद का उपयोग करना ही पड़ता है, सांस्कृतिक शब्द के अर्थ की इन को अनुदित साहित्य में लाना एक बड़ी भारी समस्या बन जाती है। हमारे संस्कृत साहित्य में एक आख्यान आया है कि भगवान शंकर के डमरू से संस्कृत के मुळ अक्षरों संगीत के सात स्वरों तथा शंकर के ताण्डव से ही नृत्य विद्या का आविर्भाव हुआ है।¹⁶ हमारी बाह्य विभिन्नता में आन्तरिक एकता को प्रतिष्ठित करने वाली मूल शक्तियों में भाषा एवं साहित्य का महत्वपूर्ण स्थान रहा है एक संस्कृति एक उद्गम, एक विचारधारा, एक परिवेश, एक ही चिन्तन—मन्त्र की पद्धति, एक ही आचार—विचार का उद्गम, एक विचारधारा, एक परिवेश, एक ही चिन्तन—मनन की पद्धति एक ही आचार—विचार का उद्घोष भारत की प्रायः सभी भाषाओं के माध्यम से साहित्य में हुआ है और यही है और यही कारण है की हमारी संस्कृति का अनुप्राण सदैव से एक रहा है। सामाजिक परिवर्तन भाषा को भी प्रभावित करते हैं। हमारी भाषाओं की प्राण है परन्तु इस देश की राजभाषा हिन्दी के संस्कृत परिनिष्ठित होने से आनुदित साहित्य पर साहित्य कारों का भाषा के सहज रूप एवं प्रवाह को संरक्षण दे रहे हैं। अपनी मिट्टी से जितनी अधिक निकटता से मूल बद्ध होगा। उसकी भाषा उतनी सहज एवं मधूर होगी। हिन्दी भाषा और साहित्य सांस्कृति को अधिक मधूर सहज एवं जनभाषा के रूप में विकसित करने के लिए संस्कृतिमुखी होना

उसकी एक अनिवार्यता है। क्योंकि संस्कृत का तकनीकी बिम्बों प्रतिबिम्बों तथा अन्यविकल्प भी नहीं है। कबीर को लोकभाषाओं पर विश्वास था। इस लिए उन्होंने संस्कृत के शब्दों से तो परहेज किया ही अन्य विदेशी भाषाओं के शब्दों से तो परहेज किया ही अन्य विदेशी भाषाओं के शब्द भी उनकी रचनाओं में मान मात्र के उपलब्ध है । कबीर की भाषा इतनी सहज एवं सर्व प्रिय है।^७ और अनुवाद प्रक्रिया एक साधना है , जो सोत भाषा की कोई रचना जब हमें प्रभावित करती है। तब हमें उसके अनुवाद का निर्णय लेना पड़ता है। जो देशों से संपर्क करने के लिये भाषा और अनुवाद महत्वपूर्ण होता है। की आवश्यकता होती है। आगे वे वैश्विक युगे में वैज्ञानिक तकनीकी में अनुवाद का महत्व रहा है। इस कारण अनुवाद विज्ञान का भी महत्व बढ़ता ही जा रहा है। अनुवाद का कार्य दो भाषाओं की बाह्य भिन्नताओं की तह में जाकर मानवीय अस्तित्व के समान तत्वों को प्रकाश में लाना है। ८ साहित्यिक अनुवाद का यही महत्वपूर्ण उद्देश्य रहा है, कि विश्व के उच्च कोटि के साहित्य का सभी भाषाओं में अनुवाद करके मनुष्य जाती के सांस्कृतिक, वैचारिक और संवेदनात्मिक से समृद्ध बनाना अनुवादक अपना कर्तव्य प्रमाणित से निभा रहा है।^९ अन्त में कहना चाहूँगी कि भाषा अनुवाद समस्याओं का सांस्कृतिक पक्ष को मेरे विचारों को प्रगट करने का प्रयास किया है। लेकिन आज के वैश्विक युग में संस्कृति भाषा का बदलाव साहित्य पर हो रहा है। अनुवादितसाहित्य कहाँ तक सही ठहरता है। अनेक सुझाव देते हुए भी सचेत करता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. भाषा साहित्य एवं संस्कृति डॉ. राजेश्वरी शांडिलय— पृष्ठ कृ.७
२. भाषा साहित्य एवं संस्कृति डॉ. रोश्वरी शांडिलय— पृष्ठ कृ. ११
३. अनुवाद : समस्याएँ और संदर्भ डॉ. गजान चव्हाण— प्रथम संस्करण २००६ पृष्ठ कृ. २२३
४. अनुवाद : समस्याएँ और संदर्भ डॉ. गजानन चव्हाण= प्रथम संस्करण २००६— पृ.कृ. २२३
५. अनुवाद : समस्याएँ और संदर्भ डॉ. सुशीला डुबे— प्रथमसंस्करण २००६ ५ पृष्ठक १४६
६. भाषा—साहित्य एवं संस्कृति — डॉ. राजेश्वरीशांडिलय— अजका प्रकाशन— संस्करण १९९८—
७. भाषा—साहित्य एवं संस्कृति — डॉ. राजेश्वरीशांडिलय—पृष्ठ कृ. १५
८. भाषा—साहित्य एवं संस्कृति — डॉ. राजेश्वरीशांडिलय— पृष्ठ कृ. १५५
९. प्रयोजन मूलक तथा व्यावहारिक हिंदी— सूकूमर भंडारे— १६३—१६४.

